

BOFFOBBIT

BEC. MIP. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILAG. SVET. SVAT
BOTA 世界 БУХ ДЭЛХИЙ
TO AN THE GLOI विश्व
DUNIA. VERDEN. VARL
DEN 世界 O MUNDO
MAAILMA. OLOS O KOΣ
HOΣ. DE WERELD. DUN
وہ جہاں

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. М. Рильський чеською мовою; ДЖЕЙМС БОЛДУІН. Вогонь наступного разу; Проблеми гуманізму і сучасні зарубіжні літератури.

139

**«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ**

АНАТОЛЬ СТЕРН. Таємниця Гійома Аполлінера.

75

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

А. НАУМЕНКО. ... І знову Гнус.

20

Терористи Форбса Бернхема.

26

Хто ж такі вундеркінди?

66

Острів холостяків.

72

Закон є закон...

73

На берегах Зеленого Мису.

86

Що ж вкрадено?

129

Палаючі хрести.

130

На службі у гангстерів.

132

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

25

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

123

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

145

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

157

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

65. 74. 133

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ

155

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» за 1965 рік

158

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко

НА ПОРОЗІ РІДНОГО КРАЮ

ПОВІСТЬ

За Мирославом Гехтом грюкнули двері. Арношт все сидів біля фортепіано, не світив. Руки поклав на клавіші, але не грав.

До кімнати вповзла тихо пані архітектор-ща й повернула вимикач.

— Добрий вечір, пане поручику. — Арношт примружив очі.

Вона прибрала на столі порожні склянки, розкриті бляшанки.

Потім зауважила:

— Пане поручику, бачте, ми так цілу війну клопоталися про цей дім... і, власне, чекали на вас. Однак вам все-таки слід вибирати, кого запрошувати в гості. Гляньте-но, як розмалював паркет цей сьогоднішній, мабуть, чоботи в нього вухналями підковані, ось гляньте самі.

Офіцер спроквола глянув на паркет. Танкістові кроки вже давно вщухли, він, напевно, сидить уже в джипі, куняє і їде кудись на північ. Про що туг у біса мова? Про життя? Про життя тисяч? Про паркет?

Потім Арношт лежав, заклавши руки за голову, сповнений холодної, дикої люті, і дивувався. І як він цій напахченій бабі навіть не відповів? Як він її не застрелив? На фронті, було це десь на Україні, розстріляли піхотинця, що вкрав у бабусі зі спаленого колгоспу останню курку. І це ж був вояк, скільки воював і, мабуть, непогано, може,

мав на рахунок з десятків фріців, ліз у вогонь, відступав, наступав, просунув своїм багнетом фронт трохи ближче сюди, до Чехословаччини, до цієї панійки, до її пана архітектора та до їхнього особнячка. До її подряпаного паркету.

«Вам слід було б вибирати, пане поручику».

Він згадав про той ліс у Карпатах. Тоді вибирати не було часу. Батальйон готувався до атаки, що мала початися за десять хвилин. Він біг старим сосновим лісом, що вже добре-таки порідшав після кількадечної стрілянини, на спостережний пункт. Мабуть, фріци якось пронюхали, що ми готуємось до атаки, бо відкрили концентрований артилерійський вогонь. Стріляли з протилежного схилу. Міномети, гармати і зенітна артилерія. Спочатку їх можна було розрізнати, прислухаючись до вибухів, але потім усе злилося в суцільний гуркіт. В повітрі глина, тріски, осколки; серед цього гримотіння не чути було навіть, як падали старі, вивернуті з корінням чи перебиті ялини.

Поважно, урочисто хитались дерева. Він озирався навкруги, чи немає де якоїсь нори, куди б можна було сховатись, якщо встигне. Кроків за десять від нього був неглибокий окопчик. Він побіг туди і, біжучи, згадав, що лише вчора витяг звідти вбитого піхотинця.

Мертвий сидів, скоцюрбившись у тісній ямі. На потилиці під каскою чорніла жаклива діра. Сидів по кісточки у власній крові. Земля там була жирна, глевка, кров не вбиралася і стояла в ямі. Він упав у чорно-червоний отвір і заляк, мов той учорашній труп. А в лісі гуркотіло та вило. Кров просочилася йому в чоботи. Сидів і чекав, що осколок поцілить його, як того піхотинця, якого поховали вчора ввечері. Потім стрілянина урвалася, наче хтось відтяв, і почалася з нашого боку. Батальйон підвівся.

Скільки таких зупинок, вставань, перебіжок, припадань до землі, крику та зойків потрібно було, щоб дістатися сюди, до Попраду. До перин в кімнаті з паркетом. Аж здригнувся. Горілки не було, фляга порожня. Над гірськими вершинами сходить молочно-блідий місяць. Гори такі прекрасні. Десь тут, недалеко, чверть століття тому помирав Іржі Волькер. Цей поет був молодий, як і вони обидва, як оце небо, як Мірек Гехт, що вже мчить у джипі на позиції, до своїх танків. Либонь, спільно з радянськими військами наступають на Остраву. Забув сказати Мірекові, щоб у Богуміні подивився в одній вулиці на одну хатку, якщо ця вулиця або ця хатина взагалі ще існують. Коли звідти у тридцять дев'ятому тікав, дома залишилась мати, батько, сестра, йому було сімнадцять, і він навіть уявити тоді не міг, коли і як повернеться додому.

Як, власне, він, сімнадцятилітній, уявляв своє життя? Згадує — як пряму та нудну алею, правда, досить довгу, проте її видно від початку до кінця. Боже мій, яке це глупство! Щось подібне до того, як думати, що, дмухнувши на кульбабу, довідаєшся, котра година.

Довга, до нудоти пряма алея. І раптом перші її дерева були зрубані, по алеї промчали запінені коні, що тягли за собою гармату. Польське вторгнення до Тешинська. Взято Богумін. Беківські¹ задираки, фашистський галас, в ліцеї сухоребрый польський професор історії, що твердив, наче молитву, наче заклинання, наче псалом, без кінця твердив: якщо німці нападуть на Польщу, то польська армія рознесе їх копитами. Копитами! Копита проти танків. Це також було дмухання на кульбабу.

Рівна алея? Перед очима сімнадцятилітнього історія заворушилась, і не лише перед очима, вона полізла через його голову. Історія змінювала карту, змінювала назви міст, долю народів, вимітала людей з домівок.

Друга окупація. Німецька. Вона викинула батька на вулицю з адвокатської контори, де він захищав людей ошуканих і тих, яких

намірялися ошукати, де складав гарячі промови про спірні ґрунти, де колись помагав біженцям з фашистської Німеччини. Замість авторучки він узяв мітлу. З пана адвоката став пан підмітайло.

Де, власне, для того мовчазного, впертого хлопця, якого Арношт згадує тепер, почалася війна? Сам він худий, високий, чорнявий, його дев'ятнадцятилітня сестра гарна, як Рафаелева мадонна, а батько — підмітайло, який відступав перед тупотом нацистських чобіт.

Коли почалася війна? Можливо, тої дивної ночі. Він сидів біля радіо. Мав його таємно. Коли відбирали приймачі, то відніс у гестапо якийсь застарілий непотріб з горища. Про це не знали навіть батьки. Раптом у двері загроюкали. Він озирнувся, куди сховати радіо. У вікно викинути не можна — буде багато зайвого шуму. Він поклав приймач на килим біля канапи і кинув на нього перину, немовби саме ладнався спати. Потім пішов відчиняти. Гестапо. Батько мружився на світло, мати тремтіла від страху і не вставала з ліжка. Сестра, з очима як ніч, натягла на себе пальто і запитала, чого їм треба. Вони мають відомості, що тут слухають ворожі передачі, мерщій! Перевірка. Із скринь, шухляд все полетіло на підлогу — білизна і сушені сливи, книги і банки з варенням, що виливалось поволі і кров'янилось липкою масою. Прийшли і до Арноштової кімнати. Сестра з ними. Все порозкидали, та ретельно обминали перину, щоб не забруднитися. Пробачте, до біса, донос був брехливий. Сестра, роздратована, ішла за ними по сходах, на кожній сходинці показуючи стрункі голі ноги. Вона завзято лаяла людську заздрість та боягузтво, дорікала двом гестапівцям за їх легковірність, свідома своєї переваги. Своєї вроди. Вона б не змовчала, коли б знала навіть і про радіо під периною. Чудова була дівчина.

А може, для Арношта почалась війна в тім телятнику, куди їх напхали, як оселедців у бочку, самих хлопців, і повезли кудись у глиб Польщі. Мабуть, на фашистську каторгу. Коли їх вигнали прикладами на маленькій станції, коли їх порахували і вишикували й Арношт побачив, що вартові з гвинтівками стоять метрів на п'ятдесят один від одного, то наважився. Домовився з сусідом, і в лісі кинулись у різні боки. Вдарив постріл, потім цілий град пострілів, полетіли тріски з дерев, посипалась глиця, і через чверть години шаленого бігу, нарешті, спокій.

Спокій. Він лежав горілиць, високо над ним кудись пливли хмарки, вільно і спокійно, без кінця, без упину.

А тепер на схід. Якомога швидше. Йти вночі, а вдень спати, спати будь-де, їсти будь-що, але йти, йти на схід, уперто, як за

¹ Бек — міністр закордонних справ панської Польщі перед другою світовою війною.

віфлеємською зіркою. Йти, влитись у потік біженців і дезертирів, уникати патрулів, голодними хлоп'ячими очима жебрати у селянок шматок хліба і йти, йти на схід. Геть від павучих хрестів. Геть від нічного стукоту в двері, від гестапо. Геть від ешелонів, які везли людей на згубу. Геть од війни. Втекти від неї. На схід, до радянського кордону. А за ним...

* * *

Львів. Чарівне старе місто, схоже на Брно. Місто з університетом, текстильними фабриками.

Львів... Що відчував тоді молодий біженець в тому місті? Глибоке, болісне почуття — щастя і неймовірна вільність. Але щастя нетривке, хаотичне, а вільність дивна, гарчкова.

Широке вікно... Через фіранки до кімнати линуть пахощі каштанів, біля вікна рояль. Спершись на рояль, на повні груди вдихає ці пахощі дівчина. Прекрасна, як мрія...

Коли б хто захотів описати Львів того сорокового року, то найкраще описав би його, маючи п'яний туман в очах, щоб усе видавалось йому, як в імлі, щоб усе двоїлось, ламалось. Мусив би згадати про готичні тіні собору, що посувалися на брукові в суворому супокі. Про велелюдні вулиці, про галас і мішанину мов, про політичних емігрантів всіляких гатунків і рас, про шпигунів та нічні перестрілки, про польських біженців з перинами, каструлями та поламаними стільцями, про поважних і брудних рабинів. Про будівлі, куди було напхано вп'ятеро більше людей, ніж вони могли вмістити. Про обмін карбованців, злотих, крон, доларів на один смарагд, про обмін смарагдів на борошно. Про життя непевне, гарячкове, голодне. Про щасливе життя, коли з утікача, по якому стріляли, аж тріски з дерев летіли, знову став пристойний учень з портфеликом. Хаос, крик, галас, протек учень кожного ранку поспішає до школи.

І ось гестапо залишилось тільки в кошмарних нічних снах. Через кілька днів закінчує він десятирічку. Складає екзамени, стояв біля столу, прикрашеного квітами та червоними стрічками. Відмінник.

Десь у Чехословаччині ставили комуністів до стінки. А він тим часом вивчав конституцію першої соціалістичної держави світу. Десь у скандинавських водах уже пливли німецькі підводні човни, бомби руйнували оббиті плющем вілли на узбережжі Британії. Як і всі учні, він вчився натягати проти-газ, але завжди робив це легковажно посміхаючись.

Давав уроки. Велике просторе помешкання, на вікнах мереживо фіранок, на стінах портрети чоловіків з міцно стуленими губами, засохле лаврове листя, біля вікна вели-

кий концертний рояль. Тут зовсім інакше, ніж у кімнатці, в якій тепер живе Арношт. Там стояло тільки залізне ліжко, умивальник з куском дзеркала, а замість шафи для одягу кільканадцять цвяшків у стіні. Як же звали ту музикантову дочку? Алгебра їй не давалась зовсім, але потім, закінчивши навчання, вони по черзі сідали за рояль. Волів краще слухати, як грала вона, а сам сидів у глибокому кріслі і дивився на неї. Стежив за відблиском її білих дівочих рук на чорному лаку рояля. Хотів би, щоб це ніколи не кінчалось. Поривався поцілувати їй хоч би долоню, а потім пальці — один по одному. Не зважився. Відчинив вікно, сів за рояль і бурхав та гримів, як морський прибій. Так застав його її батько.

— Юначе, коли хочеш, підготую тебе в консерваторію. Я сам візьмусь за тебе. Раджу подумати над цим серйозно. Приймуть, не бійся.

Юнак спробував вдячно усміхнутися, але усмішка вийшла крива. У відповідь він лише вивернув обидві кишені і сказав:

— Але ж бачите, маестро, що сам змушений давати уроки.

— Я не візьму з тебе грошей, юначе. Адже ви із Зоською приятелі.

Ага, Зоська. Чорнява, замріяна. Він сам тоді був такий. І не поцілував її. І на роялі не дограв. Не мав коли.

Було саме літо, вікна стояли відчинені. Вночі довго не міг заснути. Прокинувся коло п'ятої. Високо в небі щось тарахкотіло. Мабуть, стріляли зенітки. Маневри. Спати не дають, хай їм. Він повернувся на другий бік, вкрився з головою і заснув. Встав аж близько восьмої і пішов по молоко. На вулиці — жахлива метушня. Хтось схопив його за рукав. Товариш із школи.

— Гей, Арноште! Чи ти не збожеволів? Яке тепер молоко, дурню. Адже ж війна.

— Та дай мені спокій, ти, страхополох. Чого панікуєш? Відчепись, я вже це бачив.

Але раптом над вулицею промчала зграя чорних тіней, блиснув вогонь і перед двома юнаками з гуркотом упала стіна дому. Падала ціла, як стояла. Трохи далі на рейках горів трамвай. З вагона вистрибували якісь палаючі постаті. А над будинком книгарні повільно піднімалась біла паперова хмара, паперовий сніг, який, кружляючи, осідав на брук, на палаючий трамвай.

Війна і тут наздогнала його.

* * *

Паровоз важко чмихав, тягнучи повні до краю вагони. Люди дзижчали як бджоли, висіли на приступках, лежали на дахах вагонів. Раптом поїзд якось дивно смикнувся, заскрипів і став. Кілька чоловіків скотилися з даху; хтось зарепетував, зламав, либонь,

ногу. Паровоз довго уривчасто й жалібно свистів.

Навколо лежали безмежні українські степи, жовтіла, досягаючи, пшениця. Це видно було з вікон вагонів. Але юнкерсів у сліпучо-блакитному небі не бачив ніхто.

Проте їх почули.

Арношт у метушні також вистрибнув з вікна і побіг полем. За кілька сот метрів попереду побачив на рейках другий поїзд, вантажний, що віз якісь машини. Деякі вагони вже горіли.

Потім перед ним злетів фонтан землі, закриваючи світ. Він упав біля літнього чоловіка з вусами. Обидва скорчились за маленьким обніжком. Вибухи знов і знов. Їх аж підкидало. Вусатий бозна-коли і для чого нарав на повні жмені колосся і при кожному вибухові погрожував ними й хрипко кричав:

— Наволоч! Дітей вбиває! Наволоч!

А потім кашляв і випльовував глину.

Після нальоту витягали з розтрощених вагонів мертвих і тих, які ще ворушились і стогнали. Житами з близької станції під'їхали автомашини, з них санітарні тільки дві, решта ж — темно-коричневі хлібовози. Шофери повідчиняли задні дверці, з машин вилінуло теплим, гіркуватим запахом хліба. В кузов, де ще сьогодні лежали пахучі свіжі хлібини, тепер квапливо кидали скривавлених людей.

Безмежною рівниною мчали на схід поїзди, мчали під бомбами далі й далі. В поїздах було повно жінок, бочок, курей, машин, дітей, паперів. Йшли поїзди пасажирські, вантажні і хтозна ще які. Над степом здіймалась курява — то йшла худоба, їхали вози, брички, тачанки; погойдуючись, ішли навропець пшеницями грузовики. Назустріч їм тяглися колони запорошених солдатів. В яскраво-блакитному небі, як в акваріумі, хижими шуліками металися «мессершміти» і пострілами з кулеметів поливали дороги. Били зенітки. Горіли вокзали, горіли жита, сонце пекло з блакитного неба, яке інколи затьмарювалось смугою диму або хмарками вибухів. Тоді, певне, пан архітектор і сказав дружині:

— Кохана, це буде вілла як лялечка. А на спомина цього щасливого року зверху викарбуєм напис: А. Д.¹ 1941.

Арношт, заклавши руки за голову, не роздаючись лежав у цій віллі, що була й справді як лялечка. Лише паркет був свіжо подряпаний. Лежав і згадував те пекельне літо року 1941.

Згадував свій шлях із Львова незчисленими манівцями до Бузулука. Згадував безкраї простори, короткі зупинки і відпочинки, працю на млині, чисту воду річки, льотну

школу, де вчив англійської мови курсантів не багатьох молодших від себе. Згадався йому Дніпропетровськ і дідусь-листоноша, в якого жив місяць. Упорядкував дідусеві хатку, почистив криничку, бо жили ж як батько з сином, і, треба признатись, це тоді в нього прокинулася туга за рідною домівкою, за батьком, за сестрою з її рішучою вдачею.

Арношт згадував фронт, що знову наближався, розлуки, вічні розлуки. Розлучались друзі з друзями, батьки з дітьми, закохані.

Лежав на м'якій постелі, був у Чехословаччині, дома, кутив і роздумував. Потім стягнув офіцерські чоботи, куняючи, посидів з ними хвилю. А були й валянки, там, біля Соколова. Лівий страшенно муляв, а проте завдяки валянкам вони не повідморозували ніг. Англійська форма шикарна, взимку в ній не дуже навоюєш у Росії. Валянки й чоботи. Між ними пролягло щось років зо два. Два роки між Бузулуком і Попрадом, кілька тисяч кілометрів і два роки, невеликий шматок життя, а безліч смертей. Суворих, щоденних, а проте неймовірних солдатських смертей.

Вітчизно, жахливий сон, викуплений кров'ю, на своєму порозі під Дуклею привітала ти нас, синів своїх, стосами обвуглених трупів. Це німці спалили наших полонених і виставили їх на кордонах, щоб ми знали ціну кожного метра твоєї землі! Вітчизно, чи добре буде нам тут жити? Бо за це ж ми воювали, про це мріяли вояки перед кожним наступом, який для багатьох з них був останнім. Вітчизно, ти, що належиш нам, як наша кров, і проте не належиш!

Ось танкіст Мирослав Гехт був такий нечемний, що не здогадався накласти головою раніш, ніж дійшов сюди, чотири рази вистрибував з танка, охопленого вогнем, усе пережив, а тут ось подряпав паркет на віллі пані архітекторши. Тепер він, певне, це виправить. Перевіряє передавач, змашує замок гармати, готується до наступу на Остраву.

Ех, розчавити б усе це гусеницями танків! Вітчизно, в твоїх шпарах тхне ще пліснявою.

Отака відстань від Бузулука до Попрада!

В Бузулуці, вискочивши з вагона, він одразу побачив на пероні солдатів з пов'язками на рукавах. Навколо їх натовп, а з натовпу чулася соковита чеська мова.

Бузулук, гарнізонне місто в степу, став збірним пунктом для чехів і словаків. Похмурий надпоручик Ломський пильно міряв очима кожного новоприбулого. Коли Арношт став перед ним, надпоручик потиснув йому руку і запитав:

— Ще не були на фронті? А де хочете служити?

¹ Anno Domini — року божого (лат.).

Юнак зашарівся, неначе винний в тому, що молодий і ще не встиг повоювати, але, згадавши, які труднощі довелось йому подолати, щоб дістатися сюди й стати перед цим суворим надпоручиком, вигукнув:

— Хочу в ту частину, яка перша піде в бій. Яка перша почне стріляти.

— Ну, це добре. Тоді йдіть у роту мотоциклістів. Вона перша почне воювати. Задоволені?

І почалося. Нова уніформа, № 697, за яким Арношт прийшов до батальйону, кулемети, гвинтівки, радянські порядки, суворий сивий начальник.

А вправи! Хай бог боронить! Вперед, назад, за Бузулук, і знову, і знову, без кінця. Були між ними вояки і дихавичні, і в окулярах, і огрядні, і сиві, і всіх їх Свобода ганяв, аж пара з них ішла. Влітку ганяв багнами, а взимку не зважав на тридцятиградусний мороз: лягай на сніг і — стріляй, хлопці, в атаку, і знову, і сорок кілометрів назад, витримай, все витримай. Коли хочеш нацистів бити, то навчися цього.

Бо інакше вони тебе битимуть так, що з першого бою живий не повернешся.

Нашою майбутністю був тоді фронт. Бій. І звиятжне повернення додому. Часто Арношт про те мріяв з Сараном. Заприятелювали. Саран був старший, вже під сорок, також з Острави. Був це слюсар, бунтар, революціонер, не раз переслідуваний за це, худий, відчайдушний сухотник з палаючими очима. Він зазнав усього. Тюрми теж. Він твердив:

— Гвинтівку ще здужаю підняти, отож, мабуть, заберу з собою на вічність і пару нацистів.

Вечорами вони з Арноштом частенько згадували Остраву. І дивно було: в невеличкому степовому місті, обидва в чужій уніформі; молодший каже, що багато бачив в житті і багато зрозумів, а старший дошкульно зауважує, що бачити — це не значить зрозуміти, що з адвокатського будиночка в Богуміні не зазирнеш до темних закутків шахтарських осель. Що сидячи за роялем не почуєш гуркоту породи, з якої дітлахи вибирають нікчемні шматочки вугілля. Що не самі вони підуть звідси, з Країни Серпа і Молота додому, а разом з червоноармійцями.

Арношт зі свого боку розповідав Саранові про сестру, про її чудову вроду, про зустріч з гестапо. А також і про Львів, про доньку піаніста-віртуоза.

Коли ж Сарана скрутив напад кашлю, сказав йому:

— Повернешся, бери Діту. Обоє ви невгамовні, добра пара вийде.

Арношт за тих кілька місяців суворих

вправ дуже зміцнів і розвинувся. Інколи ротний звільняв його і він ходив грати в музикантську команду. Грав там на акордеоні, що його перший батальйон дістав у подарунок від посла Фірлінгера. Крім того, ротний Качірек, начальник музикантів, дав Арноштові валторну, щоб навчився на ній грати. Він спочатку видобував з неї такі фантастично-дикі звуки, що хлопці невдовзі виставили його з кімнати. Тоді почав дути в трубу на тротуарі так, що в тих, хто чув, аж волосся їжачилось на голові. Нарешті, загнали його до батальйонного складу. Було це вже на початку зими, в складі мерзли пальці, але там було спокійно. Завскладом дуже вихваляв горніста, бо з складу, мовляв, вся мишва повтікала.

Так він марширував, стріляв і бігав з гвинтівкою, грав на валторні і акордеоні. У неділю частенько давали концерти в казармах. Мареш декламував, Арношт із Томаном грали дуети на баянах, Тесаржик співав словацькі пісеньки, а кінчалось це завжди однаково — вперед, до бою, напрям — Прага.

Та ось раптом Арноштова мотоциклетна рота стала просто третьою піхотною ротою. Лондонська влада воліла мати з батальйону лише символічне з'єднання, мала такі ж плани, як Миколайчик з Андерсом, не зважала на становище батальйону на радянському фронті. Не хотіла мати серйозних справ з росіянами і тому просто не дала мотоциклів. Довго тоді, до пізньої ночі пояснювали комуністи прикро враженням бійцям, чого хоче лондонська влада, а чого Москва. Та й кінець кінцем третя рота може бути й так доброю ротою, якщо виконуватиме як слід свої обов'язки.

Усі, починаючи з командира батальйону, всупереч Лондону, одноставно зажадали воювати проти Гітлера вкупі з Червоною Армією. І то якнайшвидше, бо всі вже були готові до бою.

Бузулук у снігу. Холодно. Батальйон шикувався на вокзал. Радянські кінооператори хукали на задубілі пальці. Не менш як тридцять нижче нуля. Урочистий огляд перед від'їздом на фронт. У музикантів попримерзали один до одного клавіші інструментів. Не можна видобути ані звука. Та оператори робили своє діло, батальйон мусив для них марширувати під музику. У фільмі звук додається пізніше, в студії. З кожного інструмента спромоглися видобути лише один-єдиний тон. Мундштуки відривали від губів з шматками шкіри. В жалюгідній какофонії вигравав справжні трелі лише кларнет ротного Качірека та бряжчали ще тарілки, не підвів і барабан. А батальйон крокував. Бум-бум-бум-тара-та, оператори знімали від'їзд першого іноземного з'єднання на ра-

дянський фронт, від'їзд у вогонь, в той час, як тут лютував мороз. Бузулуцьким жінкам замерзали сльози на очах. Барабан бухкав, наче далека канонада. Паровоз димів.

З натовпу тих, кого лікар не пустив на фронт, кивав Арноштові схудлий, жовтий Саран. Потім посідали у вагони.

Згодом Арношт довідався, що незабаром по від'їзді батальйону на фронт Саран помер. Отож наречений його сестри вже мертвий. Тоді Арношт ще не знав, що Діту, вродливу й відважну, есесівці вбили в Освенцімі.

Їхали на фронт. У вагоні було тридцять сім хлопців. Мов оселедці в бочці. З боку на бік мусили повертатись усі враз, по команді. Інакше не повернешся.

Їхали на фронт. На захід, а не на схід, як ті палаючі поїзди в сорок першому. Їхали озброєні до зубів, нетерплячі, проклинали кожну зупинку, їхали помагати Радам. Їхали, щоб допомогти відвоювати домівки.

На зупинках од вагона до вагона ходили командир, начальник штабу, а з ними і культпрацівник, воїн Арношт Силан з баяном.

Оглядали вагон за вагоном. В кожнім тридцять сім чоловік, підлога тремтіла, колеса вистукували одноманітну пісеньку: на-за-хід, на-за-хід. Сіли тісним колом, молоді й старі, плече в плече. До війни були це і вояки, і студенти, й пекарі, гірники, вчителі, селяни і продавці, а тепер всі одягнені в однакове грубе військове сукно. Поїзд віз їх на захід, ближче до фронту, до мін, гранат, до вогнеметів, і десь за тою стіною вогню був їх дім. За вогнем була рідна оселя, старенька мати, схилена над шкарпеткою, дитина, що забула батькове обличчя. За вогнем були дівчата, білолиці, рум'яні, можливо, зараз їх лапає п'яний німецький солдат. Можливо, оселю спалили. А може, саме зараз в гестапо ламають ребра твоєму братові.

Свобода промовляв тихо. Було б добре, юнаки, щоб усі ви зрозуміли, куди ми їдемо. Що багато з вас накладуть головою. Або стануть каліками. А також зрозуміли, чого туди їдемо, чому не можемо не їхати.

У вагоні було повно диму. По колу йшла фляга з горілкою, сиділи плече в плече, Арношт грав, поїзд мчав безкрайними російськими степами, безконечними снігами. До віхоли примішувались пісеньки з Міяви, з Домажлиц, у віхолі вони стихали. Поїзд торохтить і раз у раз відбиває: на-за-хід, на-за-хід!

У Валуях вилізли. Баян опинився на ротному возі. Йшли вночі, снігом. Іноді в небі гострим світлом спалахувала ракета. Йшли на ракету.

Ранком упав туман, такий густий, що за

десять кроків нічого не було видно. І коли зайшли у якесь сільце на відпочинок, коли понабивались до хаток, то селяни не знали, що й думати, уздрівши незнайому уніформу.

— А що це ви за військо? Звідкіля тут узялися? Куди прямуєте?

— Чехи. На фронт!

Люди добрі, ото була радість! Все що мали — на стіл, хоч би завтра й не обідати. Аджерж гості! З нами йдуть. Другого фронту нема, чорт з ним, але ж ми тепер не самі проти цілої Європи. Пийте, друзі! За перемогу у спільному бою!

Нікому з нас не хотілось говорити, що нас поки що лише кілька сот. Були ми союзницька армія.

А потім знову пішли в морок, ішли спаленою і зруйнованою країною далі, до Харкова. До Соколова. У вогонь.

Арношт дивився у вікно. Місяць сріблив вершини Татр. Вони світились на чорному небі, велично-непорушні. Царська корона неба. Яскравий безконечний спокій...

Неможливо порівняти хвилину тут і хвилину там, біля Соколова.

За години, що минули там, вони постаріли на роки. Там проти себе мали ударну силу СС, дивізію «Тотенкопф». Опинились на головному напрямку німецького наступу на Харків. Повинні були стримувати той наступ.

В повітрі глина, осколки, гуркіт, уламки цегли, все разом в одному вихорі, каша з простору і часу та брязкоту танкових гусениць.

До розпеченої зброї прикипають пальці. Танк наїхав на кулеметний окоп, крутнувся раз, два; під гусениці полетіла в'язка гранат, горить! Палають і мертві тіла під ним.

Навколо Яроша вже купа вбитих, «тотенкопфи» галасують, хитаються на бігу, напилися французького коньяку, корчаться на землі, навколо охопленої полум'ям церкви — чорний пояс з трупів гітлерівців, а Ярош усе стріляє, сп'янілий від крові, все стріляє. Ані кроку вперед, падлюки!

Добірні дивізії СС поламали собі зуби на чехословацькому батальйоні. Їх наступ на Харків провалився.

У хвилини спокою, коли лиш зрідка у повітрі шелестіли міни, Арношт витягнув з речового мішка «Курс вищої математики». А в ньому — вирваний аркуш з «Історії містечтв», трохи зім'ятий. Розгладив його на коліні. В півтемряві землянки смутно усміхнулась Монна Ліза... Потім його засипала глина. Над землянкою розірвалася міна.

Ах, хвилини тут і хвилини там!

Хвилини того світанку, коли розпізнали на пагорбі тіла своїх товаришів, прибитих до стовпів, з виколотими очима, коли кожен

мовчки заприсягнувся, що живим не дасться в руки фашистам! Хвилини, коли розвіявся туман, коли сонце позолотило і зігріло замордованих на пагорбі. Як взагалі сонце могло зійти над такою картиною? А зійшло, розтопило наст на снігу, заяснів день і загриміла стрілянина.

Хвилинами біля Соколова назавжди позначені всі інші хвилини нашого життя.

Але дивізія «Тотенкопф» не пройшла. І ніколи вже не пройде.

За вікном довга, запашна передвесіння ніч. Спокій і тиша.

* * *

Залишки першого батальйону виходили з Соколова. Смертельно втомлені бійці ледве брели по снігу, остерігаючись німецьких танків, що кожної миті могли несподівано вискочити з будь-якого боку. Сніг, завія, поля і яри, подекуди зламана снарядом берега, розтерзаний канонадою лісок.

Тиша. В снігу забовваніли чорні зруби... Спалене село, від якого залишилось з десяток напівзруйнованих хатин.

Відпочинок!

Дві години спочинку, а там знову далі. Бійці натовпилися до хат, посідали, полягали, як кому пощастило. Цей роззувся, той витягнув «другий фронт» — американські консерви, хто жартував з хазяйкою, хто за

мить уже спав багатирським сном, схиливши голову на коліна.

Арношт саме перемотував онучі, зойкаючи від болю в намуляних ногах. Лівий новий валянок був замалий.

Тут у двері просунулась ще одна голова і в хмарі сивого туману гукнула:

— Арноште, ти тут? Треба йти на весілля, шукають гармоніста.

— Еге ж, з бабусі своєї кепкуй, а не з мене. Я щасливий, що роззувся.

Боєць у дверях заприсягнув на всіх святих, що не жартує. Що вдієш. Треба знову намотувати онучі та йти. А товариші ж так солодко сплять...

— Але стривай, баяна вони мають? Бо мого десь біля Соколова ротний скинув з воза, дурень такий, а на губах грати не вмію.

Боєць повів Арношта до хатини, з якої снаряд зірвав половину даху, і дорогою розповів йому, що саме туди хотів йти спати, але виявилось, що там гуляють весілля... З баяном, та без баяніста. Дуже смутне весілля. Тутешній сільський гармоніст десь на фронті і хтозна чи й живий.

Зайшли до хати. В низькій світлиці кругом столу сиділо з десяток людей. На столі парували миски з картоплею, капустою та м'ясом. Була закуска й самогон, очевидно, все, що спільно, громадою спромоглися зібрати, щоб справити це весілля.

На покуті сиділа гарна дівчина з повними персами, стягнутими білою блузкою, а коло неї блідий, коротко підстрижений юнак у

напіввійськовій зеленій гімнастичній підпоясній стрічці.

Всі підвелися, привітали гостя, випили за успіх радянської та чехословацької зброї, за братерство й перемогу, а потім подали Арноштові баян. Рум'яний дід з вусами від імені гостей попрохав:

— Це добра гармошка, заграй нам, хлопче, бо наш гармоніст б'є фашистів іншим інструментом. Ти також боєць, ти розумієш. Заграй, душу потіш.

Гармоніст мовчки встав, уклонився молодим, припав обличчям до інструмента, наче хотів відчути, яке серце дав гармонії її власник. Потім легенько пройшовся по гудзиках — розігнав смуток, що причаївся в міхах, і вдарив гопака...

Арношт грав. Пісні линули, кружляли, літали навколо, заповнили в стінах усі щілини, через які вітер порошив снігом. Від пісні наче піднявся над хатою новий дах, наче зазвонили білістю ці чорні хатки. Пісня відсувала фронт, розтоплювала сніги і немовби наближала до землі безмежне червоне небо з яскравими зорями.

Молодий і молода, обоє бліді від хвилювання, вибивали на підлозі ритм танцю і не бачили нічого, крім самих себе.

Арношт грав.

Нараз старий з вусами гукнув молодого, аджеж це був його син. Юнак раптом зупинився в танці, а потім занурив обличчя у волосся нареченої. Цілувались перед усіма дико, до самозабуття, і гості не одвертали-ся, наче це також був узвичаєний весільний обряд.

Усі попідводились і почали одягатись.

Арношт не розумів, що діється, поклав гармонію і почав також натягати шинелю. Старий кивнув йому, щоб узяв інструмент з собою.

— Весілля кінчається, виряджаємо бійця у похід. Ти, синку, ходи з нами, адже ж і тебе, мабуть, колись виряджали на війну, візьми гармонію і ходім.

Вийшли у засніжену сутінь. Наречений перший, за ним дід з молодою. Падав сніг. Арношт дивився в темне небо і грав. За спаленим селом усі зупинились, наречена з риданням схилялась на плече старого, жених ще раз ніяково припав до її волосся, потім рішуче рвонувся, закинув клунок за плече і швидко пішов у темряву. Не обертався. Арношт грав. Весільчани стояли непо-рушно і дивились у засніжену імлу, де зникала самотня темна постать. Наречена плакала. Гармоніст зрозумів тепер усе і грав... грав...

А потім, коли біляста сутінь поглинула темну плямку і залишився тільки сніг і над ним темне небо, Арношт віддав гармонь

старому, тричі поцілувався з ним і, не промовивши й слова, побіг до своєї халупи.

В хаті не було вже нікого. Лише господиня подала йому сумку та автомат. Він подався за ротою. Іншою дорогою, ніж хвилину тому жених, але по тому ж снігу і тієї ж ночі.

На косогорі чорніли руїни спаленого села. Ось і вони зникли у півночі. Там залишилось весілля без жениха, гармонія без гармоніста.

Арношт трохи накульгував. Боліла йому ліва нога, сніг сліпив очі. Але він бадьоро закинув автомат на плече і подався, самотній піхотинець у полі, доганяти свою роту.

Після Соколова було сільце Веселе. Там комплектувався знову наш поріділий батальйон. На дворі пригрівало сонце, витягало з берез довгі сережки. Танув сніг.

Потім прийшли нагороди. Мертвим і живим.

В недалекому Новому Осколі готувалися до якогось свята, радянському військовому оркестрові потрібні були ноти нашого гімна. Записати ноти доручили Арноштові й Шеблу. Вони залізли за піч, ближче до благодатного тепла й почали працювати. Один награвав мелодію, другий записував. Чергувалися й сварились над кожною нотою.

Потім Арношт повіз ноти до Осколу. Перед сільрадою його зустрів радянський майор і, дружньо привітавши, повів у приміщення. Музиканти встали. Збентежений Арношт ткнув згорток нот майорові.

За хвилину на пультах заяснів писаний рукою чеський гімн «Де моя вітчизна?».

Майор дав Арноштові паличку в руки і підштовхнув до диригентського пульту.

— Грайте, це ж ваш гімн.

«Боже мій, — майнула думка, — що роби-ти з руками? Як диригувати оркестром?»

Арношт вклонився музикантам, гарячково згадуючи тих кілька концертів, які він колись слухав, і невпевнено постукав паличкою по пультові. Запала тиша. Він підняв руки.

І ось полинули перші звуки. З кострубато написаних нот, із значків, витягнутих десь з глибин пам'яті або скоріше серця, в радянському оркестрі складається і лине мелодія! Це наш гімн. Арноштові очі зайшлися імлою, він не бачив музикантів, наосліп давав такт, і оркестр гримів.

Крізь прострілені вікна мелодія линула надвір, до весни, до весняного сонця.

Баяніста запросили на партійні збори. Запросили у їдальні, під час обіду, коли всі навколо лаяли розварену локшину. Збори відбулися ввечері. Сиділи за бараком. Було їх четверо. В темряві блимали вогники цигарок.

— Ти, Арноште, вже всього надивився,

здається, все зрозумів. Нам потрібні такі хлопці. Проб'ємо собі шлях додому. Важкий шлях. Але річ у тім, щоб і дома навести порядок, і навести як слід, щоб ніколи вже отак...

Тут вони схопились і сховали цигарки. Йшов офіцер.

— Еге ж, балакаємо собі, пане штабний капітан. Згадуємо про дівчат.

Штабний капітан хихикнув і запитав:

— А чому не йдете танцювати, хлопці? Ви ж сьогодні вільні, а жіноцтва тут досить.

— Пане штабний капітан, грошників чорта.

— Дурниці, під час війни добрі хлопці завжди назахват. Досить тільки моргнути... Ну, та це ваша справа.

Четвірка знову виструнчилась, штабний пішов, насвистуючи «Шкода кохання». Старший з четвірки дістав з рукава цигарку й сплюнув.

— Дурень напوماджений. Вирядився в англійські сукна. Тут тебе тільки й бракувало. — Потім додав: — Одним словом, Арноште, ми раді, що ти наш. Від сьогодні ти член партії. Посвідку дістанеш після війни. Вітаю тебе.

Бригада після боїв за Київ стала у Василькові на відпочинок.

До Людвіка Свободи приїхали гості: червоновидий, сивий радянський генерал, людина з важкою ходюю, певне, поранений в ноги. За ним, в супроводі чорної вівчарки, вийшла з авто його донька, ясне, русяве створіння з високими персами. Повітря навколо неї співало, сонце золотом тремтіло в її волоссі. Була це казка в світі онуч, зброї, вогнеметів та вівсяної каші. Вартовий розкрив рота і все дивився на дівчину. І лиш потім побіг доповісти про генерала.

Гостей треба було вшанувати хлібом, горілкою та піснею. Зв'язковий побіг по баяніста. Арношт погладив вівчарку, відчув, як вона вороже наїжачилась, а потім поволі заспокоїлась. Погладив також баян і почав грати. Грав, але дивився на вогняне волосся дівчини, що сліпило його, — він аж очі жмурив. Грав довго, про все, що в ньому напівзаснуло, про що думав, що залишилось у Львові, в темній кімнаті з роялем.

Через тиждень після цього бригада втримала кривавий бій коло Білої Церкви. Звитязний бій, але з втратами.

Було потрібно негайно поповнити її. І Арношта призначили в другий польовий батальйон. Він здав горн та баян і взяв автомат.

З Васильковом важко було прощатися. Жив там у хатині біля шосе, що вело на Київ. Коло хати був садочок з грушами, вже голими, з сумно похиленими голівками пізніх айстр. Жив у стареньких Ягоденків.

Коли бригада прибула сюди в середині листопада, бабуса ввела його в світлу кімнату. Тут на вікні синів прозорий тюль, стояв невеличкий столик, ліжко, трохи закоротке, але сніжно-біло застелене.

— Тут спала наша Любка. Вчиться на лікарю, тепер уже скоро повинна закінчити у Москві. Ось тут і спатимеш, синку.

Родина Ягоденків страшенно пишалася дочкою. Стара принесла фотографію: дрібненьке русяве дівча з великим бантом. Арношт крутив головою.

— І з неї буде лікарка? Та вона боятиметься навіть шприцем вколоти. Така малесенька!

Його почали звати Толею. Арношта в українському календарі нема, а Ернст надто вже по-німецькому. Толя у вільні вечори сидів з ними біля столу, стара розповідала про дочку, старий дивився на Арношта. Такого б сина мати... Хоч би навіть і військового. Приїжджав би у відпустку, сиділи б увечері, він би грав на баяні, сидячи поруч Люби. Скоріш би тільки вона склала ті іспити в Москві та приїхала додому обійняти батьків, брата, про якого вона й не знала. Ех, Толю, синочку... а німець ще стільки землі держить.

Якось прийшов він пізно ввечері. У Ягоденків ще світилось. Відчинив двері. За столом сиділа з старими русява дівчина. Він відчув, що чужий тут, що не належить до їхньої сім'ї, щось промимрив і хотів був сховатися у своїй комірчині. В Любчиній кімнаті.

Але старі потягли його до столу — це наша Любка, а це наш Толя. Дівча поважно подало йому руку: лікар Ягоденко. Потім низу глянуло на високого вояка і засміялось.

— Наш Толя! Старі вже мало не переконали мене, що у мене є брат, про якого я й не відала.

Арношт вибачився, що забрав кімнату товаришки лікарки, але ж то винна війна, а він готовий вмиє її звільнити, влаштується у товариша.

— Дурниці. Люба спатиме тих кілька днів з мамою.

— Ваша правда. Тих кілька днів, поки підемо далі.

Йшов сніг. Маленька лікарка дістала перше завдання по закінченні вузу — бій проти епідемій в Київській області. Це були землі, по яких недавно пройшов фронт. Зголоднілі, зубожілі люди жили в землянках, продуктів нема, по селах їли кінську здохлятину, в криницях гнили німецькі трупи.

Люба їздила по селах, організовувала медичну допомогу, боролася з хворобами. Часом ночувати приїздила додому схудла, нервова.

Арноштові було жаль її. Запитав якось, чи не хоче вона часом піти на концерт. До сусіднього села приїхав військовий ансамбль, буде музика, пісні, можна буде й потанцювати, і хоч це й стомлює ноги, але прочищає голову. І вони пішли.

Коли вертались, стояла морозна зоряна ніч. Виблискував сніг, було не дуже темно. Вів її під руку, цю маленьку людину, яка, йдучи поруч, іноді підплигувала, щоб потрапити в ногу. Він нахилився до неї й засміявся.

— Чого ви, Толю?

— Нічого, просто так... що не стріляють, що тихо. Що людина може подивитись на широке поле... і воно вже не поле бою, не треба на ньому копати окопи. Це тільки поле. Це ж краса. А ви малесенька і лоскочете мені шапкою підборіддя. І це теж краса, правда ж?

Дівчина додала кроку, майже тягнучи Арношта за собою. А потім стиха запитала:

— Скоро від'їжджаєте?

— Не знаю, напевне, скоро.

— Кожної хвилини ближчає ваш від'їзд. І кожної хвилини наближається кінець війни. І раптом:

— Ви помітили, як вас матуся любить?

Коли Люба приїжджала ночувати додому, вони ходили на короткі вечірні прогулянки. Струшувала з себе втому, з насолодою вдихала морозяне повітря, дозволяла вести себе під руку. Раз навмисне скинула шапку. Залоскотала Арноштові волоссям підборіддя і втекла в темряву. Впала. Арношт підбіг до неї.

— Ради бога, чи не зламали ви ногу? Ви ж лікарка, а така необережна!

Була схожа на снігуроньку. Гукнула:

— Не знаю.

Підняв її на руки. Вона, мов дитина, дригала ногами, потім скочила на землю і промовила:

— Як лікар я констатую, що божевільна. Це також краса, га?

Він схопив її, всю обліплена снігом, і поцілував у мокрі уста. Потім знову підняв, а вона охопила його шию, обличчя його стало мокре від її сліз.

— Ти підеш далі, а коли тебе і не вб'ють, то все одно не вернешся, ніколи не вернешся до Василькова, а мені треба завтра на роботу, і коли я приїду, то ти, можливо, вже будеш далеко, а я, дурна, я тебе кохаю, я божевільна...

Вночі він спав, як і завжди, на Любиному ліжку, підібгавши ноги, і блаженно усміхався, а дівчина лежала за стіною і також не могла заснути. Ах ти ж, лікарко, маленька лікарко, чому ти не тут, зі мною, чому не вилікуєш мене, Любо?..

Рота відбула на фронт, коли Люби не було дома.

І потяглись у думках Арношта буденні дні війни. Дні, про які й згадати щось важко, бо, зрештою, й згадувати нічого. Як робітник біля циркулярки мусить добре глядіти, щоб не відрізало пальців, так і боєць мусить освоїти механіку смерті. Падають бомби на тебе — лізь у яму і навіть носа не вистромляй. Саджають міни, як родзинки в тісто, — впізнай по звуку, яка впаде ближче, а яка далі, щоб даремно не лякатись. Йдуть в атаку, тоді лети, реви, стріляй, тут роздивляться ніколи. Маєш вільних двадцять хвилин — виспись, хоч по коліна у воді, бо хтозна, чи спатимеш вночі.

Так крутиться карусель війни, так цей вир втягує людей, а випльовує калік і трупи. Крутиться карусель, навколо тебе зникають одні обличчя, з'являються нові, і не розумієш, чому ти ще не мертвий. А ще менше розумієш, чому ти живий.

Арношт згадує, як усі комуністи дістали партійне завдання: згуртовувати бійців, розбуркувати їх, боротися з байдужістю й отупінням. Неправда, що все одно. Неправда, що найвищою нагородою є голова на в'язях. Правдою є те, що йдемо вперед! Що з кожним кроком ближче додому! Що чим більше всиплемо фріцам, тим швидше настане кінець війни, кінець страждань. І нашим, і всіх людей. Неправда, що все одно!

Неправда, що все одно. І війна не закінчиться на тому, що перестануть стріляти; що в Берліні на найвищій вежі повісимо Гітлера, а на ліхтарях по всіх містах тисячі малих гітлерів. Пан господар, пан будівничий — він же не нацист. Може, навіть і не людяк¹. Він просто свиня. Року божого 1941 збудував собі віллу, а можливо, саме тоді з сусіднього дому виганяли єврейську родину до газо-

¹ Людяк — прихильник партії Глінки, фашистського диктатора Словаччини.

вої камери. А можливо, за десять кілометрів звідси спалили село, яке годувало партизанів.

Пан будівничий спокійно розглядав напис — 1941. А від Північного моря до Чорного лютували бої, тисячі людей в цей момент умирали за німецьку расу, за життєвий простір або просто за пляшку рому. Тисячі вмирали за спалене село, за вбитого брата, за Францію, за Радянську владу.

А пан будівничий дав тоді мулярам на могори, спокійний за своє життя.

Жінка його казала нам: «Дивіться, тут вам добре. І тому вам тут добре, що ми своє гніздечко будували саме для вас, що ми чекали на вас».

А місяць тому точнісінько так говорила офіцерові німецького вермахту. Поганою німецькою. І грала йому на роялі.

Мені слід краще вибирати приятелів! Щоб не подрятати паркетів! О ласкава пані, я вмію вибирати собі приятелів, дуже добре вмію вибирати.

Ще багато паркетів подрятасемо! І безліч вікон повибивасемо, щоб всередину влетів свіжий вітер.

І мусимо навчити ще мільйони душ.

Та й тоді не буде «все одно»!

Підполковник Фанта йшов з Арноштом, ведучи коня за вуздечку, і викладав йому свою теорію:

— Пане поручику, знаєте, культпрацівник — це для мене, — вибачте на слові, — щось на зразок попа. Військового попа.

Арношт мав партійне доручення — переконати Фанту, домогтися, щоб той змінив своє ремісничо-військове ставлення до політики. Та зробити це було важко. Надто вже твердолобий він був, як осел.

Четвертий батальйон крокував до села під Самбором, звідки мав перейти на Карпатський фронт. Попереду йшли, ведучи своїх коней, командир та культпрацівник і розмовляли між собою. Іноді до них нахилилась тиха кінська голова. Підполковник не вгавав:

— Нічого не вдієш, культпрацівник — це є військовий піп. Повірте мені, поручику, я служу довше за вас. Ось дивіться, як кого вб'ють, культпрацівник промовляє над могилою. Роблять це попи? От бачите. А перед боєм? А на всяких зборах? Скрізь він промовляє. Тільки й того, що не маєте епітрахилі на шиї.

Арноштові страшенно хотілось скоріше дійти до села, щоб старий перестав базікати, але що зробиш, до села ще далеченько. Йшли, коні біля них кивали головами, за ними побрязкував багнетами, лопатками, протигазами батальйон. Батальйон, що складався з самих новачків, з волинських чехів, котрих сяк-так навчили поводитися із зброєю, а тепер вели на фронт. Іноді до них долітало

завзяте прокляття — то хто-небудь стукав себе власною гвинтівкою по потилиці.

Вели їх на фронт. А багатьох з них сюди привів Арношт, на цю безкрайню дорогу по узвозу.

Згадував, як колись їхали на Волинь уповноваженими від корпусу, що формувався заново. Єфрейтор Ченек Грушка, сержант Силан та взводний Достал.

В першому волинському селі зустрічали їх перед школою з духовим оркестром, з червоними прапорами. В школі було повно людей, чоловіків, жінок, чаду, цікавості. Грушка шепнув Арноштові на вухо:

— Гей, скільки тут жіноцтва, глянь лише, юначе. Ти виступай перший, ти юнак поставний.

— Боже ж мій, стільки людей, не зумію і двох слів зв'язати.

— Не базікай, промовляй.

По короткій промові мужчини почали записуватись у корпус. Не поодиночі, а десятками юрмились біля столу. Не встигали записувати, столи рипіли під натиском спітнілих тіл.

Увечері в кімнаті, де мали ночувати, Грушка довго порпався в своєму мішку і, нарешті, запитав:

— Товариство, а чи не випити нам кави? У мене є трохи, московська. Сьогодні ми так добре почали...

Арношт не втерпів:

— Чи бачили, як сунули? Я й гадки не мав, що з мене буде такий агітатор!

Обидва товариші зареготали. Достал аж похлинувся — саме сьорбав каву.

— Хлопці, держіть мене, бо не витримаю! Цей молокосос думає, що люди записуються в армію через його блакитні очі! Товаришу, з волинянами не так усе просто. Вони патріоти, це правда, і також антифашисти, але й серед них усякі є. Треба буде розповісти волинянам, за яку республіку ми воюємо, пояснити, що не за ту, яка була, а за іншу, кращу, за Народну республіку. Тут тобі блакитні очі не допоможуть. Нелегко буде, хлопче, за пару тижнів зробити з них вояків, дати їм гвинтівки, з тим, щоб разом воювати за республіку. Зрозумів?

Батальйон новачків, батальйон волинських чехів крокує за Арноштом і за підполковником; це вже не галасливий та недисциплінований натовп, вони вже звикли до гвинтівки за плечима, йдуть і дивляться на нескінченний звивистий узвіз, на командира, що кепкує з молодого поручика:

— Культпрацівник, це щось на зразок військового попа, нічого не вдієш!

Коли наступали на Дуклю, була чудесна золота осінь, тепла і лагідна. Вершини гір, здавалось, зовсім близько — рукою подати.

І до кордону було рукою подати. Там виднілися хати, світилися в променях призахідного сонця. Там заходило сонце. Йшло туди спати. Там була його домівка.

Роками, рідна домівко, снили ми про тебе, згадували тебе, була ти чимось далеким, втратила свої обриси, а тут ти ось перед нами: зарослий лісом обрій, пагорби, трава, каміння, схили і дерева.

За кожним деревом — гвинтівка, за кожним каменем — кулемет. В глині, на дорогах, в картоплинні, в траві — міна коло міни. А рідна оселя — рукою подати.

Арношт, дивлячись у сутінь, сам себе запевняв, що це є дійсність, що він справді в Словаччині, що він живий. Перейшов Карпати. Що війна скоро закінчиться. Підвівся і визирнув у вікно. Татри бовваніли на обрії. З полегшенням запалив сигарету.

До домівки від Дуклі рукою подати, а він тоді мало не втратив і домівку, і руку.

Він потряс правицею. Була ще слабка, два пальці поки що нечутливі, як дерев'яні цурпалки.

Коли наступали на Дуклю, стояла чудесна осінь, а глибоко в Карпатах натрапили на болота, брели бездонними багнами, підсковзувались, витягали загрузлі гармати і танки, повзли назад по схилах, тягли вози й міномети; простуджені, обліплені багном, були схожі не на людей, а на лютих нестримних роботів, на роботів з сіро-коричневої глини.

Немовби сама глина, сама земля наступала, розтерзана, але безсмертна.

В батальйоні залишилось сорок чоловік. Командир уже не називав Арношта попом, адже ж культпрацівник був також і його заступником, і кореспондентом, ходив у розвідку, водив людей в атаку. І вони йшли вперед.

Було їх сорок на трикілометровому фронті. Це ж безглуздя, це всупереч усім законам логіки й війни, з сорока солдатами не втримаєш і десятої частини такого відтинку навіть в обороні, а вони ще й наступали. І йшли вперед.

Біля Обшару не могли пробитись. Кулеметний перехресний вогонь щоразу примушував їх падати на глину. Зв'язковий Арношта наткнувся на міну. Відірвало йому ноги. І коли падав, то під спиною вибухла друга, а під головою — третя. Стільки їх було...

А йшли вперед.

Вночі поповзли між мінами, вузьким проходом, щоб узяти неприступну гору збоку. На головному напрямі стояв радянський гвардійський полк, який ще мав дев'яносто бійців. Ішли в темряві покаліченим лісом, тримали один одного за пояс, передній що десять хвилин змінювався і йшов на кінець

мовчазної процесії, переживши жахливі хвилини мінної небезпеки.

Вранці були готові до удару. Їх накрили вогнем. Снаряд вибухнув за два кроки від Арношта.

Вибух підняв його в повітря, осколок порово руку аж до кістки. Він тримав її — тепер безпорадну, болючу, непотрібну, — як ляльку, на грудях і брів назад болотом тринадцять кілометрів на бригадний медпункт. Скреготів зубами, хитався під дощем як п'яний.

Інші йшли вперед.

Перед Дуклею в корпусі почались предивні закулісні фокуси. Раптом наїхала сюди з Англії сила-силенна високих офіцерів. Свобода був усунений, старі бійці, що йшли від Соколова та Києва, серед них чимало комуністів, марно чекали на підвищення. В штабах розпоряджались майори, які висиділи свої зірочки на лондонських стільцях. Наступали на Карпати, готувались до рішучого удару.

Була чудова золота осінь.

Гори — рукою подати.

Батальйон колоною по чотири піднімався вузькою дорогою вгору до лісу. Раптом по курному, білому шляху зацокали кулі, в лісі навпроти заблищали сотні яскравих вогників, на луці і в картоплі забахкали міни.

Усі вмить розсипались і, стріляючи, почали окопуватись. На шляху впали перші вбиті — четверо. Новачки, скося на них поглядаючи, гарячково закопувались у землю: хто впаде зараз?

Арношта викликав з окопу підполковник. По короткій розмові культпрацівник скочив на коня і помчав униз. Порох летів з-під копит, а також і навколо коня від німецьких куль.

На командному пункті бригади Арношта прийняв худий, засмаглий майор з вусами.

— Пане майор, батальйон не зміг дійти до вихідного пункту для атаки, бо наразився на густий кулеметний та мінометний вогонь. В лісі навпроти окопались німці. Командир батальйону просить артдопомоги!

— Не так одразу, друже! Що ви там базикаєте про німців? Де вони взялись? Виконуйте наказ і займайте вихідне становище.

Арношт низав плечима і знову повторив свою розповідь.

— Без артдопомоги на тім півкілометровім схилі поляже цілий батальйон, до останнього бійця.

Майор підвівся.

— Поручику, то це вас так на сході вчили військової дисципліни? Не панікуйте тут і виконуйте наказ.

В помешканні раптом стало нічим дихати.

Арношт почервонів, але не рушив з місця.

— Я не винний, пане майор, що німці діють не згідно з вашими планами. Я тут марную час, а бійці мої лежать під вогнем на відкритому схилі. Нам потрібна артилерія. Потрібні гар-ма-ти. Негайно!

— Хлопче, це бунт! — Майор витягнув пістолет, націлився. Прошепотів, карбуючи кожний склад:

— Геть! Марш назад і виконати наказ! — І враз заревів: — Перед вашим задрипаним батальйоном нема жодного німця. Геть, або вб'ю.

Він мчав назад. Шмагав коня. Дисципліна. Військова дисципліна. Згадав сходку. Лежало їх четверо за кущем, п'ятий на варті. Твердили собі, як молитву: комуніст мусить показувати приклад дисциплінованості. Ніякої партизанщини. Комуніст мусить бути найкращим бійцем. Не можна застрелити цього бовдура, бо він майор, це було б порушенням військової дисципліни. Мусить виконати наказ, мусить без артпідготовки піти з батальйоном проти ворога, що добре око-

пався і пристрілявся, хоч би довелося полягти з усім батальйоном.

Шмагнувши коня, влетів знову під перехресний вогонь німецьких кулеметів. Мчав навпростець, бо вже все одно, скочив до окопу, де сидів командир.

— Не дають нічого. Якийсь там ідіот при штабі каже, що немає тут ніяких німців. Мусимо виконати наказ. От що.

Ліворуч від шляху тяглося невикопане картопляне поле, праворуч — луки. Просувались короткими перебіжками. Зигзагом п'ятнадцять метрів — і падали, стріляли. Арношт керував наступом. Він привів хлопців з Волині аж сюди, ну й піде тепер з ними. До кінця.

Вистромить часом голову більше ніж треба, подивиться у бінокль, потім передасть по цепу:

— Все гаразд. Фланги прикриті. Сусіди також наступають.

А тим часом все було зовсім не гаразд. В батальйоні панувало замішання. У кількох місцях німці прорвали фронт. Вибранчені

генерали з Лондона не розуміли, що діється.

Арношт бачив, що на сусіднім узгір'ї ніхто й не ворухнувся. Батальйон наступав сам. Наступав безуспішно.

Просунулись на триста метрів, зазнали великих втрат. Ще 6 сто метрів. Там, на дорозі якийсь підірваний танк, а біля нього перекинута башта. Це був би добрий командний пункт. Арношт озирнувся, почувши за спиною якесь клетотіння. Дев'ятнадцятилітньому кулеметникові прострілили горло, з рота в нього фонтаном булькала кров.

Підвелися й побігли далі. Перед танком Арношт заліг, роздивився навкруги, вгадуючи, скільки стрибків ще залишилось. Ліворуч лежав літній волинянин з протитанковою рушницею. Міною у нього відірвало обидві ноги до колін. Він судорожно хапав руками землю і повз, обличчям до землі, оддаляючись від своїх ніг. Праворуч упав літній боєць, зойкнув: «Мамуню!»

Потім хвилин через п'ять знову: «Мамуню!» З однаковими інтервалами, але щоразу тихше: «Мамуню!..»

Арношт пролетів стрілою тих десять метрів, що залишились до підіраного танка, і скочив у танкову башту. Там смерділо паленою гумою. Об башту люто зацокотіли кулі. Цокало, немов чарки в новорічну ніч.

Він висунув на мить голову і побачив схил, вкритий мертвими тілами, і своїх солдатів, які ще стріляли: приблизно кроків за сорок перед собою побачив спалахи. Ага, це там вони, гади, там кулемет.

Наставив автомат на спалахи — німецький кулемет, — і, коли фріци вгамувались, підвівся і пустив чергу. Черга за чергою, звідси й звідти. Йому видно лише кінчик ствола кулемета. Спалахи-постріли та вершечок каски. Черга — і шмиг вниз. І так увесь час. Тільки кулі цокають об броню.

Він утратив почуття часу. Що зараз? Полудень? Вечір? Він натиснув курок — все. Остання обойма порожня.

То ти, може, думаєш, що впіймав мене, що я тут, як у каструлі, — тільки зварити? Вистрибнув з башти і поповз, як кішка, до вбитого піхотинця. Це ж ти стогнав: «Мамуню!» Давай сюди гвинтівку, друже, вона тобі вже непотрібна. Вистрілив з гвинтівки по кулеметному окопу. Німець почув, повернув кулемет і почав бити в новому напрямку. Арношт цього й чекав. Після черги — мерщій до башти, і гра почалася знову.

Закінчились патрони і в гвинтівці. А німець стріляє. Вже й за полудень, сонце схиляється до гір, а батальйон ані руш з місця. Мертвих прибуває. Він вискочив з башти на другий бік, вхопив довгу протитанкову руш-

ницю, ящик патронів — і знову на старе місце.

Фріц дає по танку чергу за чергою, кулі розплющуються, метал іскриться. Бах по кулемету! Ще! Ще! Тепер барабанить німець. Перестав. Арношт миттю націлився — бах! Маєш, маєш!

На бруствер вилетів покручений ствол кулемета. Батальйон підвівся і побіг... назад. Бійці мчали по схилу вниз, божевільні й глухі від жаху, міни й гранати вибухали між ними, підкидали їх, наче ганчір'яні ляльки, кулемети косили їх, але солдати бігли, витріщивши очі, втікали від смерті. Та смерть була прудкіша за них.

Арношт вискочив з башти, перепинив їм дорогу, стискаючи пістолет. Обірваний, без шапки, брудний, очі дикі.

— Стійте! Стій, бо застрелю!

Націлився над головою в найближчого вояка. Вистрілив. Куля свиснула втікачеві над вухом, вояк здивовано озирнувся і став.

Арношт зупинив і загнав в окопи дванадцятьох. Сам був тринадцятий. Бійці отямались, обмацували себе, чи справді ще живі, їхні обличчя поступово набирали нормального виразу.

Наказав чотирьом воякам обійти поле бою, забрати від мертвих кулемети, патрони. Розставили п'ять кулеметів на двохсотметровому відтинку; ціль — край лісу, вогонь — короткими чергами. Після трьох черг пересунутись на двадцять метрів і знову — короткими чергами.

— А хто знає, як поводитись з оцією штукою? — запитав Арношт, вказуючи на протитанкову гармату, що лежала в глині колесом догори. Обслугу побили з мінометів, а гармата, либонь, ціла.

Серед дванадцятьох живих не виявилось жодного артилериста. Тринадцять ведуть вогонь проти ворога. Звечоріло, і гори вкрились сивою імлою. Прибув чотирнадцятий. Незнайомий. Червоноармієць. Бозна-який вітер заніс його сюди. Може, то був якийсь зв'язковий, що заблудився.

Він схопив гармату за колесо, поставив як слід; відтягнув мертвих трохи далі, підтягнув ближче ящики з снарядами. На темному узліссі — спалахи. Боєць націлився і бахнув. Протитанковій гарматі акомпанували п'ять кулеметів. Над горами виплив місяць.

Гори — рукою подати.

Потім настала ніч. Тепла ніч. Санітари вносили з лук та картопляного поля мертвих і поранених. Іноді над схилом пролітали трабуючі кулі. Це була тепла ніч, та бійці цокотіли зубами. І Арношт відтягнув дванадцятьох вояків з кулеметами назад, лише на кілька сот метрів назад, на вигідну позицію. Потім зібрав усіх, що залишилися в живих, докупі. П'ятдесят один боєць.

П'ятдесят один з п'ятисот!

Ту ніч Арношт добре запам'ятав. Спати не міг ніхто. Поглиблювали окопи. Він ходив від одного вояка до другого, адже ж це були новачки, майже для всіх то був перший бій. Цокотіли зубами і закопувались у землю. А він ходив над окопом, не ховаючись, і лаяв кухню, що не зварила вчасно обід.

Ходив, пояснював, що стінка окопу мусить бути гладенька, щоб не обвалювалась. На одного огрядного солдата нагримав за те, що той не працював, а сидів, охопивши голову руками і про щось думав. Думка вас від кулі не захистить. Не хочеться вам порпатись у глині? То, може, хочете, щоб вас убили? Га?

Не можна забути тої ночі, коли найважливішим було повернути людей у звичну колію, до нормального воєнного життя, коли потрібно було вернути людям людську подобу.

Коли треба було й собі повернути людський вигляд.

Він не відходив од своєї півсотні, не пішов у штаб бригади, щоб убити майора, який був у всьому винен. Нікому б цим він не допоміг. Він курих з бійцями сигарети і розповідав смішні анекдоти.

Настав ранок. З туманом та співом пташки, що якимсь дивом пережила цю ніч. Пе-

ред очима Арношта ще й досі стоїть блакитне небо, розірване гуркотом артіпідготовки, яка запізнилася. Стоїть перед очима і дорога, що так далася йому взнаки, і танкова башта, мимо якої він пробіг не озираючись. Вчора тут сплив кров'ю батальйон з п'ятисот бійців. Сьогодні п'ятдесят взяли приступом схил та узлісся, захопили ліс, досягли вершини гори.

А внизу простягнувся блакитний діл, за ним гори й гори, Карпати, вершини, схожі на зелені каски, наші гори, до яких рукою подати...

Він знову потряс правицею. Світало. Татри стояли, осяяні навкісним сонячним промінням. Встав. Відчинив вікно. На нього війнули холодні пахощі провесни — то був запах вологої імлі, прілого листя, аромат перших жовто-зелених гострячків трави та розмоклої глини. Скоро вже буде весна, весна сорок п'ятого. І скоро буде кінець війни. Тільки війна не скінчиться з останнім пострілом.

Він пройшовся подряпаним паркетом, зло і коротко розсміявся, поправив на боці кобуру і вийшов надвір.

Глибоко вдихнув весняне повітря.

З чеської переклав І. САКИДОН

Фронтове комюніке

З Гонконгу загони гурків
ідуть у північне Борнео.
Тисяча комуністів Індії
зненацька заарештована.
Найближчого четверга
з ножами парашутисти
кидаються до горла
негрів у Конго Бельгійським.
Стрункий африканський юнак,
що став рекордсменом у Токіо,
потрапив зараз найвище —
просто у зашморг до ката.
А що ж телевізійні екрани?
З їх поля випав цей велет,
що петлю гризе в самотині —
вискочив на жердину
І майорить, ніби чорний прапор...
Під фініковим місяцем
впивався в нього мільярд очей,
коли він досяг екватора
і вплив, як олімпійська медаль.
Тіло його — відшліфований діамант,
а душа — коштовніша за діамант:
її ще ніхто не відкрив.

От броненосці США
накрили в'єтнамське село
гарячою сталлю й напалмом.
Проте солома його капелюха
перетворилася в мур!
Сталь атакує дзвінко,
та очерет борониться в тиші.
Тонуть у джунглях, наче свинець,
американські тигри.
Над Азією
поволі сходить
комуністичне нове.

Крилатий ангел папа
полинув до Бомбея,
а Будда переходить
в комуністичну віру:
вклоняється капелюхом
червоних Гімалаїв
майбутньому, що краще
від легенд старих псалмістів.
Хто регулює годинник,
зважає на східний час.
Кожного мораль усієї планети
прив'язує не лише до свого оазиса.
Ніхто не звільнить сумління
від гріха кожного вбивства,
і якщо є на світі ножі,
то я звертаюсь до тих ножів,
щоб вони розрізали петлі на шиях!
Долар жебрацький в Бомбеї —
це не метелик правди,
а милостиня від раю
тому, хто потрапив до пекла:
тут треба інвестувати
не у процент —
в капітал.

Світ — не раз даний простір,
що міряють помилюванням,
а перш за усе землею
для ніг людських.
Ми ставим лише питання,
та відповіді не маєм:
сила — в пізнанні себе,
світ ще себе не пізнав.
Кожному конче потрібен
не клаптик — весь світ довкола,
і не потрібна нікому
відтята від нього частка.
Хто дума про себе, що він бог-отець, —

нічого не вміє, нічого не вчиться,
все — не з натхнення
класового херувімів.
Такому — все можна,
хоч він і не тямить нічого.
Любімо земну приязнь широку!
Адже слова: «Любімо одне одного!» —
не сходять нам з вуст.
І я питаю: за чий рахунок?
Де хліб, який ділять
на дві півкулі?
Негр — це чорна бджола,
що збирає мед.
Можна любити правду —
чи можна любити розкіш?
Сукні нового крою
носити звияжно, як прапор?
Сукня в'єтнамської дівчини —
шкіра, облита бензином,
сукня коштовна,
що виткана просто з вогню...
Біль — тепер не межа
витривалості людської,
і немає зараз межі
у боротьбі за свободу.
Справедливості слово
людина вкладає у хліб, —
це дійове згуртування,
тільки що ж воно сталося?
Угамувати голод —
велика програма світу:
сійте збіжжя, садіть картоплю,
громадяни Землі!
Збирайте рясні помаранчі
та помідори у кошики,
бо не майстри вогню нам потрібні,
а лиш агрономи.
Справедливості слово

Захід забрав собі з вуст,
а це гірше,
ніж відірвати від рота хліба шматок.
Чим стає тоді тіло?
Баластом людської душі.
Людина — найвища істота —
сама контролює себе,
і в цім — таємниця могуті людини.
Справедливості слово
Захід вимовив перший,
воно злетіло з вуст, немов горобець,
а повертає волами сивими.
Оручи чорнозем Сибіру,
їх підганя росіянин.
Мир — поняття найвище:
там виростають віки,
як наші сосни.
Тут — ненависть робить свинець
і переплавляє в гніт.
В долоні шляхетній
вужем звивається сталь,
але не вгамовує гонору.
Хіба нічия рука
не може спинити удару?
Чи сплять споглядання
і слух у мільярдів глухне?
Чи злодій ударить в Землю
і, наче в білім снігу,
тиша замкнеться над ним?
Золота середина — для справ середніх,
а справа велика має свої полюси.
Для мураших стежок
є компромісів мережа,
виведена з геометрії.
Мільярди днів не мураші стежки,
а сонце людину чекає.
Ви бачите — що нас чекає?

З польської переклав Микола УПЕНИК

Вони вже змалку мають привчати-ся до солдатської служби.

... І ЗНОВУ ГНУС

Невеличке місто в Східній Пруссії. Надвечір'я. Якесь дивна тиша сповила все навкруги, на околиці біля шосе догоряє будинок. На вікнах з'являються білі простирадла, на балконах — білі прапорці, і всі вони вістують кінець третього рейху, хоч гітлерівська Німеччина ще чинить опір, намагаючись стримати навальний, переможний наступ радянських військ. На великому подвір'ї дротяна загорожа, окопи, звивиста траншея, скрізь розкидано гранати, гвинтівки і навіть фаустпатрони.

— Хлопці, це ж військова казарма, — впевнено каже радянський сержант, — мабуть тут стояв запасний полк.

— А й правда, — підтримує його старшина, — готували гранадерів для фронту.

Раптом біля радянських бійців

з'являється підстаркувата сива людина в окулярах, які весь час сповзають на носа.

— Ніякий полк тут не стояв, — тихо каже старий. — То є дойче шуле.

Його слова викликали повне сум'яття, здивуванню не було меж. Бо наше уявлення про школу досі ніяк не пов'язувалося з кулеметами, атаками, повзанням крізь дротяні загорожі, ми гадали, що в усіх школах і гімназіях світу вивчають математику, фізику, хімію, природознавство. Йоганнес Берг поділяє наше здивування. Ось уже понад десяток років справжню науку в німецькій школі замінено солдатською муштрою.

Йоганнес Берг — старий вчитель, батько й дід його теж вчителювали, але найбільш гірка доля, за його словами, випала йому. Бо він змушений був, всупереч усім своїм переконанням, перетворитися на фельдфебеля. Він не хотів потрапити в концтабір і тому мовчав. Штудієнрат — міський радник у справах освіти, — наці вищого гатунку, був незадоволений його «ліберальними» поглядами і перевів Берга до молодших класів. Того штудієнрата всі викладачі по-тай називали «вчитель Гнус». Йо-

ганнес Берг намагається пояснити, хто такий учитель Гнус, але виявляється, що з цим персонажем відомого твору Генріха Манна добре обізнані деякі радянські солдати. Написавши свій твір ще в 1905 році, видатний письменник неначе заглянув у майбутнє Німеччини, пророче намалював образ вихователя, який ще відіграє свою роль в ствердженні людиноненависницького світогляду молодого покоління німців першої половини XX сторіччя. Так, саме цей вчитель Гнус здійснював настанови біснуватого фюрера.

І Гнус замість того, щоб учить юнаків шанувати працю, думку, людину, настирливо прищеплював їй захоплення «героїзмом ландскнехтів». Натягнувши на себе уніформу з павучою свастикою, Гнус готував неуків і вбивць.

Вихованці учителя Гнуса — ці вбивці, були сповнені надій на світове панування, а діставши від нас доброго прочухана, вже навіть табір для військовополонених вважали для себе справжнім раєм. Наприкінці минулої війни радянські війська оточили фортецю Грауденц і наше командування запропонувало гітлерівському гарнізону капітулювати. У відповідь бу-

ло сказано, що солдати «Великої Німеччини» готові краще прийняти смерть в ім'я «фатерланду», ніж ганебний полон. Та після першого ж шквального залпу вони, здичавілі від страху, розчавлені, брудні, повилазили із своїх щілин з піднятими вгору руками. Один з них — хлопець років вісімнадцяти — голосно скиглив і трусився, мов у пропасниці. Він був певен, що його чекає смерть, бо, як виявилось, шкільний учитель говорив їм, що росіяни в полон не беруть, а вбивають на місці і потім роблять з убитих опудала. Коли ж його нагодували, дозволили помитися, то він заплакав удруге — цього разу від щастя. Так закінчив свою «рицарську» місію Фріц з Ганновера.

Цей хлопець вражав своєю обмеженістю, духовною й моральною бідністю, тупістю справжнього дикуна. Він не мав ніякого уявлення про німецьку літературу, він взагалі нічого не знав крім «Майн кампф», який в класі читали вголос.

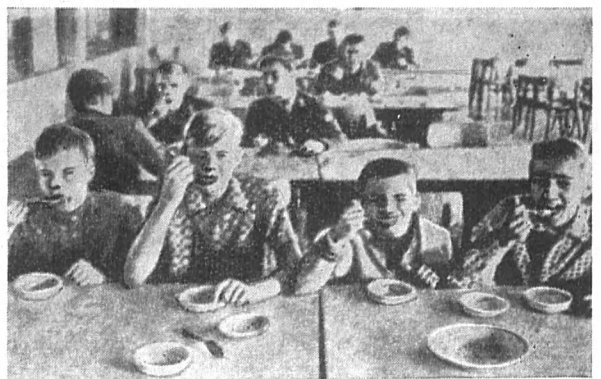
В його солдатському ранці збереглися фотографії всієї його родини, які яскраво передавали атмосферу солдатчини, що панувала в звичайному німецькому домі. На одному фото був зображений маленький Фріц, який сидить на шиї у батька з пістолетом в руках. На іншому — він на іграшковому коні із занесеною шаблюкою, на третьому — він серед своїх іграшок. Гармата, вогнемет, дитячий автоматичний кулемет, навіть танк, що заводився на 15 хвилин. Вони з батьком вечорами влаштовували всілякі битви, вбивали французів, англійців, поляків (про росіян Фріц природно замовчує). А ще одна фотографія була зроблена в день його десятиріччя. Батько у формі обер-єфрейтора, при всіх регаліях, а він, Фріц, в спеціально зшитій формі гренадера. Так, в той день батько вперше розповів йому про свої подвиги в часи першої світової війни. З гордістю розповідав про діда, що загинув у снігах Росії. Та й шкільний учитель красномовно розповідав про подвиги німецьких воїнів, у класі тоді дивилися на нього завороженими очима, а Фріцу дуже кортіло зробити щось незвичайне для «фатерланда».

Адже він уже тоді був проінтятий незламною вірою у високу місію німецького народу і співав «Дойчланд юбер алес».

Він уже знав, що його «фатерланду» потрібний «лебенсраум», — життєвий простір, який можна завоювати, потіснивши росіян, поляків, французів. Той вчитель був присутній, коли Фріца приймали в спілку гітлерівської молоді. Вчителю не довелося червоніти, його учень відмінно знав всі заповіді «Майн кампф» — євангелія нацизму, підручника для майбутніх убивць. Звичайно, не тільки теорія, розроблена самим фюрером, захопила Фріца. Деякі фотографії доводять його причетність і до практичних дій. Ось він одержує першу подяку і нашивку від самого групенфюрера за участь у погромі. А ось звичайний пікнік на узліссі, всі добряче випили, і Фріц розриває живого голуба, щоб довести, що кров йому не страшна. Їхній учитель не раз казав, що справжній німець не боїться чужої крові. А ось ще фото — нова ступінь в його кар'єрі — табір імперської трудової повинності, це вже перед самою відправкою на Східний фронт. Фріц добровільно пішов на фронт. Він ледве дочекався свого 17-річчя, побоювався спізнитися, бо їх запевняли, що після перемоги кожному фронтовику подарують по фільтварку. А він вважав себе не останнім в гітлерівському рейху, бо вже мав якийсь чин у гітлерюгенді.

У біографії цього Фріца немає нічого незвичайного. Конвейєр нацистської муштри починався з самої колиски. Все було підвладне головному — готувати молодь, від якої здригнеться весь світ.

І вчитель Гнус відігравав не останню роль в цьому процесі. І хоч Генріх Манн виліпив образ Гнуса ще на грані сторіччя, він виявився досить живучим. Цей Гнус з педантичною, тупою впертістю «маленького диктатора» продовжує і тепер обробляти юнаків, готуючи з них ландскнехтів нового, четвертого рейху. Так-так, учитель Гнус нещодавно знов у повній уніформі з'явився із своїми вихованцями в казармі військової частини бундесверу. Під час цього річних

Замість дитячих розваг — справжні танки, автомати і солдатська муштра.

Альбом з фотографіями гітлерівських «героїв» — теж засіб виховання на реваншистський лад.

шкільних канікул у ФРН було влаштовано «День відкритих казарм». Саме для дітей і юнаків, для школярів. Інтерес хлопчаків до зброї тут не тільки розпалюється, а їм намагаються всілякими засобами прищепити професіональне захоплення фахом убивці. «День відкритих казарм» було обставлено з чисто прусською помпезністю. Спочатку діти побачили живих «героїв» минулої війни, серед них звичайно були й такі, що вже відбули кару, як військові злочинці, і ті, кого ще чекає шибениця або в'язниця. Після процедури знайомства і довгих розповідей про «подвиги» батьків, дітям дали можливість одягти каски, звичайні каски, які не врятували від ганебної загибелі їх батьків під Сталінградом, Москвою, Варшавою, на Одері і в самому Берліні. Тут, звичайно, не обійшлося без церемоніального маршу з штандартами і прапорами які тепер з'явилися у бундесвері замість прапорів, що їх було розтопано на параді у Москві в свято Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Зрозуміло, дітям про це нічого не розповідали, і взагалі про часи гітлерівської диктатури Гнуса інформують дітей досить туманно. Вони згадують, головним чином, про «духовну роль» Гітлера, який, мовляв, замінив латинський алфавіт — готичним. В західнонімецьких підручниках цьому періодові приділяється надзвичайно мало сторінок. Це зрозуміло, адже пояснення причин, які призвели до катастрофи, може викликати в юнаків небажані думки. А в ФРН знову прагнуть відучити молодь

від мислення і роздумів, отруїти її духом мілітаризму і реваншизму. Для цього розроблена широка програма мілітаризації життя. І в цій програмі гідне місце займає продукція видавництва «Пабель-ферлаг». Зараз воно величезними тиражами видає спеціальну серію шкільних книжок, в яких розповідається про подвиги «героїв» другої світової війни. Тут робиться все, аби отруєно реваншизму за-напастити душі юнаків, виховати в них ненависть, насамперед, до радянського, польського та інших народів. Саме тому «День відкритих казарм» було завершено стрільбою по мішенях, а мішені ці дуже нагадували фігури радянських солдатів...

Суди ще займаються справами військових злочинців. Матері ще оплакують загиблих синів, дружини — чоловіків, поранені і скалічені в минулій бойні ще продовжують вмирати, а у ФРН фанфари вже знову кличуть до реваншу. І заклики ці звернені до наймерзенніших інстинктів.

Мілітаризація економіки і створення при підтримці західних держав озброєної до зубів армії, розпалювання шовіністичних і реваншистських настроїв, встановлення жорстокої політичної диктатури — такі були головні віхи розвитку Німеччини між двома світовими війнами.

Старшому поколінню людства все це вже добре знайоме. Все це вже було. І все це тепер повторюється знову в ФРН. І тут на допомогу реваншистам приходять не тільки школа, не тільки преса,

радіо, телебачення, спеціально створені молодіжні неофашистські організації, а й так звана «Спілка вигнаних», що об'єднала різні реваншистські зграї. Журнал «Блеттер фюр дойче унд інтернаціонале політик», який виходить у Кельні, в статті Георга Хорде розповідає про злочинну діяльність цієї організації та її керівників — гітлерівських злочинців, що користуються повною підтримкою боннських властей.

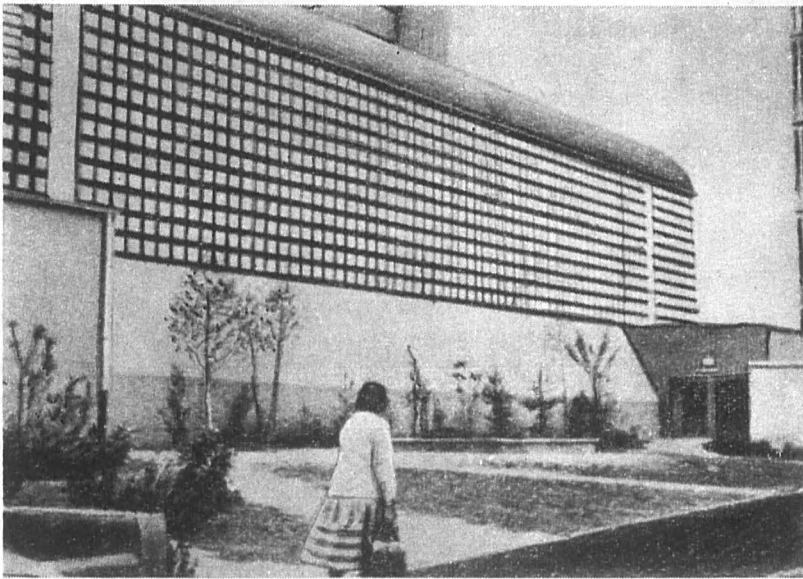
«Створення «Спілки вигнаних» 14 грудня 1958 року, — пише Г. Хорде, — було наслідком багаторічних зусиль федерального уряду і правлячих партій. Президентом спілки було обрано депутата від ХДС Ганса Крюгера. Головним завданням діяльності «Спілки вигнаних» і різних «земляцтв» стало проголошення територіальних претензій, пропаганда ревізії кордонів і войовничого антикомунізму».

Георг Хорде доводить, що діяльність «земляцтв» і «Спілки вигнаних» повністю пов'язана й переплітається з програмою самого уряду. Мільйонними тиражами виходять реваншистські видання — газети й журнали. Всі вони щодня волають про необхідність атомного озброєння ФРН, виступають проти вслякого зближення і поліпшення відносин між ФРН і соціалістичними державами. Ці газети використовуються лідерами земляцтв, а також міністрами і статс-секретарями Бонна як рупор для цькування тих громадських діячів, публіцистів, органів преси, які всупереч офіційній лінії Бонна висловлюються за визнання наслід-

Зловісні чорні хрести — стара і нова емблема західнонімецьких мілітаристів.

У боннській державі зводяться атомні бункери для військових штабів і для населення.

ків другої світової війни і наслідуються в інтересах взаєморозуміння давати відмінну від офіційно прийнятої картину життя в Польщі, Чехословаччині та інших країнах.

Тим часом скрізь у ФРН можна побачити карти Німеччини в межах кордонів 1937 року. Такі ж карти є і в офіціальних публікаціях відомства інформації боннського уряду. Цією картою звичайно користується і вчитель Гнус, втовмачуючи своїм учням ідеї, які вже не раз приводили німецький народ до катастрофи.

Покинувши школу і всмоктавши в себе чергову дозу реваншистської отрути, юнак і на вулиці чує, як солдати бундесверу співають: «Ми будемо марширувати далі, аж доки весь світ не лежатиме в руїнах». Він повторює цю пісню і зупиняється подивитись, як будуть атомний бункер. А вдома ра-

діо і телебачення весь час закликають навчитися «жити з атомною бомбою». Один з боннських ідеологів, філософ Карл Ясперс доводить неминучість атомної війни. Вторує йому й тижневик «Дойче вохе», який пише, що «не маючи атомної зброї, нема чого й думати про те, щоб відновити Німеччину в її історичних і національних кордонах».

В центрі Європи, при безпосередній підтримці США та їх союзників по НАТО, знову виникла агресивна сила — боннський бундесвер, який, за словами його генерального інспектора військового злочинця Гейнца Третнера, уже «досяг могутності колишнього вермахту».

І ось, поки боннські політики домагаються атомного озброєння і рвуться до атомної зброї, в країні провадиться посилена психологічна підготовка населення. Розпалюється атомний психоз. Триває будівництво атомних бункерів, створюються підземні сховища для стратегічних штабів. Відомо, що ще 26 жовтня 1962 року в бундесвері було введено в дію секретну інструкцію під назвою: «Керівні принципи армії в умовах атомної і неатомної війни».

Генерали бундесверу надають великого значення саме психоло-

Західнонімецькі мілітаристи одержують тепер і ракетну зброю. До їхніх послуг — американські інструктори і американські полігони.

гічній підготовці майбутніх солдатів, тих, хто має стати гарматним м'ясом, і тому вдаються до арсеналу найогидніших методів впливу на дитячі серця і свідомість. Хлопці в 10—12 років ще не можуть бути солдатами, але вони «мусять завжди про це мріяти». Про те, як цього домагаються в боннській державі, розповідають фотографії, опубліковані західнонімецьким журналом «Штерн». 12-річні хлопчики вчать-ся вбивати, їм дають зброю, їх одягли у відповідну форму, а досвідчений кат гортає альбом, у нього ще з минулої війни збереглися ці фото. Демонструючи їх, він захоплено розповідає хлопчикам про «героїчні» марші по країнах Європи. Звичайно він не згадує про Сталінград, не розповідає про мільйони могил своїх співвітчизників у снігах Підмосков'я, на курганах Севастополя, на схилах Кавказьких гір, на ланах України і Білорусії, на берегах Вісли і Одера. Фотодокументи, надруковані в журналі «Штерн», викликали обурення широкої громадськості, і тому сам генерал-майор Зігфрід Ноффке публічно спростував виступ «Штерна», назвавши його фальсифікацією. «Штерн» не вдавався до дискусій, а у відповідь на заяву генерала просто виготовив ще 516 фотодокументів, які розповідають про військове навчання 12-річних дітей в Остероде.

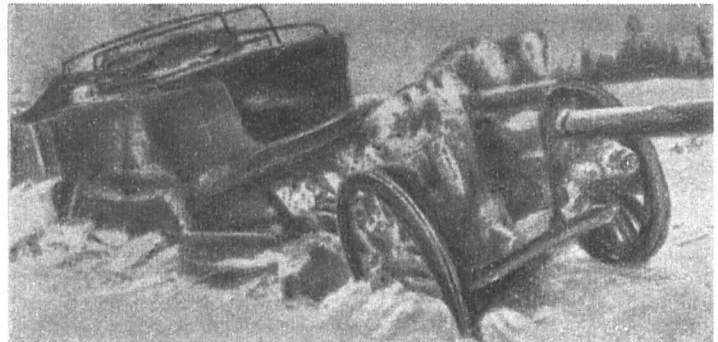
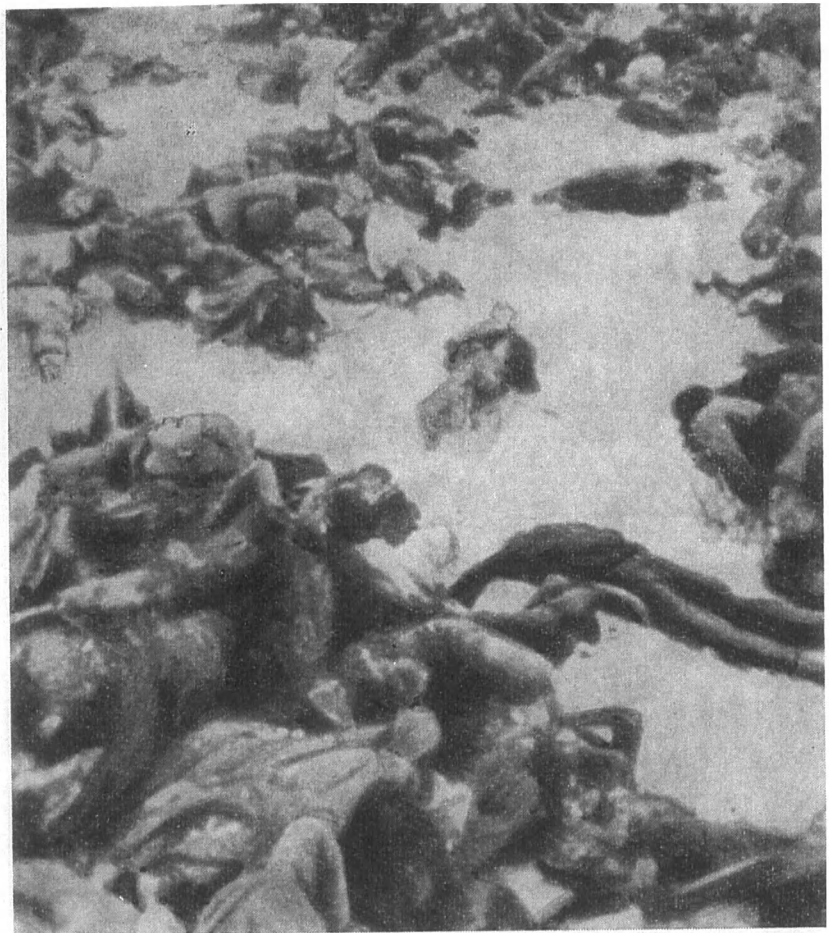
«Штерн» опублікував 24 таких фото і порадив генералові Ноффке завітати до редакції, де зберігається ще 492 подібних документи. 12-річним хлопчикам не тільки демонструють зброю, їх навчають стріляти з автоматів, кулеметів, з них формують танкові десантні групи. Ось запис одного хлопчика, який уже пройшов певну психологічну і практичну військову підготовку:

«Маючи карабін або автомат, я почуваю себе таким сильним, що міг би битися з цілим гарнізоном російських солдатів».

Отже, йдеться не про дитячі забави, не про гру хлопчаків у солдати, а про гру з вогнем. Видатний письменник Генріх Манн, говорячи про свій народ під час гітлерівської диктатури, писав, що «му-ситься же бути в нього почуття, яке з'являється навіть у тварини, коли її ведуть на бойню». У кожного жителя ФРН обов'язково повинно з'явитися таке почуття, бо вчитель Гнус знову зійшов на кафедру.

А. НАУМЕНКО.

Про такий фінал своїх вихованців Гнуса воліють не розповідати тепер тим, кого вони знову отруюють ідеями людиноненавистництва.

ДЖОЗЕФ КУРТІС
(Нігерія)

«НАША МЕТА —

ЄДНІСТЬ

І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ»

Невисока, але могутня постать, шоколадне, наче скульптурне обличчя, барвистий національний одяг (щось на зразок туніки) — гість українських письменників виглядав дуже імпозантно й екзотично.

Це — Джозеф Куртіс із далекої Нігерії, журналіст і бізнесмен. Він завітав до Києва, повертаючись додому з Хельсінкі, де очолював нігерійську делегацію на Всесвітньому конгресі за мир, національну незалежність і роззброєння.

Десь років п'ятнадцять тому Джозеф Куртіс почав працювати в одній англійській компанії, представляючи її інтереси в Нігерії. Однак молодий нігерієць не виправдав сподівань своїх босів. По-перше, чорному клеркові заманулося писати, і не просто ліричні етюди, а досить гострі публіцистичні статті. По-друге, він почав організовувати робітників-негрів на боротьбу проти визискувачів. Певна річ, подібні захоплення швидко намуляли очі англійцям, і Джозефу Куртісу довелося залишити контору.

Та це навіть Джозефу Куртісу здалося доречним, бо він понад усе хотів писати, писати про свій народ, про його нелегку долю. Але в колоніальній країні, де все належало іноземцям, правдиве слово не могло прогудувати. І тоді Джозеф Куртіс заснував контору по експорту рогів і шкур диких тварин. Тісно зв'язаний з численними племенами своєї вітчизни, він зумів примусити своїх англійських конкурентів рахуватися з собою. Справи йшли добре. Міцно ставши на ноги й здобувши літературне ім'я, Джозеф Куртіс міг дозволити собі приїхати до Радянського Союзу. Він був першим нігерійським літератором, що відвідав нашу країну. Після повернення додому (незадовго до проголошення незалежності Нігерії) він опублікував серію статей про свою подорож, які викликали справжню сенсацію!... конфлікт з банком, що досі охоче фінансував його діло. Це був досить відчутний удар, хоча й не катастрофічний. Довелося дещо скоротити свої торгові справи й відкласти до кращих часів давно задуману книжку про Радянський Союз. Тим більше, що інші, не менш важливі справи, майже не лишали вільного часу.

Які саме? Перш за все — рух прихильників миру, адже Куртіс — голова Нігерійського комітету за-

хисту миру. В умовах сучасної Нігерії, де на зміну «класичному» колоніалізму прийшов неокolonіалізм, де живе понад 50 різних племен, кожне з своєю мовою і звичаями, боротьба за мир набуває особливого значення.

Інша справа, якій також віддає багато сил Джозеф Куртіс — це робота в індустріальній і економічній асоціації Нігерії, заснованій три роки тому. За допомогою цієї організації Куртіс і ряд його співників прагнуть створити фронт промисловців Нігерії за торгівлю з соціалістичними країнами й протистояти проникненню іноземних монополій в економіку Нігерії.

Які ж основні завдання ставить перед собою наш енергійний і діяльний співрозмовник? Розв'язання найпекучіших проблем сучасної Нігерії. Перша з них — боротьба проти засилля іноземного капіталу в усіх галузях суспільного й економічного життя країни. Друге завдання — дати освіту народові.

— Ми, власне, повинні наново будувати національну культуру, — каже Д. Куртіс.

Колись могутня й розвинена культура корінних народностей Нігерії була знищена англійськими колонізаторами. В Нігерії немає досі справжнього театру, професійних письменників тощо. У країні дуже мало шкіл, а преса — в руках неокolonізаторів. Отже, боротьба за освіту виходить далеко за межі простої ліквідації неписьменності.

Звичайно, Нігерія в цьому відношенні не становить винятку. Ці проблеми спільні для більшості молодих держав Африки.

Складності й протиріччя суспільного й економічного життя його вітчизни не лякають Джозефа Куртіса. Він переконаний в перемозі патріотичних сил, вірить, що його рідна земля вибере й фактичну незалежність, завоює справжній суверенітет.

Л. ГАЙ

Біженці на вокзалі Джорджтауна. Расистські терористи спалили вісім їхнє містечко.

Терористи Форбса Бернхема

Темна ніч огорнула столицю Британської Гвіани — Джорджтаун. Здається, всі тут сплять. Але ось вузькими кривими вуличками пробираються якісь постаті. Вони підкрадаються до будинку високопоставленого чиновника Артура Абрахама, забивають двері й вікна! підпалюють будинок з усіх боків. Семеро дітей, дружина і сам хазяїн заживо згорають.

Це «робота» терористичних груп, створених правлячою партією — Народно-національний конгрес. Підпали, вбивства з-за рогу, масові погроми — такі будні сьогоднішньої Британської Гвіани.

Сто п'ятдесят років тому в цей край прийшли англійці. Вони почали ввозити негрів з Африки, примушуючи їх працювати на цукрових плантаціях. Проте негри не хотіли коритися, тікали в джунглі, чинили опір висискувачам.

Тоді колонізатори вирішили приставляти сюди робочу силу з Індії. Мільйони людей страждали там від хронічного голоду, і тому не важко було завербувати індійських селян на роботу навіть в далеку Гвіану, хоч на той час вона вже мала сумну славу найжахливішої каторги в світі.

Індійців цілими сім'ями привозили до Південної Америки. Вони працювали на плантаціях, вирощували цукрову тростину, кофе, рис, отримуючи чи не найнижчу платню в цілому світі. Відтоді минуло півтора сторіччя, але нащадки перших індій-

Батьків цих малят повбивали терористи-погромники.

Члени «Прогресивної молодіжної спілки» ховають свого товариша, який загинув від рук злочинців.

ських робітників у Гвіані й тепер живуть не краще.

А край цей дуже багатий. Якими тільки дарами не обдарувала його природа! Поклади бокситів, що не мають собі рівних в світі, цукрова тростина, яку переробляють на місцевих заводах, золото й алмази. Все це видобувається важкою працею вихідців з Індії, негрів. Але всі багатства течуть до сейфів англійських, американських та канадських компаній. А Британська Гвіана залишається, як і раніше, жалюгідною колонією в збіднілій англійській короні.

Формально Британській Гвіані була дарована конституція. Населення обирає Законодавчі збори. Однак англійський губернатор, як і раніше, тримає в своїх руках військо, поліцію, здійснює зовнішні зв'язки тощо. Отже, фактично, він залишається тут повновладним хазяїном.

Нинішній губернатор сер Річард Льюїт пройшов відмінну виучку у расиста Фервурда, в Південно-Африканській Республіці, де він народився. Десять років Льюїт шматував Кенію, потім топив у крові Північну Родезію і, нарешті, прибув до Британської Гвіани, щоб тримати цю країну в колоніальних шорах.

Протягом одинадцяти років на всіх виборах до Законодавчих зборів перемагала Народна-прогресивна партія, а її лідер Чедді Джаган не раз формував уряд. Цей уряд вимагав незалежності і свободи, проводив демократичні реформи. А програма Народної-прогресивної партії передбачає будівництво соціалізму в Британській Гвіані після її визволення з-під англійського панування.

І ось англійці вирішили «законним шляхом» усунути уряд Джагана. Вони «підправили» відповідний пункт в конституції і достроково провели вибори. І хоч партія Джагана і цього разу одержала більшість голосів, їй не дали жодного місця в новому уряді, що його очолив Форбс Бернхем.

Свого часу Бернхем розколов за расовими ознаками партію Джагана, завдав робітничому рухові зрадницький удар в спину. Зараз він очолює уряд, у якому всі міністри — представники великих монополій, а найяскравішою фігурою в кабінеті Бернхема є міністр фінансів Д'Ашар. Цей темний ділок нажив у Джорджтауні великі багатства. Він купив розкішний готель на одній з головних вулиць, заправляє банком, винними магазинами, ломбардами і навіть більярдними салонами.

При посередництві агентів американської розвідки уряд Бернхема готує загопи терористів. Терористи палять ферми, вбивають людей, топлять дітей у річках. Англійські вертольоти за наказом губернатора прилітають на місце події лише після того, як злочин вже відбувся і часто заарештовують... потерпілих.

Форбс Бернхем разом з англійським губернатором гадають за допомогою терору тримати народ країни в покорі й слухняності. Та ніякий терор не здатний зламати волю населення Британської Гвіани до незалежності.

Все втрачено — діти дім...

«СВОБОДА В КОЖНОМУ З НАС...»

Про повість Тойн де Фріса „Кенау“

На початку XVI ст. війська іспанських королів, які в особі Карла V і особливо Філіппа II ставили собі за мету створити всесвітню іспанську імперію, окупували тодішні Нідерланди (Голландія, Бельгія, Люксембург та частина північної Франції). За правління Філіппа II гніт іспанців на цій землі набув особливо жорстоких форм. Вогнища інквізиції, шибениці, ешафоти, на думку цього деспота, були надійним засобом для того, щоб тримати в покорі й страху нідерландський народ. При цьому не зважали ні на вік, ні на походження, ані на стать — ніщо не могло врятувати нідерландцю життя, засвідчити його безневинність. По країні нікали іспанські солдати, шпигуни-інквізитори, які виловлювали «бунтівників» та «еретиків». Переслідувалось усе прогресивне, найменший прояв вільнодумства, плелися сіті змов, провокацій та інтриг.

Політика Філіппа II викликала загальнонародне невдоволення й обурення, які згодом переросли у відкриту боротьбу проти іспанського абсолютизму, за національне визволення Нідерландів.

Нідерландська міська й сільська біднота, яка зазнавала найбільших утисків, одночасно стала із зброєю в руках на захист своїх прав. Боротьба проти іспанського поневолення набрала загальнонародного характеру. Очолила її нідерландська буржуазія, оскільки в першій половині XVI ст. у Нідерландах швидко розвивались капіталістичні відносини. Разом з буржуазією активну участь у боротьбі за визволення батьківщини взяла й частина нідерландського дворянства, яке прагнуло повернути втрачені привілеї й вольності.

Ідеологічною основою, духовною засадою нідерландської революції стали ідеї європейського гуманізму, реформізму, особливо вчення кальвінізму, анабаптизму та інших протестантських вірувань, які в 60-х роках XVI ст. набули широкого розповсюдження серед народних мас Нідерландів.

В 1567—1568 рр. на півночі країни спалахнуло велике селянське повстання, слідом за яким розгорілася справжня національно-визвольна війна нідерландського народу. Для придушення цієї війни й для розправи над повстанцями влітку 1567 р. Філіпп II вирядив до Нідерландів велике військо на чолі з герцогом Альбою, надавши йому всіх повноважень диктатора. На захоплених землях Альба чинив жорстоку розправу над повстанцями, провадив масові страти, вимагав від населення сплати величезних податків. Внаслідок цього терору близько 100 000 нідерландців покинули батьківщину, шукаючи порятунку й захисту на території сусідніх країн. Тисячі селян, дрібних ремісників, робітників мануфактур залишили свої оселі й сховались у густих непрохідних лісах. Ночами в різних місцях висаджувались з кораблів реемігранти, повертались із Франції втікачі і приєднувались до лісових месників, яких тут називали «гезами». Селяни всіляко підтримували гезів, допомагали їм харчами, ховали від ворога, повідомляли про пересування іспанців.

Оскільки головною метою нідерландської революції було визволення з-під іспанського гніту й утвердження буржуазного ладу та нових широких свобод, то в цій боротьбі, природно, збігалися певною мірою інтереси всіх верств нідерландського народу, який в особі іспанського абсолютизму вбачав свого смертельного ворога. Тому, як ми вже зазначали, в збройній боротьбі з іспанськими поневолювачами активну участь узяло й родовите нідерландське дворянство, яке, втрачаючи свої колишні позиції, захоплювалось ідеями європейського гуманізму та реформізму.

Очолили незадоволене правлінням Філіппа II нідерландське вельможне панство принц Вільгельм Оранський, а також граф Егмонт та адмірал Горн. Вільгельм Оранський був талановитим дипломатом, мудрим державним діячем, чудовим оратором і публіцистом. Утікши до Німеччини, він

згуртував навколо себе велику кількість нідерландських дворян-емігрантів, а також налагодив зв'язки з опозиційною частиною дворян, які залишилися у Нідерландах. Для збройної боротьби з іспанськими гнобителями він організував найману армію, заручився підтримкою з боку німецьких протестантських князів та французьких гугенотів. Ці війська двічі (1568—69 і 1572 рр.) вторгалися на територію Нідерландів, але їх дії були безуспішними, бо принц Оранський спирався не на внутрішні сили революційних народних мас, що піднялися на героїчну боротьбу, а на наймані війська й підтримку чужоземних монархів. Принц боровся за привілеї нідерландського дворянства. Але навіть ці плани його підтримувала значна частина нідерландського народу.

Частина дворян на чолі з графом Егмонтом та адміралом Горном виявилась недалекоглядними політиками, вони погодилися на компроміс з іспанцями, за що заплатили своїм життям: 5 липня 1568 року в Брюсселі їх було страчено. Цей епізод послужив сюжетом для відомої трагедії Гете «Егмонт» та однойменного твору Бетховена.

У квітні 1572 року морські гези захопили портове місто Бріль. Це стало початком загальнонародного повстання в Північних провінціях Нідерландів. Протягом 1572—75 рр. війська герцога Альби плундували ці землі, чинили розправу. Зокрема, герцогу Альбі вдалося захопити погано укріплені міста — Нарден і Зютфен. Увійшовши до них без бою, Альба наказав вирізати все населення, а міста спалити.

Відтак війська іспанців на чолі з сином Альби доном Фредеріком оточили на півночі Нідерландів Лейдек і Гарлем. Героїчна оборона цих міст їхніми жителями — яскраве свідчення нездоланного духу, сміливості й патріотизму нідерландського народу. Фредерік запропонував Альбі зняти облогу Гарлема, бо його війська зазнавали великих втрат, але Альба рішуче відхилив цю пропозицію, наказавши синові або взяти місто або загинути. Тільки голод зламав героїчний опір жителів Гарлема. Після семимісячної облоги (грудень 1572 — липень 1573) місто відчинило свою браму перед ворогом, який учинив там страшну розправу.

З історичних джерел відомо, що під час облоги Гарлема літня жінка Кенау сформувала жіночий загін, який під її проводом героїчно боровся з ворогом і за своїми військовими якостями ні в чому не поступався перед солдатами.

Постать цієї відважної жінки і привернула увагу голландського письменника Тойн де Фріса. На підставі історичних документів він яскраво змалював нідерландську буржуазну революцію XVI ст., розкривши при цьому складний процес зростання в масах національної свідомості, патріотизму, героїзму, що великою мірою зумовлювало перемогу народу в революційних битвах.

У повісті Тойн де Фріса «Кенау» немає зви-

чайного романтичного сюжету. Весь твір з особливою силою пронизує громадсько-політична ідея любові голландського народу до своєї батьківщини й ненависті до ворогів-гнобителів, любов до свободи, до вільного життя.

Свобода в кожному з нас, — думає вдова ко-раблєбудівника Кенау. — Коли ми помremo, вона житиме в інших. Навіть у тому разі, якщо ворогові вдасться здобути Гарлем і знищити його, свобода житиме серед решти нідерландців. Кенау усвідомлює, що нідерландський народ веде боротьбу з іспанським монархізмом не на життя, а на смерть. Через те навіть найменший компроміс з жорстоким і підступним ворогом вона вважає недопустимим. Ворога, що прийшов плундувати нідерландську землю, треба знищувати й бити доти, поки руки кожного нідерландця можуть тримати зброю. Навіть у найтяжчі хвилини Кенау, непохитна в своїй вірі, рішуче виступає проти тих, хто хоче здати останній острівець свободи — обложене місто — ворогові. Тим-то вона стоїть вище за принца Оранського, який боїться до кінця покластись на революційні сили народу. Кенау рішуче виступає проти планів принца, який хоче здати обложений Гарлем іспанцям. До речі, в повісті «Кенау» автор безпосередньо не змалює образу принца Оранського. Він увесь час діє поза сценою воєнних дій, як якась верховна сила й можливий рятівник нідерландського народу. Всі сподівання й думки обложених гарлемців звернені до нього.

Хоч Гарлем тимчасово захопили іспанці — ця земля назавжди залишиться голландською в серцях живих нідерландців. В їхніх думках, почуттях, мріях вільний Гарлем ніколи не стане іспанським, як і вся нідерландська земля, ніхто в світі неспроможен поневолити нідерландський народ, вирвати в нього прагнення до волі й незалежності.

В цій повісті Тойн де Фріс знову виступає як визначний художник слова, як художник — дослідник історії й боротьби голландського народу в XVI ст., як тонкий психолог душі свого народу, майстер пейзажу, вдумливий художник-баталіст.

Національно-визвольна війна нідерландського народу тривала ще кілька десятиріч. Зазнавши численних поразок, іспанські королі врешті змушені були 1609 року визнати незалежність Північних провінцій Нідерландів.

Нідерландська революція була першою в історії Європи буржуазною революцією, яка поклала до життя першу буржуазну республіку.

Отже, значення громадсько-політичних проблем, порушених Тойн де Фрісом у повісті «Кенау», виходить далеко за рамки змалюваної письменником історичної доби. Цей оптимістичний твір, маючи певне пізнавальне значення, утверджує високі ідеали незалежності й свободи.

Ярослав ДЗИРА

Малюнки О. Овчинникової

Кенау

Історична повість

I

Край вікна, крізь маленькі шибки якого просочувалося сіро-зелене світло раннього грудневого вечора, сиділа Кенау, дочка Сімона, вдова Наннінга Борста, кораблебудівника, і виглядала сина та брата. Їх, юних фенрихів¹ ополчення, викликано на раду в зал Новий Дулен у Гарлемі: ширилися тривожні чутки про наближення іспанського війська. Кенау бачила, як близько другої години дня мимо пройшли Ланселот ван Бредероде і бургомістр Герріт Стойвер, а трохи згодом — пристав Адріанс Янс, командувач гарнізону Вігболт Рінперда, офіцери ополчення, члени міського управління.

Зітхнувши, Кенау заправила волосся під вузький мереживний чепчик.

За вікном кружляв дрібненький колючий сніг, дзвінко б'ючи в шибки. На тонкій кризі каналу походжало кілька перістих ворон; вітер суворо бавився їхнім пір'ям. Ось вони хрипко закаркали й полетіли. Кенау пройшла неосвітленими кімнатами. Дерев'яні

черевики простукотіли по камінній підлозі вітальні, по кахлях кухні. І лише товстий килим у кімнаті, що виходила вікнами на вулицю, заглушив лункі кроки. Знову сівши до вікна, Кенау ще раз заправила волосся. Дивилася на тремтячі руки, що впали на коліна. В сутіні вони здавалися трохи скривленими. Кенау заплющила очі. Під склепленими повіками роїлися химерні образи, страхіття, на серці було тривожно.

Отак сиділа вона, сорокашестирічна вдова, мати сина і майже мати свого рідного брата, який на двадцять шість років молодший за неї.

Війна підступила до міських брам. Кенау була певна цього. Але вранці, на засіданні ради, ніхто ще не сказав про це. Дивилися один на одного, і очі немовби питали: чи ще довго минатиме нас лиха доля Зютфена й Нардена?

Кенау знову зітхнула. Тяжко жилося Нідерландам під рукою господа бога: Там, де колись кожен робив своє діло — один орав, другий доїв корів і колотив масло, третій прями, четвертий будував кораблі, п'ятий торгував, інші судили, а ще хтось виголошував слово боже, причому католики і не католики намагалися жити в злагоді, — там зараз

¹ Фенрих — молодший офіцер.

чинили відвертий опір кастільському королеві, його намісникам і офіцерам, його інквізиторам і збирачам податків.

Кенау, певна річ, знає, що інакше й бути не може. Філіпп це не Карл П'ятий. Він не розуміє навіть мови нідерландців. Філіпп хотів був за допомогою іспанських намісників загарбати землі коло Північного моря, він усунув Егмонта і Горна й не послухався принца Оранського. Кенау знає, що цей папіст завзятіший від самого папи римського, що він не поважає й не додержує законів цієї країни; вона знає, що немає нідерландця, який не ненавидів би Філіппа. Проте Філіпп — можновладець, і не раз Кенау бентежила згадка про біблійний вислів «кесареві—кесареві». І коли вона чує, як її брат Пітер чи її син Ніколас гнівно плямують іспанців, вона злякано хитає головою. О, як багато сталося змін, відколи син Альби дон Фредерік рушив на чолі свого війська вздовж берега річки Ейссел через землі Велюве приборкувати заколотників і наказав знищити жителів Зютфена й Нардена — перших після облоги, а других після урочистої обіцянки помилувати місто, коли воно скориться.

І якщо Кенау донедавна ще не певна була, чи є законне право на повстання, то зараз її сумнів геть розвіявся. Але одна річ — усвідомити це право, а зовсім інша — чинити збройний опір, як те вже роблять у багатьох містах. Пітер Хасселар, її брат, і Ніколас, її син, — недосвідчені хлопці. Вони йдуть на поклик гарячого серця і юнацької крові; вони нараз починають брязкати шаблями та співати пісню про «таку прочистку шлунку, щоб ворогам не було порятунку». Кенау ще непевна; проживши більше половини свого віку, вона багато що бачила і багато чого навчилася — і сумніву також.

Кенау, не відриваючи очей, дивиться на обрідний, дрібненький і колючий сніг, що пролітає за вікном. Їй страшно в сутінках. Треба ждати. Роздумуючи про життя, вона тихенько здригається. Не того вона сподівалася, коли двадцять п'ять років тому йшла заміж за Наннінга, власника кораблебудівної верфі на Спарні. Наннінг будував невеликі рибальські боти і плашкоути, однощоголові баркаси і селянські плоскодонки; була робота і було благополуччя. Споруджували нові будинки й у Гарлемі, люди оздоблювали свій одяг золотом і сріблом, з'явилися навіть паланкіни. В інших країнах воювали; у Франції гугеноти зазнавали страшних утисків. У Німеччині, повставши проти імператора, лютували князі; католичка Марія втягла Англію у війну проти Франції; у Франції спалахнули нові релігійні війни. А в Нідерландах працювали та збагачувалися. Що-правда, королівські податки нечувано зрос-

ли, казна мала тисячі фунтів. Але, як і всі люди, Кенау казала: «Хвалити бога, у нас мир і наші діти ростуть, не знаючи страху. А це ж бо найбільше благо».

Та ось усе змінилось. Миру давно вже немає. Високі податки залишилися. Створено нові єпископства. Багато протестантів загинуло на шибениці й на вогнищі. Егмонта і Горна страчено як заколотників. Міста й провінції зреклися короля. Вони приєдналися до принца Оранського, і гези, лісові й морські, дістали від нього писаний дозвіл на захоплення кораблів і здобуття фортець. Правда, поки що робота триває: сколочують масло і прядуть, працюють ковалі й теслі, і верф Наннінга двигтить од ударів молотів, хоча самого вже немає в живих. Про все дбає Кенау. Нема того тижня, коли б вона не пішла на Спарну, під міські вали, щоб поговорити із старшим підмайстром, взяти від нього звіт. Але всім загрожує небезпека: Гарлем теж пристав до принца. Що буде, як іспанці невдовзі з'являться під міськими брамами?

Через канал ідуть люди. Кенау чує стукіт шабель об твердий вибоїстий сніг, скрип чобіт і дзенькіт острог. Мелькають темні воювничі тіні. Підвівшись, вона запалює високі кручені свічки на каміні та в свічнику на столі. Ополченська рада, певно, закінчилася. З вулиці, якої вона не бачить, бо вікно завішено довгими гардинами, долинають лункі кроки. Коли заходять Пітер Хасселар і Ніколас, вона стоїть обличчям до дверей, схрестивши руки на грудях.

Ніколасу лише вісімнадцять років, він кощавий, у нього округла білява голова і світлі очі, котрі зараз здаються темними. Він наближається до Кенау, бере її руки в свої. Від нього віє холодом.

— Гарлем захищатиме себе, мамо.

Пітер Хасселар відстібає шаблю і вішає її за шабельтас на високу спинку стільця. Йому двадцять років, та на вигляд він набагато старший і серйозніший, ніж його племінник. У нього темні очі й волосся — справжнісінький Хасселар.

Кенау швидко переводить очі від сина на свого юного брата.

— Виходить... іспанці йдуть?

Ніколас усе ще тримає її руки, Пітер сідає до вогню, впівоборота до неї.

— Вони під Амстердамом, — каже він, підгрибаючи кочергою торф. — Флот гезів замерз за Діменом і не зміг затримати їх. Ти ж бо знаєш, що таке Амстердам — доскону відданий своєму королеві. Будь певна — вони засурмлять, щоб якнайшвидше озвався дон Фредерік. Вони вже намагаються й нас залучити на свій бік. Допіру пастор з Багейнгофа написав листа своєму братові,

який тут живе. Він пише, що краще підкоритися, аніж зазнати лихої долі Нардена.

Кенау стискає руками бильця крісла.

— Це оте послання, котре сьогодні вранці обмірковувала рада?

Пітер киває. Ніколас швидко ступає наперед. Він говорить натхненно, хвилюючись і заїкаючись. Раз у раз він ударяє долонею об ефес своєї шаблі, якої ще не скинув.

— У Гарлемі ховаються зрадники!.. Вони хочуть без бою віддати нас дону Фредеріку. Сьогодні близько другої години дня через Спарнваудську браму виїхали саньми бургомістр Дірк де Фріс, юнкер Ван Схаген і пансіонарій¹ Ван Ассенделфт... Кучерові вони сказали, буцімто їдуть у Спарндам... Та цьому ніхто не йме віри... Вони поїхали до Амстердама, вони хочуть продати нас Альбі!

Кенау злякано дивиться на Пітера.

Ратник киває.

— Мабуть, це таки правда, Кенау. Ще в листопаді Боссю помітив, що вони віддані іспанцям, і намагався з їхньою допомогою захопити місто. Але саме тоді тут ще був Колтермен, гез, він став їм на перешкоді.

Ніколас зводить біляву голову:

— Але в нас теж є ще гези! Наприклад, Ріпперда! Він не думає про капітуляцію. Ополчення засідало цілісний день. Говорив Ріпперда. Він розповів про ганебні листи, за допомогою яких декотрі прихильники папи хочуть знову підкорити нас королівській владі. У цих листах, сказав він, обіцяно милосердя, якщо ми здамося синові Альбі й негайно сповістимо його про це...

Ніколас знову починає заїкатися. Його рука раз у раз опускається на шаблю.

— Милосердя!.. Кожен знає, що таке милосердя іспанців, сказав Ріпперда. Деякі міські радники поїхали до Амстердама без відома семи командирів ополчення, серед них Дірк де Фріс і міський пансіонарій. Вони ладні на череві повзти до дона Фредеріка, щоб благати його про угоду й помилування. Та згадайте лишень Мехелен, Зютфен і Нарден! Усі знають милосердя іспанців — мушкетом і шаблюкою, сказав Ріпперда... Подумайте краще про присягу, якою ви зв'язали себе з принцем Оранським... Сам я, сказав Ріпперда, буду вірний принцу і до останньої краплі крові битимусь за свободу цього міста...

Ніколас говорить дедалі швидше й ледве зводить дух. Пітер Хасселар, усміхаючись, дивиться на нього; Кенау втупила очі у вогонь, що червоними язиками облизує темну купу торфу. Ніколас береться обома руками за шаблю.

— А ще Ріпперда спитав: «Скажіть правду, люди, чи хочете ви згуртуватися навколо

мене чи ні, бо ми маємо намір встановити тут із запомогою всемогущого такі порядки, щоб ворогам, котрі заміряються на нас, у носі закрутило».

І не було в Новому Дулені жодної людини, яка б не запряглася віддати для міста своє добро, свою кров.

А зараз вістовці Ріпперди мчать до принца й до полковника Лазаруса Мюллера в Лейден просити підтримки...

Пітер Хасселар знову киває. Витираючи розпалене обличчя строкатим носовиком, Ніколас дивиться то на матір, то на Пітера, схвилюваний серйозністю моменту і водночас вдоволений сам собою. Кенау повільно сідає в крісло.

— Отже, це правда, що «вони» йдуть?

— Це правда, — каже Пітер Хасселар.

II

Завірюха, нарешті, уляглася. Гарлем захопив під біло-голубим, збляклим небом — маленьке царство строкатих фронтонів, позолочених флюгерів і двох високих дзвіниць. Суденця торфових шкіперів міцно замерзли в каналах. На дахах сніг — льодистий, блискучий і важкий. Сніг на вулицях, ганках, сходах. Сніг на оголених гілках дерев, з яких звисають тоненькі нитки паморозі. З вузьких коминів дим піднімається просто вгору — безвітря.

Нараз тишу порушують звуки. З боку Нової греблі з'являються чотири штандарти війська принца під командуванням Якоба Штейнбаха — німецькі найманці з маленькими мортирами, бронзові дула яких глухо стукають об мерзлу землю. На ганках будинків стоять жінки й дівчата; наймолодші зачудовано й розгублено дивляться на закутих у метал найманців; жінки пригортають до себе дітей, а найменшеньких, коли наближаються солдати, беруть на руки. В очах у них острах. Чоловіки стоять нерухомо, задумливо ховаючи руки під фуфайки. Тільки хлопчачі метушаться. Залишивши свої снігові фортеці, вони щодуху біжать за німцями, які прибули захищати місто. Над змиленими кінями звисає тепла хмарка пари, білим вінком стоїть над їхніми головами. Військо — піхота й кіннота — стає на свої квартири. Полковник Якоб Штейнбах подається до Ріпперди. І в залі ополчення засідає військова рада.

Ополченці щодня вправляються, і Пітер Хасселар та Ніколас Наннінгс майже не бувають удома. Кенау розуміє, що так треба,

¹ Міський адвокат.

але їй важко звикнути до думки, що все це лише вступ до облоги, офір і крові.

Коли Кенау дивиться у вікно на сніг, що вкрив геть усе товстим шаром, — у полудневій тиші звуки курантів витанцювують, неначе відважні срібні вершники, — їй здається, що нічого не змінилося. Булочник сурмить у різок, десь на вулиці катеринщик крутить свою катеринку, стара Агата з богадільні сестер-жалібниць уже цілісіньку годину цвенькає з глухим дзвонарем, котрий однаково нічого не тямить і слухає її лише з огляду на те, що невдовзі вона дасть йому жменю квасолі. Нічого не змінилося? Вечорами до укріплень їдуть вози з очеретом і мішками з піском. А коли пройти вздовж валу, видно, як, починаючи від брами Святого Яна аж до Стрілецької брами на південному заході, роблять своє діло ополченці. З боку Спарндама місто укріпили особливо старанно. На форті Рюстенбург, де зроду не бачили солдата, майорить прапор гезів, і в сонячні дні видно, як виблискують вістря списів. А коли віє південно-східний вітер, здаля долинає барабанный дроб.

Багато що змінилося. З дозволу Ріпперди прихильники принца вільно правлять службу у Великій церкві. Статуї святих розбито, вівтаря немає. А оце поспішають перефарбувати стіни: церква має бути строгою та білою, бо слово божє слід виголошувати в простоті.

Багато що змінилося. У день Сінтеркласа¹ з Амстердама повернулися юнкер Ван Схаген і пансіонарій Ван Ассенделфт. Вони попросили дозволити їм переговорити з Ріппердою та членами магістрату.

Ріпперда відмовився їх прийняти.

— Я знаю, що робити із зрадниками, — сказав він. — Я не хочу слухати про каверзи, які вони замишляють укупі з Альбою.

І він відрядив до них лейтенанта й кількох рядових, а ті їй заарештували цих двох королівських посіпак. Того ж дня їх приставили в Делфт, де влаштував свою квартиру Оранський, — хай там ухвалять їм вирок. І навіть жебрака-посильного, котрий за один таляр приніс з Амстердама від бургомистра Дірка де Фріса листа, в якому старий знову закликав гарлемців укласти мир з іспанцями та підкоритися, повісили люди Ріпперди. Труп і досі теліпається на шибениці, поставлений на укріпленнях...

Багато що змінилося, і одна подія йшла на зміну іншій. Іспанці наближаються до Гарлема; Мартен Пройс з трьома сотнями піхотинців зайняв спарндамські укріплення, але всі знають, що він зможе стримати переважуючі сили дона Фредеріка щонайбільше кілька днів, бо іспанці схопили селян, які заходилися руйнувати греблю між Спарнда-

мом і Спарнвауде, і заклали вже зроблений пролом...

А тим часом сонце стоїть у голубому зимовому небі, наче білий тьмянний світильник, і мирно піднімається вгору дим, і діти граються і їздять на grindжолях по рівенькій, мов дзеркало, кризі ковзанки, і ніщо наче не віщує злигоднів Гарлему.

Одинадцятого грудня від імені принца до міста прибув Марнікс ван Сент-Алдегонде. Він змінив міське самоврядування. Обрано новий магістрат з ротмістрів ополчення. Вони триматимуться стійко і не пристануть на капітуляцію й поготів. Кенау бачила, як вели до в'язниці колишніх членів муніципалітету, які доводили, що краще підкоритися, аніж поривати з королем...

Їй страшно... Невже все це конче потрібно — знищення папських статуй, зміна магістрату, арешт прихильників замирення? Пітер і Ніколас раз у раз розтлумачують їй, що не можна захищати місто, поки не викрито зрадників і немає єдиної волі, яка все собі підкоряє. Але неспокій не залишає Кенау. Вночі їй привиділося страшне: на неї бурею налітають закривавлені люди з криваво-червоним прапором, з церкви шугає полум'я, іскри летять на солом'яні покрівлі, Гарлем палає, звідусіль зриваються потоки води, пливуть спотворені трупи, вода темніє від крові, на дзвіниці б'ють на сполох, б'ють, б'ють, — і вона прокидається, мокра від поту, у моторошній тиші ночі, а в голові все ще відлунюють церковні дзвони, і вона швиденько запалює світло, щоб не закричати, щоб Пітер і Ніколас не помітили, як вона тремтить, пойнята страхом... Війна!

Удень, на кухні, вона, бліда й зажурена, уникає розмов з дівчиною-молочницею, котра, як завжди, цокоче, не вмовкаючи. Щоправда, вона розповідає про іспанців і про все, що коїться в місті, але від цього анітрохи не зблідли її повні, округлі щоки і жодна іскорка не згасла в її очах. Пораючись по хазяйству, Кенау злегка похитує головою. І як ото люди можуть бути такі спокійні?.. Кенау здається, наче її голова зараз літає в якійсь химерній порожнечі, і часом їй відбирає мову — так тривожно б'ється серце. І коли якось уранці Пітер Хасселар несподівано прийшов додому — погода перемінилася, і над землею стелється гнилий туман — і сказав, що Спарндам впав та що ворог почав копати перші шанці під мурами Гарлема, їй здалося, що вона вмирає... Голос юного фенриха серйозніший, ніж досі, наче він уперше усвідомлює, що сутичка почнеться незабаром. І, похмурий та стурбований, він навіть не помічає, як Кенау виймає з мішечка для ключів флакончик з нюхальною сіллю і, полотніючи, сідає під високий камін.

¹ На Миколи.

Кожен тепер знає: іспанці під міськими мурами. Хоч як це дивно, вони стали табором не в лісі Хоут, поблизу Гарлема, де укріплення слабкі.

Підійшовши просто з боку Амстердама, вони зупинилися на рівному полі біля будинку Тер Клев, який юнкерам ван Бредероде довелося звільнити для дона Фредеріка, і поблизу будинку прокажених. Звідти долинають пісні німецьких найманців дона Фредеріка, бруральні в бруральних пельках, тим більш бруральні, що наближаються різдвяні свята:

Христос воскрес, Христос воскрес,
Нам благо явиться з небес:
Похід наш — Гарлему на згубу, —
Там загуляєм на всю губу,
Господи, помилуй.

Над землею повзе туман; триумфуючий, напівприглушений спів чути з темряви, в якій лише вгадується невидимий ворог. Звідти долинають глухі удари молотів, скрегіт заступів об тверду землю, гуркіт підкочуваних гармат, стукіт кінських підків, ляскання віжок і нукання їздових. І усі ці хаотичні грізні звуки — грізні тому, що не видно, звідки вони, — покриває спів оплачених Іспанією найманців, що чигають на свою здобич:

Похід наш — Гарлему на згубу, —
Там загуляєм на всю губу,
Господи, помилуй.

На міських валах стоять гарлемці — біля Хрестової брами, біля брами Святого Яна, позад Круглої вежі. Вони стоять і прислухаються: там, поруч, — ненависний ворог.

Серед них Кенау.

Довгі дні залишалася вона вдома. З вікна і з порога свого житла вона прислухалася до чуток, страхів, напруження міста. Вона бачила, як мчали вершники в напрямку Хеймстедде, як вирушали загони ополчення, чула, як грали вранці зорю і як глухо били барабани під час зміни вартових. Кенау сподівалася, що Пітер і Ніколас знову прибіжать і розкажуть їй, що до чого. Та відколи Кенау дізналася, що іспанці під мурами міста, вона більше не може зносити своєї вимушеної пасивності.

Коли Кенау прийшла до брами Святого Яна й почула гомін ворога, в неї з остраху затруслилися ноги. Гнана страхом, вона бігла мимо укріплень, мостів, мимо вартових, що часом стояли втрьох чи вчотирьох із сигналістами й фенрихом. Вона поминула Пітера Хасселара, який саме розмовляв з капіта-

ном Ван Віттенбергом. Кенау прикусила губу, щоб не заплакати. Її брат і її син!.. Хлопчаки в тилгах, з пістолями й шаблями... А завтра? Кенау несла думати про те, що буде завтра.

Спотикаючись у грязюці укріплень, де сотні важких чобіт перемісили землю й сніг на брунатну твань, Кенау нараз уявила себе молодницею, матір'ю хлопчика, який тільки-тільки почав ходити. Люди кепкували з неї, що їй, як вони казали, закортіло родити дітей ще коли її рідна мати не облишила того діла. Та й справді — її брат Пітер був лише трохи старший за Ніколаса; він уже ходив і вмів розмовляти, а Ніколас ще лежав у своїй великій дерев'яній колісці, проте він був не набагато більшенький від немовляти. Як часто обидва хлопчики були в неї і вона дивилася в сад, де вони копірсалися дерев'яними лопаточками в піску й насипали формочки, і як малята однаково боялися чорного шолудивого собаки, що його придбав її чоловік того року, коли в містах з'явилася безліч бродячого люду... Кенау спинилася, згадавши давно минулі літа, маленький сад з похилою грушею, тичини для рослин уздовж сліпої стіни сусіднього будинку, маленьку латочку землі, сонце, що ненадовго заглядало опівдні в цей куточок двох безневинних, захоплених грою дітей...

А тепер вони на укріпленнях, юні ополченці, сповнені ненависті й завзяття, що при таманне лише недосвідченим юнакам і повертається вже до літніх людей, котрі, як оце Ріпперда, Ланселот ван Бредероде, Герріт Стойвер, беруться до зброї, щоб воювати не на життя, а на смерть. Життя і смерть, думала Кенау, життя і смерть... У хмурному тумані зими, сповненому глухими химерними звуками, никала вже смерть, чигаючи на Пітера Хасселара, Ніколаса, на всіх отих солдатів, беззахисних жінок і дітей у Гарлемі. Зненацька у неї знову запаморочилася голова; Кенау здалося, що все це страшний сон, кошмар.

Тяжко зітхнувши, вона швидко подалася далі, дорікаючи собі за те, що надто швидко піддалася страху. Хіба ж вона єдина сестра, єдина мати в цьому місті? Таж у всіх оцих чоловіків є дружини, дочки, матері. Вони спокійно виконують накази, укріплюють вали, підносять ядра в кошелях, роблять смолоскипи, припасовують мушкети на залізні підставки. Сором... І, напруживши всю свою волю й самовладання, Кенау вперше змусила себе прислухатися до тих звуків, що долинали з табору ворога. Спинившись, вона намагалась проинятися тим, що є неминуче, усвідомити, що ніякий відступ більше неможливий і що, в ім'я бога і принца, треба ждати й бити ворога, допоки є руки, здатні тримати зброю.

Того ж вечора Пітер Хасселар і його небіж зажурені прийшли додому і Кенау на якусь мить знову охопив страх: невже сталося щось серйозне?

Цього разу Ніколас мовчав, хоча досі він завжди висловлювався перший. Говорив Пітер, а Ніколас тим часом бавився шкіряною китицею своєї короткої шаблі.

— Знову зрада, — мовив Пітер. — Мабуть, тут ховається ще чимало королівських посіпак... Іспанці захопили конвой, що його вислали Лазарус Мюллер і Люмей з Лейдена... Вони підстерегли наших поблизу Хеймстеде. Чи довідалися б вони, що до нас іде підмога, якби тут не швендяли шпигуни?

Кенау поставила на стіл хліб, масло й сир; її руки вже не тремтіли.

— Їх було багато, Пітере?

— Кажуть, наче тринадцять штандартів і, опріч того, двісті вершників. З ними було сто возів з провіантом... Усе в руках іспанців.

Відрізавши хліба, Кенау намазала його маслом.

— Їж, — сказала вона.

Пітер мовчки взяв хліб, Ніколас одвернувся. На очах у нього заблищали сльози.

— Я не можу їсти, — кинув він.

Кенау низала плечима. Владним голосом, сливе наказуючи, вона вимовила:

— Солдати мусять їсти.

Помовчавши якусь мить, вона вела далі, вже лагідніше:

— Може, завтра почнеться. Хіба ж ти зможеш битися проти отих тварюк голодний?

Пітер повагом жував. Ніколас сидів і ніяково тримав скибку хліба, що її Кенау всунула йому в руку. Кутики його губ опустилися, надавши обличчю сумовитого, збенеженого вигляду.

— Битися... Хтозна, коли це буде.

Довгим ножем для різання хліба Кенау постукувала об стіл.

— І чого б ото журитися наперед, ще ж облога не почалася, — зауважила вона. — Не думаю, щоб принц віддав Гарлем. Прийдуть гези та й проженуть іспанців. Не треба тужити через одну невдачу. Ти ж бо фенрих ополчення!..

Пітер перестав жувати і здивовано глянув на Кенау. Відвернувшись, вона дістала з буфета дзбан з пивом і кухлі. Чи сама вона вірила тому, що допіру сказала? Хтозна. Тільки поклала собі, що відтепер вона повинна таїти від сина свої вагання і свою слабкість.

Туман розвіявся, і стало видно рівнину, де від Спарни до Оверфейна розташувались іспанці, німці й валлонці. На міських дозорних пунктах зібралися капітани ополчення та офіцери найманців, мовчки стежачи за ворогом. Під тьмяним небом широко простяглася вкрита снігом рівнина, на якій копошилося, мов той розворушений мурашник, військо іспанців. Його важко було розгледіти на тлі верболозу й комишів, що надавали ландшафту якогось похмурого й хиמרного вигляду.

Навколо будинку Тер Клев густо скупчилися рухомі темні маси; інколи щось спалахувало; там, мабуть, навчали піхотинців. Од будинку прокажених, який стояв поблизу міста, до валів Круглої вежі простягалися ворожі укріплення, що формою нагадували півмісяць; низькі насипи давали змогу обложникам підходити під прикриттям аж до бойових. Окрім іспанців, не було видно ні людей, ні звірів. Кудись поспішали маленькі вершники на баских конячках. Селянські обійстя здавалися безлюдними. Лише долинав ледь чутний гавкіт собак. Понад Спарною просувалися вози: ворог споруджував там міст, щоб можна було дістатися до річки Лі та до луку по той бік.

Серед багатьох людей, котрі вилізли на мури, була і Кенау, дочка Сімона. Вона вперше бачила загарбників. Прихована сірим туманом, їхня невгавуща діяльність не здавалася такою грізною, як оцей відкритий табір, осяяний блідим зимовим сонцем. А втім, усе, що зараз постало перед нею, не лякало її так, як близькість невидимого ворога, що таїла в собі невідомі небезпеки.

Саме тоді, коли Кенау стояла на брамі Святого Яна і, притуливши долоню до лоба, дивилася, як на засніженому полі пересувається чорне військо, відбулася перша атака — раптово, так, що ніхто не міг збагнути, що насправді коїться тут зараз.

Сигнал було дано з найближчого й найміцнішого укріплення навпроти Круглої вежі. Воно було взірцем іспанської фортифікації, і капітани гарлемського гарнізону та офіцери принца занепокоєно дивилися на це укріплення.

Наглий шалений вибух звуків і вогню. Стріляло щонайменше чотирнадцять важких гармат, бо чотирнадцять розжарених п'ятдесятифунтових ядер просвистіли в хмарі чорного порохового диму і розкидали біля брами складені в козла рушничі оборонців. Кенау, боячись навіть поворухнутись, інстинктивно затулила руками голову й вуха.

Ще не вщух гуркіт, ще десь тріскалися шибки, аж злякано й голосно задзвеніла фанфара: юний сурмач грав сигнал-відповідь.

Коли змовкли розкоти іспанської артилерійської канонади, Кенау швидко спустилася з валу. Скрізь бігли жінки; у декотрих на руках були діти. Зупинившись унизу коло вкритого брудним снігом бастіону, Кенау озирнулася. На мури враз висипали гарлемські солдати, неначе їх вихлюпнуло із сторожових приміщень. Якийсь час вони безладно метушилися. Та ось пролунали слова команди, і не минуло й п'яти хвилин після залпу, як усі були на своїх місцях. Кенау ще не отямилася після перших пострілів, аж знов ударили важкі мортири. Мимо вух просвистіло каміння й тріски, коло плеча пролетів великий уламок муру і впав у траву на кілька футів далі. Накинувши фартух на голову, Кенау заспішила через вузенький місточок до внутрішньої частини міста. Не пробігши й двох кварталів, вона почула ступу піхоти — то поспішав полковник Штейнбах з трьома німецькими штандартами.

Як важко було Кенау змусити себе вийти на вулицю! І ось вона знову сидить край вікна й дивиться на тьмяне небо і на канал, де лежить розталий сніг з брунатними слідами від возів. Кенау не знала, чи багато часу минуло — мабуть, кілька годин — перш ніж замовкли гармати іспанців. Тривожно бемкало на дзвіницях; вона й не чула дзвону, а чула тільки страшний гуркіт замаскованих ворожих гармат. Кенау думала про сина, про брата. Чи живі вони, а може, вже лежать десь під бантинами й камінням, убиті уламками більверків? Вона стискала коліньми руки, підводилася, бігала по кімнаті, поверталася до вікна, що виходило на вулицю, наче крізь нього могла долинути якась звістка із зовні... Опівдні вже не могла більше витримати.

Наближаючись до валів, Кенау чула, як ще двічі вдарили іспанські гармати. Гучні залпи порушили тишу, і знову хаос безладних звуків; чути було далекі голоси, глухі удари підтягуваних колод, постріли мушкетів... Коло всіх вікон і дверей стояли люди, а коли вона підійшла до Круглої вежі, там уже знову зібрався цілий натовп.

Ополченці підкотили віз з колодами й дошками. Солдати завзято засипали виломи на валах, де наче прошуміла пожежа — тут і там здіймалися чорні клуби диму і в повітрі пахло пилюкою й щебенем. Ядра влучили в два дерева на фортечному мурі; звисали надламані голі крони. Городяни швидко обрубували сокирами гілля, а солдати тягли його до зяючого отвору в мурі. З якоїсь вулиці підїхали, гуркочучи, два вози, навантажені мішками, камінням, дошками та якимись чудними уламками, в яких

Кенау пізнала, на свій великий подив, церковні статуї. Підводи ще не встигли зупинитися коло укріплення, аж з бастіону вже побігли ополченці, поспішаючи все вивантажити й винести нагору.

З грудей Кенау мимоволі вирвався крик полегкості; серед ополченців був і Ніколас!

Вона підбігла до нього, і він, не зупиняючись, привітався з нею. Його обпалене лице засипане порохом, куртка розірвана. Зроду вона не бачила його таким: впевненість, зосередженість і вогонь. Нараз їй стало тепло на серці.

— Почалося, мамо! — сказав він, несучи далі свою ношу. — Вони хочуть зробити пролом. Штейнбах каже, що сьогодні або завтра вони зважаться на штурм. Але ми наполовину усунули пошкодження.

Він скинув мішок. Його підхопив на плече інший, щоб віднести на укріплення. Разом з Ніколасом Кенау пішла вниз по новий вантаж.

— Де Пітер? — спитала вона.

Ніколас показав у бік Хрестової брами.

— Востаннє я бачив його там.

Якусь мить Кенау мовчала. Ніколас різко стягнув з воза одну із статуй з важким оштукатуреним п'єдесталом.

— І святі можуть стати в пригоді, — осміхнувся Ніколас, витираючи рукавом піт з обличчя, і знову поліз нагору.

Кенау не відповіла. Вона йшла поруч з ним, підтримуючи статую святого.

— Є... вбиті? — спитала вона, і знов її проїняв дрож.

Ніколас заперечливо похитав головою.

— Кілька поранили, — відповів він.

Вони були нагорі. Небезпека, така велика в місті, тут здавалася набагато меншою. Обсипані порохом солдати збирали уламки, котили грабарки й засипали виломи.

Кенау вийшла на випнуту дугою частину муру, щоб ще раз глянути на обложників: що воно за люди, котрі з таким шаленством стріляли по Гарлему? Її охопив якийсь дивний спокій.

Під сірим полудневим небом табір іспанців вирував дужче, ніж досі. Скрізь розгорявся перший бойовий вогонь, химерно-червоний серед сірих і чорних плям на бляклому снігу — скупчень солдатів. Приклавши до лоба долоню, Кенау побачила, як з-за укріплення, наче велика змія, виповзли іспанці, недосяжні навіть для далекобійних мушкетів гарлемців чи для їхніх найкращих гармат, і посунули до брами та Круглої вежі, що так потерпіли від обстрілу.

Недалеко від Кенау на бруствер зійшли троє. Вони її не помітили, бо вона стояла за більверком. Кенау впізнала Ріпперду і Штейнбаха. Третій, мабуть, капітан Пройс. Штейнбах примружив очі. Своїм округлим

видом і яструбиним носом він нагадував сову, що полює на мишей. Ріпперда підніс до очей далекоглядну трубу — незграбну річ, скріплену мідними кільцями, — затим передав її німецькому полковникові.

— Ріпперда має рацію, — мовив німець на своєму розкотистому діалекті, подивившись у трубу. — Вони хочуть атакувати.

Саме тоді третій з воєначальників побачив Кенау, яка, залишивши свою позицію, підійшла до Ріпперди. Кенау помітила, як у нього з подиву піднялися брови і в очах з'явився вираз недовір'я. Тугіше запнувшись хусткою, вона тихо привіталася і хотіла вже пройти далі.

— Чи не небезпечно це місце для жінки без тиліягів і зброї? — різко спитав командувач гарнізону й заступив Кенау дорогу. Він міцно тримав її за руку, як тримають шпигуна чи полоненого, і дивився на Штейнбаха та Пройса.

— Бачив хто-небудь з вас, як оця жінка сходила нагору?

Вони заперечливо похитали головою. Штейнбах щось похмуро пробурчав. Ріпперда оглянув її з голови до ніг.

— Ми не звикли до того, щоб жінки втручалися у військові справи, — кинув він сухо. — А як це ти опинилася тут на укріпленнях? Може, ти подаєш сигнали цією хусткою? — спитав він тихо й погрозливо.

Кенау згадала, що саме оцей чоловік з коротко підстриженим волоссям і квадратною бородою наказав повісити посланця Дірка де Фріса та передав Ассенделфта і Ван Схагена принцеві Оранському за те, що вони хотіли закликати до покори. Але їй не було страшно. Усмішка майнула на її обличчі.

— Ви помиляєтеся, підполковнику, — відказала вона. — Я не шпигунка і стою тут не для того, щоб подавати сигнали. Я вдова Наннінга Борста, і серед ваших ополченців мій брат і мій син — Пітер Хасселар та Ніколас Наннінгс.

Хватка Ріппердової руки ослабла.

І тоді втрутився Штейнбах:

— Шпигунка вона чи ні, — сказав він своєю грубою й ламаною голландською мовою, — нам зараз ніколи з'ясовувати, Ріппердо. Ми маємо йти на Круглу вежу.

Офіцер, про ім'я якого Кенау тільки догадувалася, швидко спустився з укріплення й подався до сторожових постів. Саме тоді далеко внизу, попід мурами, сурмачі з іспанського табору подали сигнал, їм відповіли в ар'єргарді. Ріпперда випустив руку жінки.

— Додому, голубонько, — сказав він нетерпеливо, наче Кенау надто довго його затримувала. — Полиш вали солдатам.

Вона кивнула з тією ж усмішкою, яку Ріпперда, мабуть, не дуже добре розумів, і

пішла з укріплень. Позад неї глухо стукали об каміння й щебінь чоботи коменданта міста й німецького полковника.

Уже внизу, за високою обшивкою Круглої вежі, вона знов почула сигнал атаки іспанців. В цю мить солдатів на оборонних спорудах стояло більше, ніж будь-коли, і звуки сурм, що лунали звідусіль, сповіщали про серйозну небезпеку. Іспанці, видно, були вже зовсім близько. Кенау чула вигуки чужою мовою, що неначе перелітали через міський канал. Широко розкривши очі, вона ждала, що ж буде далі. Перше, що вона почула, була тріскотня гаркебузів. Стріляли гарлемці, і це означало, що ворог уже під валами та що йому так чи інакше вдалося переправитись через зовнішній канал. Коли після залпу Кенау знов розплющила очі, перший, кого вона побачила, був Штейнбах. Стоячи посередині Круглої вежі, він вимахував довгою шпагою, яку тримав у короткій важкій руці. Зненацька перед ним виринув шолом з червоним плюмажем. Це був іспанський офіцер-здоровило, який виліз на обшивку з мечем у зубах та з кавалерійським пістолем у руці. У Кенау аж перехопило дух. Вона хотіла закричати, попередити, та не могла й слова вимовити. Штейнбах, проте, вже побачив ворога. Він простромив шпагою його незахищену шию. Якусь мить іспанець хитався, неначе шукав ногами опору. Тоді Штейнбах підняв ногу, взуту в чобіт, і, вигукуючи своєю напівнімецькою мовою: «Ніхто тебе зюди не звайт!» — зіпхнув здоровила з вежі.

Штурм тривав понад дві години. Майже половина гарлемського гарнізону була на Круглій вежі, котру вороги, мабуть, вважали розбитою. Та вони не могли знати, що ще кілька годин тому виломи засипано.

Невпинно повзла людська змія з табору іспанців до міської брами; невпинно переправлялися іспанці на дошках і плотах через канал, сотнями водночас; сотні іспанців видиралися на больверки, проте всі ворожі атаки захлиналися. Сім маленьких гармат гарлемців випльовували шиплячі темні ядра просто в лави напасників. Кому вдавалося дістатись до краю Круглої вежі, того зустрічали пострілом з мушкета або ударом шпаги, як це зробив Штейнбах з отим офіцером-здоровилом.

Іспанці відійшли аж тоді, коли смеркло і небо заступили хмари пилюки й диму. Над мурами міста звисла тяжка, гнітюча тиша. Побоюючись пастки, оборонці не залишали своїх постів. Коли вже стемніло, вони зрозуміли, що перший приступ відбито.

Понад берегом зовнішнього каналу лежали вбиті й поранені іспанці. В останніх променях світла тьмяно поблискували кинуті шоломи, шаблі, гаркебузи та уламки тиліягів.

VI

То було велике бойове випробування, і найближчої ж неділі, коли громада зійшлася в очищену для реформатів Велику церкву, пастор говорив про дітей Ізраїля в оточенні амалекітян і філістимлян та про їх чудесний порятунок од смерті й небезпек. Жінки голосили, сидючи на своїх лавочках; чоловіки, підвівшись під час молитви, були бліді й сповнені рішучості. Зі свого бічного місця Кенау глянула в неф церкви. Полковник Штейнбах стояв з перев'язаною рукою. Йому її прострелили. Переказували, що він посміявся з тієї рани і сказав: «Аби не серце!..»

Багато чоловіків у військовому одязі, але без зброї, багатьох з них уже поранено. Кенау глянула на лавку, де сиділи Пітер і Ніколас. У Ніколаса перев'язано голову — в нього влучив камінь. У Пітера на щоці темнів шрам — його зачепила куля. Їй здалося, що хлопці нараз стали доросліші, суворіші й серйозніші, так само як усе в церкві видалося їй ще більш урочистим і величним.

За високими вузькими вікнами був зимовий день. Світло недільного ранку кольором мало відрізнялось од нашвидкуруч поваплених сірувато-білих стін церкви. Зимове сонце однаково світило обложеному місту та іспанцям, котрі чигали за мурами на здо-бич.

Думки Кенау відірвалися від проповіді. Вона думала про облогу, але її благоговіння перед новою службою в церкві від того не зменшилося. Навпаки, вона набагато краще, ніж досі, усвідомлювала, що саме коїться зараз. Тут була нова свобода Нідерландів — у середині цього міста з його брамами й баштами та в середині цієї церкви з її білою строгою простотою, де більше не лунали ні спів меси, ні срібні звуки дзвіночка, ні музика органа і де не кутився більше ладан. Людина стояла тут перед всевишнім в усій своїй простоті й у всьому своєму благородстві, як діти Ізраїля, котрих бог вів, набираючи вигляду вогненного стовпа вночі й стовпа диму вдень. Між богом і громадою більше не було священників, єпископів, прелатів, не було більше папи. Людина тут перебувала у руках свого творця, і якщо він схоче поразити руками нідерландців короля в Мадрид, який знехтував законні права і який замість королівської милості дає людству бога з хліба в золотій скриньці¹, то можна не боятися переваги ворога, його

¹ Йдеться про католицьку гостію, якій відповідає православної проскура.

мортир і штурмових драбин, його мін і укріплення і з жменькою хоробрих чинити опір натискові багатьох тисяч. І хіба не по-слав господь нідерландському війську нового проводиря, хіба не робив Оранський все, що міг, аби зберегти й захистити нову свободу? Тільки вчора прибув з острова Валхерену командир Ієронімус Церардс з трьома штандартами валлонців. Він сказав, що принц робить усе для визволення міста. І хіба не з волі всевишнього іспанці й досі облягають місто з боку рівнини, залишаючи відкритим доступ з моря, і до міста безперервно прибувають не тільки солдати, а й судна з провіантом?

Проповідь закінчено. Підвівшись із своєї лавочки, що стоїть під катедрою, регент заспівав псалом. Усі підхопили, вставши з лавок. В очах Кенау сльози, сльози розчулення. Ці сльози не розм'якували й не розслабляли. Ніби краплини гарячого металу, вони котилися в неї по щоках, просто з серця, що саме наче перетворилося на гарячий метал.

VII

Іспанці вже й не намагалися взяти місто штурмом. Вони копали шанці в напрямку до Круглої вежі. Чим завзятіше вони рили землю, щоб підкласти міни під вали міста, тим рішучіше зміцнювали гарлемці свої позиції. Тепер на всіх укріпленнях було вдосталь людей; раз у раз прибувала підмога: англійці й шотландці Балфура, які стали на службу до принца з ненависті до іспанців і з прихильності до нової віри.

У Гарлемі й слова не мовили, коли дізналися про страту зрадників — представників влади, яких Ріпперда заарештував і відправив до Оранського. Їх скарали на горло за наказом принца. Недобитки — прихильники іспанців — сховалися в свої шпарки, мов ті блощиці від світла. Здавалося, зрадники вже не зможуть чинити свою чорну справу. Обложене місто жило тепер новою надією. Всі знали, що Оранський доручив капітанові Філіппу Конінку, який саме був з військом гезів у Сассенгеймі, нишком підійти до Гарлема й відігнати іспанців од міста. Багато гарлемських городян замість тривоги й відчаю тепер відчували безтурботну впевненість. Їм уже ввижалося, що укріплення іспанців розбито, їхній табір палає, польові шанці взято, по відступаючих відкрито вогонь, і все, віддане папі й королеві, розтоптали ноги гезів.

Їхні мрії не збулися. Зрада ще жила.

Була середина січня, і різкий зимовий вітер свистів над гарлемськими укріпленнями. Раптом вартові на брамі здригнулися з несподіванки: щось важке перелетіло через мур. Розгорнувши суверток, вони побачили закривавлену людську голову. Вони повідомили про свою знахідку чергового капітана. Пойнятий жахом, він упізнав голову воєначальника, якому доручили визволити місто з боку Сассенгейма. У задубілі губи було втиснуто листа. Капітан наказав однести голову Філіппа Конінка до залу ополчення, де саме були Ріпперда, Пройс, Ван Віттенберг та інші. У гнітючій тиші Ріпперда мовчки вийняв листа. Тихо почав він читати. Іспанці вимагали здатися, писали, щоб гарлемці й не думали про підмогу, бо будь-який конвой принца вони затримуватимуть і з заколотниками чинитимуть те саме, що й з Філіппом Конінком.

Коли листа було прочитано, в залі знову запала тиша. Потім, стиснувши руки в кулаки, підвівся Ріпперда і незвично тремтячим голосом наказав:

— Привести на майдан полонених!

Один з фенрихів вийшов виконати наказ. Капітани ополчення мовчки дивилися на Ріпперду, який гасав по кімнаті, як розлючений тигр. Його вилиці взялися темним рум'янцем, під квадратною бородою тремтіли губи.

Недовзі комендантові доповіли, що на майдані стоять двадцять полонених іспанців. Кивнувши своєму штабові, Ріпперда збіг сходами на майдан. Нещасні, що стояли там під охороною гарлемських ополченців, навіть не всі були іспанцями. Кілька маркітантів з Амстердама, котрі хотіли заробити зайвий шилінг у таборі загарбників; валлонські й німецькі найманці, такі самі, як і люди Штейнбаха та Церардса; тільки й того, що вони пішли на службу до Альби.

Якусь мить Ріпперда дивився на них. Потім він пройшов уздовж шереги й одібрав десять полонених, яким наказав ступити наперед. Зупинившись, він промовив, звертаючись до Пройса:

— Твої мушкетери славляться як влучні стрільці. Оцих десятох королівських негідників треба розстріляти. Нехай знає дон Фредерік, що то значить відрубати голову одному гезу!

Полонені відразу все зрозуміли й закричали, мов божевільні. Вони відбивалися ногами, пручалися, боролися, вириваючись з рук людей Пройса, що кинулися на них за наказом свого командира.

Ріпперда дивився, міцно стуливши губи. Всі теж дивилися. Тих, кого не відібрали, ополченці відвели до в'язниці, решту поставили в шеругу.

Гримнули постріли мушкетів, і в небо злетіли передсмертні зойки страчуваних. Ніхто з офіцерів не ворухнувся. Усі десятеро полонених нерухомо лежали на землі.

Ополченець, який керував езекуцією, обернувся до Ріпперди й віддав честь.

— Що робити з ними?

Ріпперда глянув на мертвих.

— Відрубати голови. Запакувати в бочку.

Всі злобно засміялися.

— Та поклади ще одну на додачу! — раптом сказав Якоб Штейнбах, вимахуючи простріленою рукою. — Одинадцять — як відсоток!

Ще до полудня бочка з одинадцятьма головами впала в іспанський табір. Половина гарнізону Гарлема зібралася на мурах, дожидаючи, що ж робитимуть іспанці. І коли солдати дона Фредеріка перекинули бочку — обережно, бо в ній, може, порох! — і з неї викотилися голови, пострижені й поголені на манір гезів, на валах обложеного міста знявся такий дикий рев ненависті, що обложники якусь мить злякано дивилися на прихильників принца, котрі за одну відрубану голову відтяли одинадцять голів. І лише після того, як один з іспанських офіцерів вистрілив у бік гарлемців з пістоля, поспішаючи прогнати свій переляк і жах, та у відповідь пролунали десятки пострілів і полетіло каміння, зла мана, викликана жорстокістю обох сторін, розвіялася.

VIII

Гнівна, зухвала лють охопила гарлемців після нових невдалих спроб принца Оранського визволити місто. Кенау чує тільки про раптові наскоки на ворожий табір. Гарлемські ополченці дуже добре знайомі з дюнами коло Оверфейна і раз у раз нападають на сторожові пости, невеликі конвої, починають криваві сутички, вгамовують свою лють і смуток підпалами і перестрілками з передовими постами іспанського табору. Німці, яких послав дон Фредерік, залягли в западинах дюн. Та вони нічого не можуть вдіяти проти раптових нападів гарлемських ополченців. Нечисленні, але відважні й хитрі, гарлемці сунуть на них, закидають їхні захистки смолоскипами, швидко захоплюють здобич і так само раптово зникають, пошивши ворога в дурні.

Не дрімують ополченці й на морській сто-

роні, куди іспанці проникають поволі і, як здається, без зусиль. Там, за рюстенбурзьким укріпленням, — Фойк, невеликий, але міцний больверк. Сюди вдалося пройти маленькому іспанському загонові. Фойк прикривав гарлемцям шлях до моря, і втратити його аж ніяк не можна! Вночі плоскодонки доставили до Фойка загін відважних молодих солдатів. Бій тривав одну годину, і Фойк знов у руках гарлемців. Ніколас Наннінгс бачив, як розбили коло валу іспанців, як простромлювали їх шаблями й топтали ногами. Він з гордістю розповідає про це. Щонайменше двадцять ворогів лежали мертві, здавлені кригою. Лише небагатьом пощастило врятуватися. Своїми руками Ніколас підніс над Фойком прапор принца, і всі гуртом співали:

«Хай живуть гези! Такий наш пароль».

Авжеж, обложене місто обороняється за-пекліше, ніж будь-коли, але й злоба іспанців теж зростає.

Кінець січня. В досвітній імлі лунають сигнали тривоги з Хрестової брами та брами Святого Яна, де на варті стоять люди Штейнбаха. У відповідь дзвони б'ють на сполох. Уздовж всієї амстердамської сторони рівнина аж кишить іспанцями. Звиваючись, вони чотирма колонами сунуть до міста мовчки, приголомшуючи своєю чисельністю.

Цього разу до раптовості вдалися обложники. Гарнізон нічого не підозрює. Значна частина війська зараз коло Стрілецької брами, на тім боці, де дюни, і з веж дзвонять і кричать, кличучи людей.

На вулицях міста хвилювання: знов іспанці! Десь став дибки кінь; примарно-гучно стукають удосвіта залізні підкови. Чути, як грюкають чоботи, зброя вдаряється об нерівний брудний брук; лунають слова команди. А з боку Круглої вежі долинає вже залп гарлемських мортир і котиться глуха луна. Солдати на валах не дримають.

Швидко вдягнувшись, Кенау виходить на вулицю. Люди оточили жінку, яка пронизливо кричить; вона клянеться, що мимо неї проскочили іспанські гаркебузири.

— Вони в місті! — розпачливо повторює вона. Її тіло конвульсивно здригається, і ніякі умовляння заспокоїтися та не збільшувати паніки не допомагають.

Не зупиняючись, Кенау йде далі. Її знову тягне туди, де небезпека. Але зараз їй не вдається пройти. Доступ до фортів заступили валлонці й шотландці. Вони утворюють подвійний заслон, який зупинить іспанців, якщо їм вдається перекинути військо через мури. Воднораз цей заслон стримує жителів міста, які пориваються взяти участь у бою, хоч їх сюди ніхто не кликав. Кенау полегшено зітхає: ворог ще не в місті!

— Не в місті!? — питає високий худорлявий валлонець, спираючись на алебарду. — *Jamais, kommère*¹.

Кенау не знає французької мови, але тон і жести солдата засвідчують, що ворога поки що стримують. Над примарно-сірим морем споруд сходить сонце. Воно освітлює фронтони, бантини, сходи, дахові вікна. І в розкоті гарматних залпів поволі займається день пізньої зими. Раз у раз, з паузами, тривалість яких Кенау може вже визначити наперед, вранішнє світло заступають темні хмари диму, що тхне сіркою. Звідти, де ворог, долинають брязкіт зброї, накази, прокльони, гучний крик тріумфу, коли комусь удається видертися на мури. Але крики тріумфу тривають недовго. Уже чути крик болю, і, стискаючи під накидкою руки, Кенау думає: знову відбили?..

Коло неї люди. Бліда як смерть молода жінка лежить на руках літнього городянина. Може, в неї на валу чоловік, наречений? Під час короткої паузи, коли вщухає шалений гуркіт атаки, нараз лунає тоненький дитячий крик. Кенау стискає губи. Ніякої слабкості! — думає вона. Свобода в Гарлемі! І коли Кенау бачить, як з внутрішньої частини міста швидко наближається німецький штандарт, поспішаючи замінити оборонців больверку, до неї наче повертається мужність, і вона знаходить у собі сили всміхнутися. До брами Святого Яна крокує полк шотландців. Валлонці приходять на зміну гарлемським ополченцям. Смертельно стомлені, запорошені й пошарпані, перші оборонці йдуть до рятівного пояса каналів, за якими зібралося так багато людей, котрі, як і Кенау, не хочуть залишатися вдома і жадають дізнатися, що воно діється зараз.

Атаки — одна за одною. Оборонцям бракує рук і мечів відбивати натиск іспанських полків. Уже кілька годин точиться бій, і всі стривожені. Заміни вже немає. До полудня всі наявні солдати на валах, а в іспанців ще є свіжі сили. Може, вони кидають у бій всі свої загони, стріляють по гарлемських мурах усіма своїми ядрами?.. Доки ж триватиме цей найжахливіший з усіх штурмів?..

Найважче зараз на Хрестовій брамі. Кенау та інших одтісняють городяни, котрі допіру взяли до зброї, щоб замінити солдатів і допомогти там, де дуже мало людей на больверках. Хрестова брама в небезпеці. Про це догадуються, це відчуває кожен. Півгодини тому там поставили дві гармати, що б'ють по напасниках. Але бруствер уже зруйновано; мала вежа от-от упаде; дедалі частіше з'являються над мурами іспанські шоломи й мечі, але поки що вони ще падають назад — вогонь обложених не вщухає.

¹ Ніколі, тітонько (франц).

Нараз сурма подає сигнал. Тягнувши за собою гармати, гарлемські ополченці й німецькі піхотинці ривками відступають. За мурами прокочується дедалі голосніше «ура»... майорять плюмажі шоломів, через краї больверку спритно стрибають темні постаті. Тим часом гарнізон швидко і зімкнутим строєм відступає... Кенау відтіснили далеко за внутрішній канал. Вона стоїть під піддашшям невеликого будинку і оглядає все довкола. Постаті солдатів, обложників і обложених здаються зовсім маленькими. Кенау бачить тільки, як гарлемці відступають за другу лінію укріплень, що її вони недавно спорудили. Вона чує, як гримотять колеса гармат об камінь укріплень... Що сталося? На мурах коло Хрестової брами, між валом і внутрішнім фортом повнісінько іспанців. Один з них вимахує подертим і простріленим прапором... У пам'яті Кенау оживає її страшний сон — бурею налітає ворог... спалахи вогню. Виходить, так воно і є? Злітає іскра і, поволі спадаючи, гасне. Здіймається цілий сніп іскор... маленька біла хмарка диму в гушавині іспанців. Що це, загибель міста? Широко розкривши очі, Кенау дивиться туди... І раптом вона судорожно зщулюється, приголомшена страшним вибухом. Якусь мить над Хрестовою брамою стоїть вогненний стовп; чути відчайдушний зойк і стогін десятків людей. Кенау вибігає з-під піддашшя. Дерево тріщить і падає на землю...

Гарлемці підірвали Хрестову браму.

Другий штурм відбито.

Серед зброї, поламаних лафетів, викорчуваних дерев лежать у дикому безладді мертві й покалічені. Вздож будівель низько повзе густий брунатний чад.

Небо червонувато-сіре; у розривах хмар болісно-червоно палає сонце.

Над мурами кружляє гайвороння.

З іспанського табору ледь долинають звуки зорі, дроб невидимих барабанів. Гуркочучи, котяться назад іспанські гармати.

Розбиті загони марширують до будинку Тер Клев, будинку прокажених і до монастиря. В Гарлемі довго й урочисто б'ють дзвони. Велика церква сяє світлом. Чоловіки й жінки, солдати і діти поспішають до подячної служби.

Кенау серед них немає.

Вона вдома, в кімнаті, що виходить вік-

нами на канал. На підлозі лежить темний товстий килим, що приглушує кроки.

У кімнаті ноші. На ношах Ніколас Наннінгс, фенрих, син Кенау.

Він мертвий.

Позад сірої димучої Хрестової брами з раннього ранку працюють сотні людей, муруючи нове укріплення. Відважні юнаки перед очима іспанців вилазять на руїни й грабарками везуть уламки до нового укріплення, котре назвали Воронячим гніздом. Там ждуть інші, муляри та їхні поплічники, що скріплюють уламки каменю нашвидкуруч замішаним розчином вапна, хмизом і глиною. Ополченці підносять мішки з піском, дітлахи тягнуть з дому все, що допоможе зробити новий больверк міцнішим за стару Хрестову браму. Ставши в ряд, жінки копають відталу землю й насипають вали. Сам бургомістр Стойвер із своїми працівниками носить колоди. Фенрихи і капітани ополчення проходять уздовж нових укріплень. Менш як за двадцять чотири години після початку наступу іспанців між брамою Святого Яна і Воронячим гніздом на диво швидко зведено нове укріплення у формі півмісяця, міцне, темне й зловісне, підпора й захисток проти нового штурму.

У церквах дзвонять по мертвих. Ховають батьків і братів. Ніколас Наннінгс теж зникає під сірою надгробною плитою великого нефа церкви із шаблею в складених на грудях руках. Тут Кенау, дочка Сімона, позад неї Пітер Хасселар з обпаленим, порізаним шрамами лицем. Проповідник на катедрі молить бога про милосердя, молоді ополченці в лункій тиші церкви розряджають мушкети. Тепер, коли Ніколас мертвий, усі, і Пітер Хасселар у тім числі, думають, що Кенау повернеться додому, що вона знову сяде край свого вікна, забудеться в домашніх справах і підкориться волі божій. Та коли церква пустіє і жінок, які втратили близьких, ведуть заплаканих додому, Кенау довго і суворо дивиться на брата.

— Відведи мене до Ріпперди, — каже вона.

Пітер Хасселар безпорадно дивиться на неї.

Кенау повторює свої слова. Пітер нерішуче прямує до залу ополчення, де зібралися командири гарнізону. Повітря відгонить чужими запахами: пороху, землі, вологого морського вітру. Відлига. В сірому морі не-

ба голубі смуги. Здається, що всі речі вкриті краплинами води. Зимовий день уже пахне весною. Поруч Кенау Пітер Хасселар почуває себе пригніченим і несміливим. Ані сльозинки не видно на обличчі Кенау. Очі великі й ясні, лише губи стали тонші й твердіші, наче від думки, якої він ще не знає, але про яку догадується.

Ординарець коменданта міста залишає їх у невеликому приміщенні. Пітера Хасселара він знає, але не збагне, навіщо прийшла з ним дочасно посивіла жінка в чорному. Вони трохи чекають, нарешті, приходить Ріпперда. Кенау дивиться на Пітера, і він виходить.

Кенау вже бачила, як супить брови Ріпперда, коли що-небудь його здивує. Тоді вона лише всміхалася. Але зараз вона не всміхається. Підполковник заклопотаний, він думає про зовсім інше, коли питає:

— Що нового, голубонько?

Кенау ступає наперед.

— Я в чорному, Ріппердо, бо я щойно поховала сина. Може, ви його знали: Ніколас Наннінгс, небіж фенриха Хасселара, мого брата, який допіру був тут зі мною.

Ріпперда бере її за руку.

— Я його знав, — каже він тихо. — Він був героєм і загинув... як багато інших, пані Хасселар.

Він витирає рукою чоло.

— Мир не настане, якщо за нього не заплатимо... Де я вас бачив колись?

Обличчя Кенау лагіднішає.

— Під час першого штурму іспанців... Ви саме прийшли з полковником Штейнбахом на Круглу вежу й побачили там жінку. Ви не вірили їй. Ви думали, що вона подавала ворогові сигнали. Ви послали її додому й сказали, що жінки повинні полишити вали солдатом.

Ріпперда відвертається. Його щокі вкринає рум'янець, але він швидко опановує себе. Він стоїть зовсім близько біля Кенау. Він намагається говорити по-батьківськи, за спокійливо, хоч сам не набагато старший за Кенау.

— Я був короткозорий, — каже він, — і я шкодую, що не довіряв вам, хоча обережність ніколи не зайва. Але те, що я сказав тоді, можу повторити й зараз. Хіба ж не досить того, що наші хоробрі хлопці гинуть за свободу? Навіщо ж ще й їхнім матерям ризикувати життям своїм?

Якусь мить вони мовчать. Потім Кенау стиха каже:

— Але ж вони самі того хочуть... Тим-то я сюди й прийшла.

Ріпперда знову глянув на неї.

— Я вас не розумію, — каже він.

Кенау притискує руки до грудей, уривчас-то дихає.

— Підполковнику, — просить вона, — до-

звольте мені помститися за смерть сина. Я хочу стати солдатом. Дозвольте мені створити жіночий загін. Є десятки жінок, які втратили чоловіків чи синів. Є й такі, що, як і я, напевне захочуть обороняти місто від шаленства тих, за мурами. Дозвольте мені зібрати їх!.. Пустіть нас на вали, як пускають ополченців, німців, валлонців і шотландців. Дайте нам мечі й списи! Ми дужі! Ми матері й дружини гезів! Ми битимемося... як мужчини!

Заклавши руки за спину, Ріпперда походить по маленькій кімнаті, в якій усі зовнішні звуки здаються приглушеними. Два кроки вперед, два кроки назад. Він хитає головою; невиразно вимовлені слова губляться у бороді. Кенау стоїть нерухомо і жде. Їй здається, що вона бачить Нікола на нощах. Він до неї всміхається. Вона заплющує очі.

Коли вона знову розплющує їх, то бачить перед собою Ріпперду.

— Ще ніколи не говорила так жінка, — каже він спроквола. — Але я пишаюся тобою. Я розумію, що надихає тебе. Якщо Нідерланди чинять опір тиранам, чого ж не воювати й жінкам? Хіба не важить тиранія і на них та їхніх дітей?

Він подає Кенау руку.

— Створюй жіночий загін, — закінчує він, стискаючи її пальці. — Хай знають іспанці, на що здатна свобода.

Відлига. З іспанського табору долітає глухий кашель. Молоді розвідники, які прориваються з повідомленнями, перестрибуючи через канали за допомогою жердин, розповідають, що ворог занепав духом.

По Спарні до міста плывуть човни з провіантом.

Якось уранці місто охопила радість: на морі видно маленькі темні кораблі з прапорами гезів на щоглах!

Невже визволення близьке? На вулицях городяни беруться один з одним за руки й кружляють у танку. Виходить, Оранський шле гезів визволяти місто?

Але іспанці теж побачили кораблі, що припливли з Південної Голландії. Та невдовзі з півночі прибуває частина флоту Боссю, щоб не дати заколотникам наблизитися до міста. І знову розвідники приносять сумні звістки: за наказом іспанського намісника, спішно копають канал з Овертома до Гарлемського моря.

З моря віє кволий лютневий вітер. На гарлемських валах стоїть на варті іноземне військо. Вулиці вкрито густим шаром темного багна. Провіант, що прибув до міста, розподілено. Чому гези не наступають, чому не пробивають кільце іспанських кораблів, що не дають їм підійти до Гарлема?

Гези довго зволікали з боєм. Можливо, вони надто забарилися і прогаяли слушний час. Лише в березні починають вони готуватися до бою.

У місті ждуть. Крається серце, і люди стоять на укріпленнях, витягнувши шиї та стиснувши кулаки.

У іспанців перевага сил. На їхніх кораблях кращі гармати, і вони руйнують флот гезів. Потім вони під туго нап'яtimi вітрилами тиснуть на кораблі принца й женуть їх поперед себе, б'ючи свинцем і порохом, і проганяють у відкрите море.

Над містом мжичив дощик, коли в Гарлемі дізналися, що гезів розбито.

У караульних приміщеннях сидять мовчазні й похмурі ополченці. Німці Штейнбаха ремствують. Ріпперда і рада засідають при зачинених дверях.

XIII

Коли ніхто нічого не підозрює, в сутінках, похмуро-безпросвітних через невпинний дощ, іспанці знову підкрадаються до міської брами.

Перемога флоту прихильників короля над флотом гезів повернула декому з напасників утрачену мужність. Мучений честолюбством, один молодий ватажок прагне першим увійти в Гарлем. Де вже там говорити про опір, коли іспанці панують на морі і можуть замкнути всі шляхи!

Важким покровом нависає темрява; роззосередившись, обложники просуваються вперед; аж перед укріпленнями вони переправляються на колодах і дошках, кидаючи всі свої сили в одному напрямку.

Але вартові пильно стоять на чатах, і тільки-но хтось з ворогів наблизиться до міського рову, над валами гучно лунає сигнал тривоги, кличучи гарнізон до зброї.

Небагато солдатів на фортечному валу. Вони підкочують маленьку гармату з Вороного гнізда й ставлять її позазд бастіону, щоб стріляти по іспанцях. Але зараз іспанці надто розлючені. Ватажок кричить, погрожує, підбадьорює. З десятком сміливців він

сам ступає на пліт, наміряючись штурмувати гарлемські мури.

Проклятий дощ! Проклята темрява!

Гарлемці не знають, куди націлити мортиру. Рев іспанців чути скрізь, їхні войовничі вигуки долинають з чотирьох-п'яти боків водночас. Здається, неначе до міста наблизилися величезні сили і під покровом густої темряви намагаються нагнати страху на гарнізон. З найближчих будинків біжать на поміч городяни — один з мечем, другий з алебардою, яка, видно, вже була в бою: кров та іржа вкривають її вістря.

Іспанці близько? Що саме вони штурмують? Бастіон? Брату Святого Яна?

Тривожно, уривчасто, пересторожливо лунають сигнали обложених. З боку Стрілецької брами тихо озиваються далекі звуки сурми.

В цю мить прокочується барабанний дроб, глухо відлунює він на бастіоні. Солдати застигли на мурах. Вони знають цей дроб. Так барабанить юнка Аалтьє Пройс, донька капітана Мартена Пройса. Це барабанний дроб жіночого загону, що його згуртувала вдова Наннінга Борста Кенау, дочка Сімона.

Жінки прибули захищати укріплення!

Дроб гучнішає і нараз замовкає. Перші жінки підійшли до укріплень.

Кенау попереду. Вона в своїй старій сукні, широкий надолوک волочиться по землі. Через плече в неї шкіряний шабельтас з довгою капітанською шпагою. У правиці вона тримає пістоль. Ліва рука підтримує наповнений кулями й порохом мішечок, що б'є її по стегну.

За нею ідуть інші жінки. На жодній немає чоловічого одягу. Цього не схотіла Кенау, коли кілька тижнів тому вона скликала жінок Гарлема до залу ополчення й попросила їх вступити до загону, щоб у разі потреби битися пліч-о-пліч з солдатами під мурами міста.

Жінки підходять. Як і в Кенау, в руках у них шаблі, пістолі, деякі озброєні лише довгими грізними списами. Серед них юнки в маленьких чепчиках, що їх носять незаміжні жінки, з довгими косами; матері, широкі в стегнах, з обличчями, на яких життя залишило глибокі сліди; у деяких сиве волосся. Це вдови загиблих городян, матері синів-ополченців, дружини фенрихів і дочки капітанів.

Уперше стають вони до бою проти іспанців. Видно, що солдати, які охороняють укріплення, ладні цього разу зробити їм високу честь і надати цілковиту можливість показати, на що вони здатні. Гармата мовчить. Не кажучи ні слова, чоловіки поступаються місцем жінкам. Фенрих опускає шаблю і усміхається — зворушено й захоплено.

Тим часом наростає неясний гомін. Чути близькі голоси, хрипкі слова команди, хлю-

паньня колод і дощок об воду каналу, брязкіт зброї. Раптом на бастіон падають тіні й химерне світло: ополченці прикріпили смолоскипи з середини сторожової вежі. Смолоскипи шиплять у темряві, якусь мить нічого не видно. Нарешті, очі звикають до червоного світла і починають розрізняти вузьку смугу бастіону на сірому тлі дощу.

Там! Перший іспанець!

Кенау спирається на довгу шпагу. Вона зводить дух. Трохи паморочиться голова. Чому такі мляві стрільці? Може, їм забракло мужності? Видно, самим жінкам доведеться взяти оборону в свої руки.

Кенау помахом руки кличе до себе Аалтьє. Пройс і показує їй місце, де іспанці прорвалися до міської брами. Два десятки жінок одразу ж кидаються до небезпечного місця. Інші стоять уже наготові вздовж укріплення — химерні привиди в темному одязі, легких чепчиках, вузьких комірцях і чепкають, що ж тепер чинитимуть розлючені іспанці там, під міською брамою.

Кенау прислухається. Рев і слова команди якісь придушені, але внизу стукає об вал дерево і вона чує, як скрегочуть драбини іспанців. Насипавши пороху в пістоль, вона вкладає кулю в дуло і зводить курок.

— Вони близько, — шепоче Кенау.

Раптом під тим місцем, де стоять жінки, лунають вигуки. За мить двадцять-тридцять іспанців перестрибують через бруствер і біжать по укріпленнях. З того боку, куди пішла Аалтьє із своїм маленьким загonom, долітає шалений брязкіт зброї. І знову тиша. Серце Кенау гучно калатає, якась незвична слабкість охоплює її.

Солдати! Де солдати?

— До зброї! — кричить Кенау.

Але її голос звучить глухо й немічно на довгих укріпленнях, вона сама ледве впізнає його. Здається, що цей голос нічого не важить проти наростаючого реву ворогів, які першими видерлися на мури.

Нараз просто перед собою Кенау бачить на гребені бруствера якусь постать. Це іспанець у чорно-блискучих тиллягах з червоно-жовтим шабельтасом. У правиці в нього шпага в сяйві смолоскипів схожа на гострий, вузький язик полум'я, в лівій руці червоно-жовтий прапор. Кенау бачить білі зуби, темне обличчя під сталевим обідком шолома. Іспанець щось кричить, у відповідь прокочується оглушливий рев. Мабуть, ватажок. За ним з'являються інші — три, чотири, десять, двадцять. Якусь мить Кенау стоїть нерухомо з пістолем в одній руці та шпагою в другій. Блискавкою майнула думка: отак стояв перед Якобом Штейнбахом іспанський офіцер кілька тижнів тому під час першого штурму. Штейнбах мужчина, і він зустрів ворога, як мужчина, як солдат. Під-

нявши ногу, він вигукнув: «Ніхто тебе зуди не звайт!..» Кенау стояла тоді внизу коло бастіону і спостерігала бій. А тепер вона сама, без тиллягів, лише зі зброєю в руках, стоїть перед іспанським напасником. Знов підупадають сили, холод проймає все її тіло. Вона здригається в передчутті нової небезпеки.

Потім, тієї ж миті, вона бачить свого сина на ношах, того вечора після штурму, коли було зруйновано Хрестову браму... Її дитина, немовля в колісці, хлопчик, що грається з Пітером Хасселаром у саду... фенрих у шкірі й залізі, який стоїть на укріпленнях. Кров на білявому чубі, стулені уста, які вміли так швидко говорити... Ніколас! Невже це вона несамовито вигукнула його ім'я? Вона не знає — раптом вона нічого вже не знає, крім того, що мусить помститися за мертвого. Помста за Ніколаса! І перш ніж збагнути, що робить, вона підносить пістоль і стріляє туди, де в сяйві смолоскипів виблискують перед нею білі зуби ворога.

Іспанець розкинув руки. Жовто-червоний прапор випадає з його руки в темній рукавичці. Вузька смертоносна шпага летить геть. На мить ворог застигає, потім, хитнувшись, важко перекидається назад... Різкий крик, удар. Ватажок скотився в рів з кулею Кенау в пельці.

Кенау не жде. Разом з першим пострілом зникає дроз слабкості. Вогонь бурунить у жилах. Розпечений метал. Випроставшись, вона вимахує шаблею.

— Женіть їх геть, убивць!

На укріпленнях точиться запеклий бій між жінками та обложниками. Жінки все ще стоять на крайньому бруствері. Їхні алебарди й шпаги б'ють і колотять швидко, завзято, неохотно. А позаду стоять наготові солдати зі зброєю в руках, готові кинутись уперед, тільки-но жінки відступлять і пропустять іспанців.

Але жінки не відступають і не пропускають нікого. Коло брами Святого Яна Аалтьє Пройс та її загін змусили напасників одступити з кривавими втратами, а Кенау з рештою загону просувається вперед і вперед, женучи іспанців. Вони відстрілюються, підтримують один одного під руки, але потім у паніці кидають пораних напризволяще і сторчака падають з мурів. Не минає й півгодини, як долю битви вирішено.

Жодного іспанця немає більше на гарлемських укріпленнях. Онде, захопившись, плавають вони в каналі у своїх тиллягах. Багато іспанців попадали на гострі уламки дощок та потрощені колоди, і лише жменька їх дісталася того берега, звідки чимдуж наживали п'ятами. І цього вечора та ще багато днів іспанці розповідатимуть один одному про скажених мегер, котрі холодом криці й по-

лум'ям свинцю зустріли їх на валах обложеного міста.

Коли на укріплення прибули Ріпперда та Балфур із загоном шотландців, мури було вже очищено. Кенау робить огляд свого війська. Кілька ран, одна проколена рука, одна подряпинка. Жодної вбитої. Так застає її комендант — із шпагою в руці перед загоном. І з шпагою в руці салютує Кенау, дочка Сімона.

Мовчки проходить Ріпперда вздовж лави жінок. Утома і триумф відбилися на їхніх обличчях. Він повертається до Кенау, яка все ще стоїть нерухомо, і бере її за руку. Він щось бурмоче, йому бракує слів. Раптом він нахиляється і цілує їй руку. Кенау швидко викидає пальці. Звівши на неї очі, Ріпперда говорить:

— У іспанців море, капітане Кенау, але місто ти зберегла для свободи.

Кенау нахилила голову і не відповідає. Але в думці вона бачить перед собою ясне мертве лице. І під повіками в неї блищать сльози гіркого, мстивого щастя.

XIII

Весна принесла теплий нічний дощ. Вона в повітрі, припудрює золотим пилком дюни й ліси. Трава на вершинах дюн міниться сріблом і, м'яко згинаючись, показує напрям вітру. Між забілілими гребенями дюн і пологістими видолінками темніють стежки. На високій північній вершині видно солдатів, вози, вкриті білою парусиною. У вільному саяві мерехтить вмитий дощем світ, небо над морем виблискує, як живіт камбали.

Облога затягується, наче всі стомилися: на мурах солдати і на рівнині між Спарною та дюнами солдати, які оточили місто з усіх боків.

Інколи іспанці нападають невеликими загонами. Їх легко відбивають, і саме жінки Кенау найшвидше й найзавзятіше беруться до зброї.

Місто жде визволення.

Повідомлення розвідників невтішні. Часом розвідники не повертаються. І тоді в таборі іспанців можна побачити високу шибеницю, поставлену коло будинку Тер Клев, де починаються їхні міцні укріплення, що напосідають на Круглу вежу міста. Іноді роблять вилазки валлонці. Вони захоплюють у іспанців провіант і обози. Інколи через лінії обложників у місто пробивається невеликий загін солдатів принца. Часом ловлять і віша-

ють шпигуна, і смерком з брами непомітно виходять шотландці на чолі з Балфуром і нападають на ворога біля Хоуту. Захопивши прапори і трохи зброї, вони з триумфом, під пронизливе гудіння волинок і свист флейт проносять здобич увечері вздовж міської брами, вимахуючи запаленими смолоскипами і виспівуючи пісень на злість ворогові.

Іспанці, очевидно, дожидалися кінця зими. Тепер вони мають двох спільників — безвітря і голод. Тиха погода дає їм змогу ввести в Гарлемське море нові кораблі й перерізати останні шляхи довозу провіанту до міста, де починається голод.

Він настав не зразу. Попервах ніхто не думав, що можуть закінчитися запаси хліба і м'яса, круп і квасолі. Їли й пили, а увечері нишком одчиняли Схалквейкську браму або ж чекали біля Фойка плоскодонок з борошном, зерном і маслом.

Але запаси поступово зменшуються. Виявляється, що зникли яйця. Несподівано дорожчає м'ясо. Свиной і овецьок мало, а корови й воли часто зникають з міських пасовищ на морській стороні, куди на своїх судах можуть тепер дістатися іспанці. Засіки порожніють, і в каналах не видно суден, з яких можна переносити в склади мішки, наповнені зерном.

Піднесення спадає. Починається ремство. Рада наказала карбувати нові монети з висловом «Vincit vim virtus» — «Справедливість перемагає насильство». Та є вже недоволені, вони буркочуть, що чеснотою ситий не будеш. У касарнях валлонців заворушення; командир наказав розстріляти одного солдата за те, що той крав провіант. Ополченці ходять з візками з хати в хату й збирають харчі. Магістрат жахнувся, довідавшись, як мало зосталося провіанту. Запроваджено норми. Якщо незабаром не буде відігнано обложників, у місті запанує голод.

XIV

Увечері над валами часто чути легенький посвист крил: відлітають поштові голуби, несучи під пір'ям листи друзям і союзникам.

Чи ж долітають вони куди слід? Минають дні, сповнені тривоги й розпачем. Потрібна допомога, негайна, якнайшвидша допомога. А кожен ранок такий же червоний і дратівно-ясний; і перед валами впертий і нездоланий ворог, і за ним пустий обрій.

Якось перед стомленими, охопленими від голоду баштовими вартовими знову з'явилися щогли кораблів на Гарлемському морі.

Вартові попервах не звертають уваги; їм здається, що то іспанці. Та коли вони підносять до очей незграбні далекоглядні труби, то розпізнають прапор гезів.

Щогли кораблів наближаються; повільно пливе темний флот гезів по рівному внутрішньому морю. Всі поспішають на вали. На зміну гнітючій покірливості приходить нова тривога. Наблизившись, кораблі гезів салютують залпом. Гаркебузири на валах Гарлема дають салют-відповідь. Взявши курс на вест-зюйд-вест, гези піднімають вітрила. Круглі, білі, блискучі, відпливають вони в напрямку на Оудекерк. Між цим селом і Амстердамом флот зупиняється на стоянку.

У таборі обложників неспокій. Видно, як вирушають кудись невеликі загони; вдалині котять мортири. З Гарлема стежать за кожним рухом кораблів, що несуть порятунк. Чи вдасться їм відтягти ворога від Гарлема?

Опівдні дев'ятого травня прокочується гуркіт бою. Над далекою сіро-зеленою рівниною звивається густий брунатний дим. Проте ворожий табір не знімається з місця.

Пізно ввечері, коли темніє небо, огорнуте легкими червоними і фіолетовими хмарами, гарлемці довідуються, що й ця спроба визволення не вдалася.

Іспанці перекидають через вали голову. Це голова проводиря гезів Антоні Олівіра, який торік раптовим ударом захопив Берген.

Місто завмерло в зосередженій, гнітючій скорботі, неначе смерть прийшла сюди на оксамитових лапках. Ніхто не бачив її, але всі знають, що вона тут.

ΣV

Кораблі гезів усе ще крейсерують на морі.

До міста можна підійти тільки вночі на шлюпці. Та скільки ж провіанту і яку допомогу можна доставити на шлюпці місту, котре дожидається війська і провіантських обозів!

Раз у раз іспанці раптово нападають, походяючи вартових на валах. Ці напади переважно чинять необачно сміливі юнаки, котрим, мабуть, набридло сидіти в таборі і кортити зіткнутися з противником. Але в місто вони не входять. Після таких нападів на валу залишаються вбиті. Часом іспанці мінують пошкоджену дільницю валу і висаджують її. Та при цьому вони здебільшого самі зазнають людських втрат.

Мовчки, гнівно протистоять один одному місто і його ворог. Лише кораблі гезів крей-

серують на морі, неначе шукаючи шляху до обложених. Яскраве весняне сонце осяває вітрила, виграє на наїженій поверхні моря; воно м'яко виблискує високо в небі й на черепичних дахах церков, заливає вулиці Гарлема, якими повільно походжають мовчазні люди.

Те сонячне світло облудне, воно здається доброзичливим, проте в ньому таїться невидима смерть.

На тому боці лунають постріли. Майже щодня там б'ються за Фойк. До тих пострілів ніхто більше не прислухається.

І коли, нарешті, з Амстердама припливає нова ескадра іспанських кораблів — і це не горіхові шкаралупи і не рибальські барки гезів, а міцні, добре оснащені кораблі, на щоглі одного з яких майорить прапор самого адмірала Боссю, — в Гарлемі розуміють, що це смертний вирок.

Під міськими валами точиться на воді бій між гезами та іспанцями. Маленькі дерев'яні суденця гезів займаються, як тільки в них влучає набій. По вантах і такелажу гуляють пекельні язики вогню. На кораблі, що стоять поблизу, дощем сипляться іскри. Двадцять два кораблі гезів охопило полум'я, і вони гинуть.

Гезів вигнано з Гарлемського моря.

ΣVI

Кенау стоїть перед високим дубовим буфетом. Коли вона брала шлюб з Наннінгом Борстом, Говерт Бертенс, різьбяр по дереву, вирізав на буфеті фантастичні закрутки й дивовижних, казкових звірів. У тому буфеті завжди був найкращий білий і чорний хліб, найжирніший — з незбираного молока — сир. Там стояли балцанки з холодним пивом і голубі фаянсові глечики зі свіжим молоком, горщики з медом і філіжанки з сиропом. Цілих двадцять років усього було доволі на дерев'яних полицях цього буфета, що зберігає і досі дух багатьох жирних і пахучих наїдків. Коло цього буфета вона якось застала Ніколаса. Це було тоді, коли достигали сливи й вишні і вона купувала їх повні кошелі в селян, що розносили садовину по хатах.

Дні вишень і меду, дні баранячої ніжки й хліба з борошна дрібного помелу минули. Тепер Кенау дуже швидко може оглянути все, що є в буфеті, і підбити невтішний підсумок. Сушена рибка, півкоржика з солоду. Коли Кенау побачила солодовий хліб, їй здалося, що вона знову жує тверді волокна.

Вчора їй видали пшеничного хліба, бо вона все-таки військова людина, а військовим дають усе краще з того, що можна ще дістати в місті. Ой, як мало! Цього пшеничного хліба замало для чоловіків, яким цілісінький день доводиться стояти на валах і коло виломів. У Гарлемі не видно більше коней: їх забили солдати. Мортири люди перетягують власними руками; каміння й уламки переносять теж людські руки; дерева, зрубані для того, щоб ними закладати виломи, тягають на більверки солдати.

Проводирі ополчення та іноземного війська засідають майже щодня. Кенау теж сидить за великим столом під склепінням залу ради. При боці в неї шпага, і Кенау слухає спокійне повідомлення Ріпперди. Мовчки слухають його короткі пояснення бургомістри й командири. Іспанці перерізали виходи з міста. Навіть та невелика кількість провіанту, що її потай переносили через Фойк і форт Рюстенбург хлопчаків й відважні селяни, більше не надходить. Усі вже бачать: настав голод. Є ще кілька сот мішків зерна для гарнізону. Є ще трохи солоду й січки — для городян. Щодня відлітають і повертаються голуби. Принц Оранський гарячково готує новий план визволення міста.

З іспанського табору надходять повідомлення, що й там кінчаються запаси. Але ж іспанці нагромаджують усе, що їм треба, і не підуть звідси через брак провіанту. Єдина надія — нове військо гезів з півдня. Та якщо командири і бургомістри хочуть почати переговори, тоді можна вирішити це голосуванням. Ніхто не хоче починати переговорів?

Під сірим склепінням, прикрашеним прапорами ополчення і трофейними іспанськими прапорами, думають над цим керівники гарлемської оборони. Думають багато днів.

Не починати переговорів! Не починати переговорів!

...А зрадники все ще не залишають спроб віддати місто дону Фредеріку. Квірейн Діркс і Ламберт Якобс радилися з іспанським найманцем Адріаном ван Груневейном, який пробрався до міста, і пристали на пропозицію вивідача. Але їх схопили, перешкодивши підступній грі, і посадили у в'язницю. Недовго вони там сиділи. Коли іспанці знову підірвали міну, що вбила трьох, а потім перед очима гарнізону повісили одинадцятьох полонених, заарештованих зрадників витягли з камери і втопили в міському каналі.

Не на життя, а на смерть, — думає Кенау. І хто спроможний зупинити все це? Війна спалахнула, мов той смолоскип, що його кидають у стіг сіна; і раптом полум'я здіймається з усіх боків, і людські руки вже не можуть загасити вогню. Злітають іскри, вогонь

охоплює все довкола, от-от займуться хліви і селянські хати... І наростає тривога, і люди біжать щодуху, і кричать, і наштовхуються один на одного, і обпалюють собі обличчя й руки; і заміряються різати один одного, і те, що донедавна було якоюсь дрібницею, стає катастрофою, і все це лише тому, що ніхто не дасть собі ради.

Саме тоді, коли Кенау, зітхнувши, ставить на стіл олив'яну тарілку з твердою рибкою і волокнистим хлібом, починають бити дзвони Даміате. Високо в небі літо. Над струнками вежами Великої церкви пливе маленька хмарка, така сліпучо-біла на тлі синього неба, що вражена Кенау застигає на місці. Там свобода... Безкрає вічне небо і маленька хмарка — це мрія про недосяжне щастя. А в місті? Чи там ще свобода? Кенау нахилив голову, складає руки на молитву перед убогою трапезою. Руки вкриті мозолями, загрубіли, зашкарубли від меча й пістоля, від землі, дощок і розчину вапна. Вона вперше помітила це. Зачудовано дивиться на свої руки... І потім знову на небо, таке далеке й неторканне, простерте і над другом і над недругом. Що знає небо про свободу? Свобода це щось таке, що люди повинні створити своїми власними руками. Свобода — в кожному з нас, — думає Кенау. — І коли ми помremo, вона житиме в інших людях. І якщо навіть знищать вогнем кораблі гезів і підпалять будинки Гарлема, так, якщо навіть захоплять це місто і зрівняють його із землею, — свобода була в ньому, і вона не загине з нами...

Підвівшись, Кенау відсуває тарілку з незавидною їжею. Її чогось не хочеться їсти. Важко уявити собі свободу, коли вона лише річ у собі, без форми та обрисів, і складається лише з думки й віри. Кенау ніколи було міркувати про такі речі. Вона мусила стояти на брамі, поспішати в небезпечні місця, вона сиділа навпочіпки коло величезних багать, на яких жінки Гарлема кип'ятили олію та робили смолоскипи, щоб «вітати» ними іспанців і змусити їх кидатись навтіки і сурмити тривогу... Страшенно стомлена, Кенау слухала повідомлення Ріпперди і Пройса, спала, мов убита, а прокинувшись, знову поспішала на вали. Вона закликала жінок і чоловіків не втрачати мужності, навчала свій загін орудувати мушкетом і гаркебузою, сама навчаючись разом з ними. Вона навіть не думала більше про свого загублого хлопчика. А тепер — аж дивно — вона міркує про свободу болісно й напружено і поглядає на свої продублені й порепані руки, які захищали свободу, і дедалі меншою стає ця свобода, звужуючись перед її зором. Вона перетворюється на зітхання, на слово, на щось таке, що зникає в ній, на майже смішну пустоту. І небо там, угорі, сяє

несподівано жорстко й холодно; маленької хмарки вже немає; лише палючий і крижаний вогонь, фатум, безумство.

«Наче ті щури в пастці, — думає Кенау, не питаючи себе, звідки в неї ця думка. — Наче щури, наче щури...»

XVII

Раптом Кенау злякано здригається. Полу-денне сяйво вже перетворилося на золотавий пил і попіл, вкривши меблі в кімнаті й мідний свічник. З боку каналу чути чийось ступу, тупіт солдатських чобіт, брязкіт зброї, рев голосів і несамопитий жіночий зойк. Враз Кенау згадує, де вона є. Схопивши із стільця шпагу — це одна з ополченських шпаг Ніколаса Наннінгса, — вона виходить на вулицю.

Повз неї майнула якась постать; Кенау помічає тільки розгублений, безпорадний вираз обличчя, перестрашені очі.

— Іспанці в місті!

Кенау зупинилася. Гомін і вигуки швидко наближаються, вони лунають уже в бічній вулиці, переростаючи на безладний гул, коли з-за рогу висипає дика орда. Іспанці?

Ні, Кенау не помилилася: це люди Балфура і Штейнбаха, а з ним валлонці. Вона впізнає офіцерів іноземного війська й біжить їм назустріч.

Мабуть, сталося щось страшне. Обличчя чоловіків перекривлені, худі щоки, які голод порізав глибокими зморшками, палають, волосся розпатлане, багато хто без капелюхів чи шоломів. Кенау стоїть посеред вулиці, вона чує, як скрізь замикають двері. Вона стоїть там одна, розгублена, злякано дивлячись на солдатів, що біжать уздовж каналу.

— Лістер! — кричить вона британському корнетові, який мчить попереду і, мабуть, не помічає її. — Лістер! Що сталося?

Англієць дивиться мимо неї, крізь неї; в його руці коротка шпага. Він ще за п'ять-шість кроків од неї, ззаду на нього напосідають інші. Молоде ясне лице скривлене від люті. Вона чує його хрипке дихання.

Кенау розпростує руки, наче вона може спинити бурхливий людський потік, о д н и м жестом утихомирити цих людей з хрипкими голосами, котрі, видимо, всіма мовами закликають палити і вбивати. Кенау відступає на один крок. Ще раз пронизливо кричить: «Лістер!» Але ніхто не звертає на неї уваги, ніхто не бачить її. Їй ввижається, що велетенське тіло, уривчасто дихаючи, злітає над нею і з гуркотом зникає.

Кенау падає на землю. Солдати перестрибують через неї, нерухому, аж поки в ар'єргарді один з них, старший віком, здавленим голосом лаючись, хапає чорне жіноче тіло за ноги й відтягує його вбік.

Всю другу половину дня й вечір іноземні полки шаленіли в обложеному місті. Голод вигнав їх з касарень і погнав вулицями на штурм крамниць і осель патрицій. Небагато знайшли вони. Але в невпинному шаленому гасанні по вулицях було болісне, нестямне визволення. Вони забули, з якою метою рушили в путь. Здавалося, їх заворожив святий Вітт, змусивши танцювати один з тих безглузких, приголомшливих танків, що про них можна прочитати в стародавніх хроніках. Вони не могли спинитися, і ті, хто вперто залишився в касарнях, невдовзі побігли слідом за ними, щоб, так само як вони, розтрощувати шибки, кидати городян у канали, вдиратися в будинки з шаблями наголо й пістолями і стріляти в стінки чи колоти позолочену шкіру крісел. Вони мчали вздовж каналів до переходів, де їх намагалися затримати ополченці. Але це не допомагало. Вони перекидали гармати й несамопито стріляли по ворожих форпостах, звідки летіли у відповідь колючий дріт і кулі. Мов штурмова хмара, поверталися вони до центру міста, підпалювали гамазеї із зерном, танцювали, червоні в червоному світлі вогню, неначе їх облили пекельною смолою, і завершили шаленство тим, що вчинили напад на міський ломбард, пограбували його до нитки.

Допізна не вщухало заворушення. Коли все скінчилося, іноземці валялися попід обвідними каналами, сиділи, притулившись до сходів і півпідвалів, на папертях і під деревами: безсилі, знеможені, без сну, обнюхані та обмочені вуличними собаками, з поламаною зброєю в руках, у подертих мундирах.

Вони прогнали спокій, та не голод.

У залі ради з високими стільцями й темно-зеленим столом знову збори. Цього разу проводирі ополчення ведуть розмову з чотирма чи п'ятьма іноземними воєначальниками. Ріпперда сидить у кріслі голови. Він дуже серйозний. Праворуч од нього, з перев'язаним чолом, Кенау.

— Певна річ, — спроквола мовить Ріпперда, — що заколот іноземних піхотинців не може тривати. Ми повинні правити за приклад. Тут усі терплять од голоду, і ми не менше, ніж вони...

Рвучко підводиться Балфур. Його рудувате шотландське обличчя бліде, на ньому звисають мішечки щік. Він стукає кулаком по столу.

— Я воював в Італії й Франції, — каже він, задихаючись, на ламаному діалекті. — Панове командири, я зроду не бачив такої обло-

ги, як оця. Я не можу збагнути. Люди гинуть даремно. Це не війна. Я певний, що дон Фредерік хоче почати переговори. Страшнішого голоду не може бути. Мої солдати піймали сьогодні й засмажили собачку, що його мені подарував полковник Штейнбах (я дуже люблю собак). Я питаю: що спонукає нас до цього безумства? Я називаю це безумством, пане комендант! Так далі тривати не може...

Ніхто не мовить ні слова. Штейнбах колунає у вухах, Мартен Пройс водить рукою по ефесу шпаги. Хтось нетерпляче постукує ногою.

Ріпперда блідий. Його довге волосся й темна борода здаються ще темнішими, під очима чорні плями. Він стискає кулаки, шкіра на суглобах біліє.

— Не знаю, капітане Балфур, — каже він, — за що саме ви воювали в Італії й Франції. Але тут народ воює за самого себе, а не за деспота чи владаря, який зазіхає на чужі землі; проти короля, що зламав свою клятву. Ми воюємо, бо хочемо жити. Що ж до голоду... — він знижує плечима. — Я знаю, що запаси кінчаються, — каже він. — Я не приховую правди. Зараз у нас початок червня. Я підрахував: якщо офіцери найманого війська і капітани ополчення надалі не даватимуть волі своїм солдатам, ми зможемо протриматися до липня. Та суть не тільки в цьому. — Він виймає з шкіряної куртки листа. — Ось повідомлення, що його приніс голуб сьогодні вранці. В ньому сказано, що принц сам подався в Лейден, щоб відрізати шляхи довозу іспанців. Ось який план: кораблі гезів з'являються на Гарлемському морі; коли ворожі сили рушать туди, військо принца під командуванням Батенбурга нападе на обложників у Хоуті; ми зберемо всі свої сили і нападємо на табір поблизу міста, щоб стерти на порошок усе, що там ще є.

Яксь мить він мовчить. Потім підводиться.

— Це наш останній шанс, — каже він, наголошуючи кожне слово. — Ставлю пропозицію на голосування.

Він кличе ополченця-вартового.

— Я роздам листки; голосування таємне. Від його наслідків залежить, чи ми воюватимемо й далі, чи... — він глянув на Балфура — ...чи здамо місто.

Ополченець роздає листки і потім повільно йде круг стола з капелюхом у руці. Ніхто не поспішає кидати листки. Їх тримають неквапливою рукою над капелюхом і повільно опускають. Ополченець ставить капелюх на стіл перед Ріппердою і йде на своє місце коло дверей. Ріпперда розгортає листки й перечитує їх. Коли він читає, з його обличчя нічого не можна вгадати. Потім він різко підводить голову,

— З десяти воєначальників двоє за негайну капітуляцію, — каже він. — Решта хоче діждати нової спроби визволення та взяти в ній участь. Панове воєначальники, дякую вам.

З шумом відсовуються стільці, стукають рапіри об камінні плити підлоги та ніжки стола. Ріпперда ще раз звертається до командирів:

— Панове, я забув вам сказати, що не потерплю більше в місті такого бешкету, як позавчора.

Він кладе руку на плече Кенау, від чого та на мить зіщулюється й заплющує очі.

— Я попросив капітана Кенау та її жіночий загін підтримувати в місті порядок. Вона дістала наказ — за злочини й порушення дисципліни вішати або розстрілювати.

Трохи здивовані офіцери мовчки переводять погляд з нього на Кенау. Потім швидко віддають честь і йдуть на свої пости.

XVIII

Поділившись на невеликі групи, жіночий загін патрулює по місту. Інколи жінки розбоячують городян, які завзято б'ються за спійману кішку чи собаку, а їхню здобич передають на розподіл. Часом на вулиці борукаються п'яні солдати: один поцупив у другого маленький пшеничний хлібчик — останній і найкращий хліб, що його печуть у Гарлемі; вони запекло сваряться і хапаються за кинджали й ножі. Подеколи на одній з найтемніших і найбезлюдніших вуличок уранці знаходять зарізану й задубілу людину; здається, — мертві пальці ще міцно тримають щось. Певна річ, цю людину пограбували, але хто? Жіночий загін робить трус у солдатських касарнях, Кенау наказує привести іноземних найманців і допитує їх. Двоє заводіях теліпається вже на шибениці, поставленій на базарі.

У місті готуються до бою, про який домовилися з принцем. Городяни вправляються, в тім числі й ті, хто зроду не тримав у руках зброї. Хлопчики одинадцяти-дванадцяти років — над дахами їхніх шкіл свистить іспанська картч — намагаються зрозуміти дію гаркебузи. Поповнюються поріділі лави ополчення. Це вже не спокійні, ситі й серйозні бюргери, якими вони були донедавна. Обличчя схудли й стали кощаві, сухо світяться очі, тремтять руки, і люди швидко стомлюються, бо хоч конопляні коржики й солод на якийсь час угамовують голодний біль в шлунках, але не насичають. Проте всі сповнені рішучості, спробувати ще раз зло-

мити облогу! Ще раз згуртувати всі сили й відігнати іспанців!..

Іспанці, видно, відчувають: щось готується. З сірого ранку до сірого вечора вони обстрілюють мури. Вежі пошкоджено, мури наполовину зруйновано. Але канал ще глибокий, а від киплячої олії на іспанській шкірі здуються страшні й смертельні пухирі. У будинках за бульверками ніхто не живе. Обвуглені й подірвані кулями бантини — наче руки, що застигли в благанні. Чорніють вікна без шибок. Брук між будинками розламано, весь камінь і брущатку перенесено на bastiони. Можна подумати, що ворог уже побував у місті. Але Гарлем і далі готується до бою.

Лікарі повідомляють про перші жертви голоду: діти, молоді матері, що годують груддю, літні люди. Трапляється, що чоловіки на валах у розпалі бою затуляють очі руками, немовби побачили чорні зорі й вогненні кулі, зовсім інші, ніж ті, якими стріляють іспанці. Вони полотніють, мечі випадають з рук, мушкети падають у пилюку, а самі вони скочуються з мурів і лежать нерухомо. Скидається на те, нібито смерть, що підкралася так нечутно на оксамитових лапках, заявляє про свої права: вона йде попереду іспанців, вона косить мовчки і не дивлячись, і видно лише, як надломлюються й падають людські стебла в цій страхітливій косовиці. Жах охоплює людей, коли вони дізнаються, що повісилася якась жінка з Великої дров'яної вулиці, бо вже не мала чим годувати дитину. В німецькій касарні розіграли в кості пару нових чобіт з м'якої шкіри. Щасливчик, що виграв чоботи, зварив шкіру в олії, та коли він уже хотів був поласувати, інші солдати накинулися на нього, мов диявольська орда, і вирвали її у нього з рук. Взяли приступом майстерню одного чинбаря, забрали в нього шкіри, прокип'ятили й зварили з них суп, од якого людина може вмерти. Між шотландцями й валлонцями зчинилася бійка за виводок кошенят.

Де ж військо принца? Чи не дожидають його розвідники десь у дюнах?

Гарлем підносить чорний прапор. Відповіді немає. Знову на валах майорить чорний прапор — знак біди й самотності.

Нарешті, нарешті голубі!

Тремтячі пальці ловлять його, відв'язують записку, якою обгорнуто лапку, тріумфуючи подають ту записку Ріпперді.

Військо Батенбурга зросло до чотирьох тисяч чоловік і зосереджується в Сассенгеймі.

Хтось має піти в розвідку: можливо, це ворожа пастка?

Ріпперда дивиться на Пітера Хасселара. Той мовчки нахилив голову. Йому дають шматок конини і глечик вина. Коли він на-

їдається, його темної липневої ночі спускають з валів у Лі й він перепливає її, поспішаючи дістатися до друзів.

Цієї ночі Ріпперда та інші керівники не сплять. У залі ради горять скіпки; лойові свічки давно розтоплено й з'їдено. У таборі іспанців дуже темно, сині тіні стеляться по небу, з-за пухнастих хмар прозирають, мов роса, зорі. У Великій церкві зібралося багато городян. Їм несила стояти під час північної відправи. Вони сидять, намагаючись зберегти сили на завтрашній похід.

Кенау вмочає у воду останню скибочку конопляного хліба й повільно жує, не відчуваючи смаку.

Йй здається, що залізні лещата стискають голову.

Удосвіта повертається Пітер Хасселар. Він змокнув до рубця, з чобіт тече вода, у волоссі ряска. Його треба підтримувати, коли він йде сходами ратуші. У залі ради він непритомніє.

Взявши Пітера на руки, Ріпперда вмощує його на широкому блискучому столі, кладе йому в голови подушку. На темний синьо-червоний коштовний килим стікає вода. На блискучій підлозі утворюються маленькі калюжі. Пітеру дають оцту й горілки, і він опритомнює. Раз у раз він глибоко схлипує, з його горла вилітають якісь невиразні звуки. Піднісши руку, він знов опускає її. На рукаві кров. Розпоровши сукно, бачать, що куля зачепила м'якуш.

Минає кілька хвилин, перш ніж Пітер починає говорити тихо і збиваючись. І коли йому перев'язують руку, він розповідає, що військо й справді рушає; це озброєні городяни з усієї Голландії, добровольці. З ними юнкер Ван дер Ноот ван Карло з шістьмастами вершниками та сімома польовими гарматами... Військо чекатиме в дюнах, а про початок наступу гарлемців сповістить ракета.

Він замовкає. Дихання із свистом виривається з його грудей, на обличчі ані кровинки. Він кусає нижню губу й знов непритомніє.

На ношах його приносять у дім Кенау. Там він лежить у пишному ліжку, мокрий до нитки. Подушка й простирало під ним намокають. Кенау стягує з нього чоботи й мокрий подертий одяг.

Йй брат — йй останній син.

Кенау ставить його шпату до ліжка й щільно запинає темну завісу, оберігаючи його неспокійний сон.

Літній день забарвлений у світло-сірі тони. Гарлем тривожно дожидається. Дзвони Даміате мовчать. Бездонна застрашлива тиша висить над вулицями, зруйнованими будинками, над майданами й розбитими дзвіницями. Вдсяте, вдвадцять оглядають зброю, перелічують кулі, прочищають мушкети, насипають у мішечки порох для гаркебуз.

З високого, ще раз укріпленого колодами спостережного пункту напружено дивляться на південь. Командир Церардс сам виглядає визвольне військо. Та нікого, крім іспанців, не видно. Вершники, піхотинці, каноніри з гарматами, гаркебузири, німецькі й валлонські полки зі своїми прапорами — тісне кільце солдатів навкруг голодного Гарлема.

На Базарній площі Ріпперда, Пройс і Віттенберг із загонами, готовими до бою. Що десять хвилин підполковник надсилає гінця до Церардса: де ж ракета? Жіночий загін на валах. Кенау тривожно походить то вперед, то назад. Її лякає тиша в місті, але її дивує і непокоїть також тиша в іспанському таборі. Уже кілька разів вона хотіла послати Аалтє Пройс до Ріпперди, щоб спитати в нього, чи не готують там якоїсь пастки, але відмовлялася від свого наміру, пояснюючи свій страх і свої побоювання примхами жіночої вдачі.

Минає час. Уже ранок. Годинник на вежі відбиває чверті, половини і години. Ієроніmus Церардс і досі не має що повідомити. Близько одинадцятої Ріпперда йде з Пітером Хасселаром на спостережний пункт. Далекий ліс Хоут колишеться, наче море із зеленими хвилями; там, за дюнами, — поле з ранніми сходами. Іспанський табір має звичний вигляд, хоча видно, що там солдатів стало більше. Ріпперда уважно дивиться на табір. Він не помилився. Між Лі та монастирем поставлено нові намети. Щоб розвіяти сумнів, він ще раз звертається до воєначальника принца. Той злякано спрямовує на табір далекоглядну трубу, потім опускає її і, мовчки кивнувши, дивиться на Ріпперду.

Командуючий обороною щось цідить кризь зуби.

Ні, тут щось негаразд: оця тиша й спокій, оце походження іспанських вартових, оце, здавалося б, буденне цокання кінських копит... Цей сірий день, сповнений напруження і оповитий перлистим серпанком, таїть у собі щось таке, чого ще не можна переказати словами. Та коли Ріпперда звертається до Кенау, вона каже йому, що теж передчуває небезпеку. Ракета! О боже, де ракета, знак того, що люди Батенбурга і Карло вда-

рили на іспанців і що гарлемці можуть вирушати?

Ріпперда, холоднокровний гронінгенець¹, розлючено вихоплює далекоглядну трубу з рук Церардса й спрямовує її на південь.

— Нічого не видно, — каже він, — лише...

Якусь мить він жде. Позад нього впритул стоїть Церардс. На юному обличчі Пітера Хасселара круг очей і рота залягають глибокі зморшки.

— Я бачу... дим, — глухо мовить Ріпперда.

Пітер Хасселар рвонувся вперед.

— Ракета?

Все ще не відриваючи очей, Ріпперда повільно хитає головою.

— Брудний сірий дим, — каже він, — неначе щось мокро горить... якась димова заслона.

Він опускає далекоглядну трубу.

— Так, — додає він, — там, за плаєм Манпад. Вона вже над деревами. Подивись.

Ієроніmus Церардс примружує очі й прикладає долоню до очей. Знову киває.

— Розумію, — мовить він. — Це не дим од ракети.... Ви вже сказали: неначе горить щось мокро. Це дим од мокрої соломи.

Ріпперда і Церардс якусь мить мовчки й значущо дивляться один на одного, немовби вони щось знають. Церардс нахилив голову. Пітер Хасселар поглядає то на одного, то на другого. Що сталося? Що саме помітили ці офіцери? Що означає ота димуча солома? Чому немає ракети?

Ріпперда мовчки важко йде із спостережного пункту. Пітер Хасселар поспішає за ним.

— Підполковнику, — каже він квапливо, коли вони ще не зійшли вниз, — що ж нам робити... ждати?

Схудлою білою рукою Ріпперда проводить по чолу. На прозорій шкірі видно бліді краплини поту. Він опускає плечі. Йому важко дихати.

— Нам не треба ждати, — заявляє він. — Склич командирів до ратуші. Визволення... знов не вдалося.

Ріпперда і Церардс побачили все. Іспанці випередили добровольців принца. Біс його знає, як вони це пронюхали, але вранці коло підніжжя дюн уже стояло шість полків, готових напасти на людей Батенбурга. І як тільки на плаї Манпад почався бій, іспанці підпалили копиці мокрої соломи, щоб заступити димом сигнал ракети, призначений для гарнізону Гарлема.

Підійшло свіже військо. Було викликано підмогу з Антверпена й Утрехта, і ці нові сили підійшли форсованим маршем і замі-

¹ Гронінген — місто на північному сході Нідерландів.

нили отупілих від втоми німців і валлонців під мурами міста.

Над далекими діюнами все ще звисає важка димова заслона, і вітер — ні з суходолу, ні з моря — не може розігнати її. А з боку укріплень на Спарндамській стороні повільно й загрозливо підступають до валів обложеного міста підкріплення іспанців і відкривають вогонь, під яким захлинулася б будь-яка контратака.

День і зараз сірий, безвітрий. Золотавий туман зменшує жар сонця, що висить у зеніті. Ополченці розмістилися на бруковій й чекають. Усі чекають. Може, станеться якесь чудо. Може, Батенбург усе-таки проб'ється крізь ворожі полки. Може, вершникам юнкера Ван Карло все-таки пощастить прорватися до Хоуту й очистити дорогу від кастільського наброду. Може, увечері, коли польові гармати відвернуть свої жерла від більверків, можна буде вдарити через бреші в спину війську дона Фредеріка.

Але вечір не приносить нічого нового. Ще раз тануть на сірому небі баранці, і у вінку сизих, скам'янілих хмар показується над морем огненно-червоне гнівне сонце.

Саме тоді жінки із загону Кенау привели чоловіка, якого іспанці переправили на плоту через канал. Вуха й ніс у нього відрізано. Він розповідає, що виступив з Батенбургом як доброволець. Командувача гезів одкинуто назад до Сассенгейма, обоз з провіантом у руках іспанців. У страшній бучі вершники Карло вдарили по своїй піхоті.

Коли доброволець, стікаючи кров'ю і трусячись у гарячці, розмовляє з Ріппердою та іншими воєначальниками, приносять нові страхотливі трофеї: спотворені голови гезів, перекинуті через мур. Так іспанці, знущаючись, повідомляють про свою перемогу.

Смерком у Хоуті починається розбійницьке гульбище. Ділять захоплену здобич, смалять, ласують, п'ють. Перемогу здобуто легко. Барабани гримлять, спалахують вогні; осяяні червоним світлом, під деревами вистрибують солдати Альби, танцюють аж до знесилля, регочуть і співають.

Повернувшись до касарні бриттів, Балфур переламує об коліно свою шаблю і, чорно лаючись, викидає уламки на смітник.

Золото й синява липневого неба міняються над руїнами міста. Безперестану гатили іспанці ядрами, свинцевою шрапнеллю, пороховими мінами по бастіонах, брамах та бу-

динках. Тут і там з гуркотом розвалюються фасади. Убиті й поранені лежать між руїнами, під обваленими сходами і навіть у проломах міських валів. Ніхто не звертає на них уваги. Несила забрати й поховати мертвих чи бодай одвезти додому поранених. Ополченці сидять у сторожових приміщеннях на лавках попід стінками, деякі лежать на дощаних помостах, звалені утомою, схожою на смерть. Годинник на церковній дзвіниці спинився. Тільки сонце показує час, наче безжальне око, підіймається воно над руїнами Гарлема, над тими, хто ще живий. Високо стоїть воно опівдні, далеке й непорушене, і потім пливе над морем, осліплюючи зір. Який сьогодні день? У залі ради сидять Ріпперда, Ланселот ван Бредероде, бургомістри ван Фейнхойзен і ван Дойденворде, командири Кенау, Штейнбах, Розоні, Балфур, Пройс та інші. Зброю вони повісили на стінки і приставили до стільців, немовби вона їм більше не потрібна. Білі оштукатурені стінки залу пітніють; кольорові шибки вікон горять різнобарвними вогнями, аж очам боляче. Кісточками пальців Ріпперда тихо постукує об стіл.

— Панове міські начальники і офіцери, — виголошує він, — учора вбито нашу останню й найдорожчу надію. Наших розгромлено на плаї Манпад. Сьогодні вночі з Антверпена прибуло нове іспанське військо. Кільце круг міста замкнуто, тепер навіть миша не зайде до нього й не вискочить назад. Наші склади спорожніли, в гамазеях ані зернини хліба, зовсім немає м'яса. Ми забули, яке на смак масло...

Ріпперда заплющує очі й повільно проводить сухим язиком по губах.

— Ні від наших ополченців, ні від нашого найманого війська ми не можемо вимагати, щоб вони й далі офірували себе на боротьбу, яка стала занадто нерівною... безглуздо...

Нахиливши голову, він мовчить, наче йому важко вимовляти оті слова, що їх він ніколи б не хотів проказати. Його голос звучить стомлено.

— Гарлем наполовину зруйновано, — веде він далі, дивлячись крізь одчинені горішні віконця залу, в які видно струнку дзвіницю церкви, обпалену ворожим порохом і вже без металевої бані. Якийсь час він дивиться на дзвіницю й знов опускає голову. Його хрипкий голос переходить на шепіт:

— Ми повинні здатися, — закінчує він.

Тихо. Чути лише, як схвильовано дихають ополченці, командири та іноземні офіцери. За мить, насилу випроставшись на своєму високому кріслі, Ріпперда спирається кулаками на стіл і повагом підводиться, стаючи на весь зріст перед громадою. Він показує листа, якого виймає з-під куртки.

— Ранком прилетіло з півдня троє голубів,— починає він, затиноючись.— Двох підстрелили іспанські мушкетери в Хоуті. Третій долетів. Ось лист. Від принца. Він пише, що дістав звістку про поразку добровольців. Принц пише, що не може далі залишатися в Сассенгеймі, бо не хоче вдруге ризикувати долею своєї армії. Він пише, що в нас тільки єдиний вихід: з божої допомоги укласти з ворогом мир, по змозі вигідніший.

Останні слова він вимовляє зітхаючи.

Кенау дивиться на нього. Відколи гези зазнали останньої поразки, Ріпперду наче підмінили. Його твердість і наполегливість зламано. Голос його звучить не так, як досі. Немовби в ньому зламалася якась пружина. Наче той годинник на дзвіниці, пошкоджений пострілом, Ріпперда спинився. Життя в Гарлемі спинилося... Спинилося? — думає Кенау і обводить очима чоловіків, які мовчки непорушно сидять навкруг стола магістрату й не можуть придумати нічого іншого, як тужливо витріщатися й зітхати... Життя в Гарлемі спинилося? Кенау схоплюється. Якусь хвилину вона бореться з чорною полудою, що застилає очі; в голові паморочиться від слабості. Але потім вона кидає нестямний погляд на воєначальників, відчуває, як різко й бурхливо проступає на її обличчі палка лють та озлоблений захват. Чоловіки зачудовано й збентежено дивляться на неї.

— Що думає принц? — спалахує Кенау. — Що знає про нас принц Оранський? Хіба не власними руками ми споруджували тут укріплення проти ворога? Хіба не запряглися ми жити або вмерти з цим містом? Хіба не за Гарлем і його права наклали головою наші сини й чоловіки? Та хіба ж є інше місце на землі, де ми хотіли б бути похованими поряд з ними? Наше життя — оце місто. І якщо ми не можемо жити, ми повинні шукати смерті. Ми не дамо цього міста!..

Ріпперда підходить до Кенау, бере її за руку, щоб заспокоїти. Вона відштовхує його з силою, яка дивує її саму. Кенау переводить погляд з одного офіцера на другого, з Бредероде на Дойвенворде і з нього знову на Ріпперду, котрий саме намагається заспокоїти її. Та його слів Кенау не чує. Зараз не може бути іншої мови — тільки про небезпеку, що загрожує місту. Немає нічого іншого на світі, крім Гарлема! Тут свистіли кулі, тут будували, укріплювали, тут умирали чоловіки, жінки з дітьми на руках... І на краю довгого ряду мертвих — ноші з юним фенрихом. Знову щось чорне застилає очі Кенау, але кризь морок пробивається полум'я вогню.

— Нехай принц іде своїм шляхом! — вигукує вона.— Ми підемо своїм! Ми підемо шляхом Гарлема, шляхом свободи... Грома-

дяни, воїни, місто не може підкоритися іспанцям! Не може! Не може!.. До кінця, громадяни-воїни, до кінця!..

Майже всі чоловіки навколо неї встали, безпорадні й розгублені. Кенау чує свій різкий голос, що відлунює під хрестовим склепінням. Це голос зневіреної мужності. Вона бачить це круг себе на зляканих обличчях, що здаються ще більш блідими й виснаженими під запущеними бородами, шрамами, близнами й пухирями. Як пояснити їм, що є лиш одна можливість? Як утовкмачити їм у голови, що переговори гірше смерті? Дрож слабості й безсилля проймає її. Коли Кенау хоче піднести руки, вони тремтять. І раптом вона схлипує, невтримно й розлючено, намагається взяти себе в руки, щось сказати, але сліпа, виснажлива спазма плачу дужча за неї. І капітан Кенау опускається на свій стілець і, схиливши на руки голову в удовиному чепчикові, плаче, немовби вся її душа повинна розчинитися в сльозах після всіх страждань і страхів, що їх вона зазнала. І воєначальники і бургомістри стоять непорушно й дивляться; розгубленість і зніяковіння написано на їхніх витягнутих обличчях. Хтось підносить руку й чухає за вухом, другий кашляє, третій човгає запорошеним чоботом по підлозі...

Глибоко зітхнувши, Ріпперда випростується, нібито хоче скинути з себе слабкість і легкодухість. Його очі гостро блищать. Він так пронизливо дивиться на громаду, що всі мимоволі сідають. Ріпперда стискає губи, потім каже:

— Оборонці міста, ми маємо науку, науку від жінки, яка показала, що багато в чому вона здатна на більше, ніж ми, чоловіки. Я вважаю, що Кенау, дочка Сімона, має рацію. Це місто не буде здано. Радніше ми... Штейнбах підводиться..

— Ми? Ми? Та дозволь собі запитати, від чийого імені ви говорите?

Ріпперда сухо перебиває його:

— Я говорю від імені громадян Гарлема, — вимовляє він. — Вони призначили мене своїм головнокомандувачем, і я з усією відповідальністю прийняв цей пост. Хочу звернути увагу громади ще на одне. Якщо нас жде неминуча поразка, я хочу, разом з Кенау, зазнати поразки з честю. З власної волі я не віддам міста іспанцям! Пропоную: сьогодні увечері ми вишикуємося в колону — ополченці попереду, фланги прикривають іноземні полки, жінки, літні люди й діти в ар'єргарді. Ми спробуємо прокласти собі шлях через табір іспанців. Ми повинні пробитися до дюн. Ми мусимо врятувати населення Гарлема. Ми спробуємо з'єднатися з військом принца. Ми житимемо в інших містах і селищах Голландії, аж поки матимемо змогу повернутися до Гарлема. Ми

візьмемо Гарлем із собою за вали цього міста... Скажіть, що ви думаєте, і ми сповістимо про це горюдян, щоб вони сказали остаточне слово.

Ланселот ван Бредероде встає й підходить до Ріпперди.

— Слово справжнього солдата! — вигукує він. — Я за, Ріппердо!

Герріт Стойвер і ван Вітенберг кажуть те саме.

— Я за! Я за! Ми готові виступити.

Офіцери вагаються й поглядають один на одного. Потім, човгаючи ногами, підводяться.

— Хай вирішують городяни...

Підтримуючи однією рукою Кенау, Ріпперда обережно, мов брат, веде її до приміщення варті. Там віддає честь Пітер Хасселар.

— Відведи її додому, — наказує Ріпперда, — і хай вона трохи поспить. Їй ще потрібні будуть сили — увечері.

XXIII

Ще зовсім недавно Кенау охороняла сон Пітера Хасселара. Зараз він запнув навколо неї положки і тихо походить по кімнаті. Килим приглушує кроки, та Кенау все одно не почула б, бо й справді страшенно знесилена. Цілісінький ранок вона стояла із загоном на Воронячому гнізді, відбиваючи одну за одною атаки іспанців.

Пітер Хасселар хитає головою, Кенау спить. На вулиці, під яскравим, неприродно різким світлом переходять од дверей до дверей люди. Вони питають, чи хочуть городяни вести переговори з доном Фредеріком, а чи готові зважитися на бій, що може означати для сміливців життя, але також і смерть. Ні Кенау, ні Пітер Хасселар не знають, що в Гарлемі назрівають уже інші події.

З іспанського табору примчав вершник з білим прапором од імені графа фон Оверстейна, одного з офіцерів Альби. На довгому списі він передає солдатам, які стоять на мурі, листа. Його адресовано полковникові Штейнбаху.

Допіру Штейнбах прочитав у німецьких касарнях того листа, як там почалося замішання. Дон Фредерік пропонує німецьким піхотинцям та їхнім командирам вільний вихід, а місту обіцяє помилювання, якщо воно зразу капітулює.

Унтер-офіцери і ротмістри Штейнбаха оточують його, напосідаючи та похмуро бли-

скаючи очима. Ясно: їх тішить обіцяна милість. Уже за кілька хвилин про це знають німецькі солдати. Наче дрозд проймає їхні лави, голови підносяться вгору, і починається схвильований шепіт, а невдовзі хтось говорить уже на повен голос. Минає якийсь час, і німецькі найманці зчиняють галас; почувши його, на вулиці зупиняються стомлені й уже байдужі, майже до всього перехожі: знову заколот?

Якоб Штейнбах кусає вуса й хитає головою. В руках він крутить пряжку меча, підходить до вікна, прислухається до гомону своїх солдатів, з якого вирізняються окремі хриплі й різкі голоси, і тупає ногою. Покликавши ад'ютанта, він іде до Ріпперди.

Дорогою він здибує Розоні, командира валлонців. Зупинивши його, він дає йому прочитати листа. І саме тоді, коли Штейнбах сидів у Ріпперди, в касарнях валлонців знявся шарварок.

Розоні говорив із своїми людьми коротко, владно. Він і надалі буде вірний своїй обіцянці: разом з городянами пробитися крізь лави ворога. Він нагадує про Зютфен і Нарден. Він висміює милосердя іспанців. Але його воїни іншої думки про все це. Один літній канонір скочив на лавку й підніс над головою висохлі кулаки.

— Відступ! Відступ! — вигукує він.

Солдати оточують його і ревом схвалюють слова старого. Грубі хрипкі голоси долинають у кімнату Розоні. Він розчиняє двері й стає перед людьми, які не хочуть вмирати з голоду. Його маленьке французьке личко наливається кров'ю, тоненькі кінчики вусів тремтять.

— Відступ? — глузливо питає він. — Відступ для черви, яка нас зжере, та ще й жирний відступ. Ми обіцяли воювати!

Канонір не зійшов з лавки. Його обличчя — вкрита білою щетиною суха шкіра й жили — напружується, і він верещить:

— Ми нічого не обіцяли! Ми втратили щонайменше триста чоловік! Ми хочемо волі й життя! Ми могли б найнятися до іспанців і не сиділи б, як оце, в пастці! Відступ! Відступ!

— Відступ! Відступ! — кричать солдати. Гомін наростає, стає погрозовим, злітає під стелю, відкочується від ліжок і мушкетів, долітає до Розоні, який, уже втрачаючи самовладання, намагається щось сказати, хоча його ніхто не слухає.

Чути, як хтось б'є кулаками в двері: посланець од Ріпперди. Розоні кличуть до ратуші.

Там знову сидять командири. Ріпперда ходить перед ними, немовби благаючи про щось. Вони уникають його поглядів і дивляться на стелю або на підлогу. Підполковник стискує кулаки й зупиняється:

— Скажіть же що-небудь! Скажіть же що-небудь!

Штейнбах, який не сідав, обертається до Ріпперди і, мов той пророк, простягає коротку, важку прострелену руку.

— Я воював, Ріппердо, коли було доцільно воювати. Мої люди більше не хочуть. Наймані солдати не хочуть більше. Балфуре, що роблять британці й шотландці? Що роблять валлонці, Розоні? Що кажуть старі гези, Церардсе? Вести переговори! Вести переговори! План пані Кенау був добрий і сміливий, але з роз'єднаним гарнізоном ми не можемо зважитися на виступ...

— Вести переговори, — кидає Балфур.

Розоні мовчить. Він не хоче починати переговорів. Але він думає про своїх людей. З такими, зневіреними в усьому, не можна йти на переважаючого ворога. Тепер не допоможуть ніякі накази, ніякі обіцяння грошей і здобичі. Люди більше не вірять в удачу. Вони хочуть лише одного: спокою і, нарешті, наїстися. Коли Штейнбах дивиться на нього, він мовчить.

— Я хотів би послухати пані Кенау, — говорить він після довгої паузи.

Ріпперда знижує плечима.

— Пані Кенау спить, — каже він сухо. — Але я добре знаю, що саме вона сказала б. Вона сказала б те, що кажу я, те, чого вона навчила мене говорити і що ми поклали собі сьогодні опівдні: пробитися, заради найвищої нагороди — життя.

Відвернувшись, Штейнбах мимрить щось невиразне. Розоні вдаряє кулаком правиці по лівій долоні. Ріпперда тугіше затягує шабельтас меча.

— Вибір тепер невеликий, панове, — каже він. — Після листа, що його отримав Штейнбах од свого співвітчизника, наймане військо не хоче воювати. Цього літа ми змушені були карбувати тимчасові монети з висловом: «Vincit vim virtus». Зараз Насильство бере гору над Чеснотою. Ось моя шпага. Я не можу далі бути командувачем гарнізону, в якому немає згоди. Вирішуйте самі.

Відстебнувши шпагу, він кладе її на стіл і повільно виходить з ратуші. Ніхто не поворухнувся. Всі дивляться на довгу блискуючу шпагу Ріпперди.

Бредероде перший порушує мовчання.

— Ми не маємо права удержувати будького, — заявляє він. — Ми не можемо силою вати Ріпперду так само, як і він нас. Хто з вас піде зі мною на зовнішні укріплення, щоб говорити з ворогом?

Коли надвечір Кенау прокидається, її вражає дивна, моторошна тиша. Замовкли дзвони, не лунають постріли, не чути люд-

ських голосів. Навіть Пітер, спершись ліктем на камін, мовчки дивиться на неї. Усьому кінець...

Кенау йде до залу ради. Там вона дізнається, що Ланселот ван Бредероде, ван Дейвенворде і командири іноземних полків подалися до іспанського табору.

Про це їй сказав Ріпперда. Розвівши руками, він знову опускає їх. По його щоках котяться маленькі пекучі сльози.

Кенау повільно вертається додому.

Пітер пішов.

Кенау знов сидить одна в кімнаті, як тоді, коли вона ще боялася й вагалась. Тепер вона не боїться, і вогонь смерті довкола неї спалив і сумніви.

Очима без сліз Кенау дивиться в порожнечу, нічого не бачачи й не відчуваючи.

Це та сама кімната, думає вона, проте все змінилось.

Все втратило сенс.

Гарлем дістанеться іспанцям.

Іспанцям!

Раптом вона підводиться, хапає шпагу і в шаленому пориві гніву ламає крицю об коліно й кидає уламки в куток кімнати.

Капітана Кенау більше немає.

XXIII

Увечері повертається Пітер Хасселар. Кенау все ще сидить край вікна з розбитими шибками. З-під чепчика вибивається розпатлане волосся.

Сівши навпроти неї, Пітер розповідає, що переговори і досі тривають. Повернувся лише Розоні, розлючено проклинаючи підлі вимоги, що їх мають намір поставити Гарлему. Він ще раз намагався переконати своїх офіцерів і повести їх і городян на прорив. Він навіть наказав розвести підйомний міст, щоб ізолювати парламентаріїв, які пішли до іспанського табору. Солдати, що охороняли міст, не наважилися протидіяти Розоні, але прибулі городяни вчинили опір. Спалахнула запекла суперечка, а тим часом хтось розрубав ланцюги і міст опустився. Знесиленний Пітер розповідає все це похмуро, так, немовби в Гарлемі відбувається трагедія, котру люди вже неспроможні припинити. Він запитливо дивиться на Кенау: що думає вона? Та в погляді Кенау порожнеча. Вона сидить нерухомо, руки лежать на широко розставлених колінах, як колись. Тепер вона лише вдова Наннінга Борста, кораблебудівника, квола, безсила жінка, як багато інших, жінка, котра не бачить більше ніякого поря-

тунку, охоплена суворим холодом жакливої неминучості.

— Лягай, Кенау, — каже Пітер. — Треба, нарешті, відпочити.

Та вона не зрушує з місця. І раптом Пітер помічає зламану шпагу, бачить її пустий погляд, і його серце аж холодне від якогось дивного страху. Це не той страх, що постає, коли наближається ворог. Це страх перед тим, що глибоко й невидимо сховане в Кенау...

— Лягай, — каже він ще раз, більш для того, щоб порушити гнітючу тишу в домі, навколо себе і Кенау. Вона повагом, нарешті, підводиться, безсило опустивши руки, і виходить з кімнати, важко волочачи ноги в пантофлях. Вона постаріла на багато літ.

Наступного дня місто переходить до рук ворога. Від грабежу відкупляються за сто тисяч крон. Та користі з цього мало. Перші іспанські полки заходять до міста, і солдати вже вдираються у високі будинки довкола Церковної площі, тягнуть усе, що їм заманеться.

Ріпперда і начальники ополчення у своєму залі. Вдершись туди, іспанські офіцери відбирають у них зброю. Їх зв'язують і тягнуть у льохи. Там вони сидітимуть доти, аж поки дон Фредерік ухвалить вирок.

Вишикувавшись, стоять іноземні полки Розоні, Церардса та Балфура. Свою зброю вони склали в одну купу. Іспанці лютують. Вони б'ють офіцерів кулаками в лице, лаються, погрожують. Лише шестистам німцям під командою Штейнбаха надано право зберегти свою зброю. Їх зараховано до міської охорони, і вони групами йдуть до пунктів, що їх визначили переможці.

У церквах і монастирях повно-повнісінько полонених ополченців. Пітера Хасселара серед них немає: напередодні капітуляції, перевдягнений як селянин, він утік через браму Зейлпорт.

XXIV

Кінець літа. В глибокій полудневій тиші звучить чудова музика. Музика в траві — лагідно-проникливий посвист; музика в піску, що раз у раз звихрюється, неначе в нього хтось дме; музика в небі, неземна музика, що ширяє й тане у високості. В душі Кенау ця музика озивається луною — ще більш ламкою, ніж луна дійсності.

Кенау йде стежкою в дюнах повз колючі чагарники й кущі ожини. Наче статуї, замерли корячкуваті кущі ялівцю. Нечасті де-

рева цупко тримаються на оголених коре-невищах, одвернувши свої крони від моря. Маленькі пташки, назв яких вона не знає, і ширококрилі баклани вносять рух і шелест життя в лагідний повів одноманітної тиші.

Кенау сходить на найвищу дюну.

Вона спокійна: немає більше безодні, куди все провалилося, коли вона дізналась про капітуляцію.

Вже три місяці хазяйнують іспанці в Гарлемі. Все, що вони накоїли, — їхні злочини, грабежі та вбивства, — все це полетіло в чорне зяюче провалля пам'яті Кенау. Ніщо не зачепило її серця, неначе за той недовгий час дванадцятого липня довкіл нього виросла кіраса з каменю й заліза. Звісно, вона чула, як пронизливо голосили жінки, як несамовито співали ксалми валлонські найманці й шотландці, котрих сотнями гнали на шибениці та плахи. Але це забулося. Кенау здавалося, що її голову стиснули залізним обручем, який заважає думати й слухати.

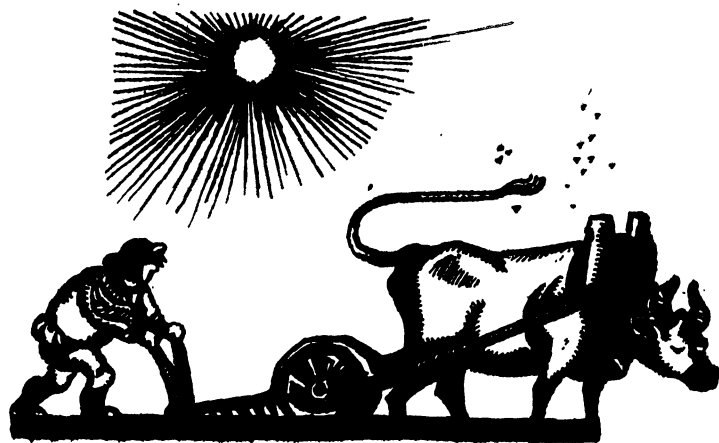
Ні на що не зважаючи, ходила вона вулицями. Там, на Великому базарі, як їй розповіли, скотилися голови Вігболта Ріпперди, Ланселота ван Бредероде, Дейвенворде та інших. Вона чула дзенькіт і удари тулумбасів, різкий і високий передзвін Даміатьє: дон Фредерік входив у Гарлем. Виблискували теляги і плюмажі шоломів; оглушливо звучали дудки, туби й барабани. На дзвіниці Великої церкви поставили золотий хрест — знак реабілітації римської віри. Знову бешкетували іспанці, але цього разу в місті. Гарнізон збунтувався, невдоволений здобичкою. Наче далека буря, прошуміли, не зачепивши Кенау, ці події. Знову запала тиша. Лише триста городян погнали копати шанці під Алкмааром, куди рушили головні сили дона Фредеріка під командуванням Нуаркарме, щоб і це місто відібрати у принца...

Старшин гільдій, капітанів ополчення та бургомістрів скарано на горло; руїн стало ще більше... Але й це шаленство вщухло. Кенау дивилася на все довкола тим самим поглядом, який так вразив Пітера Хасселара. Все це вона сприйняла й відштовхнула від себе, як звістки з далекої, чужої країни, з незнамого світу.

Повільно-повільно повертається Кенау до живих. Повільно-повільно спадає залізний обруч із змученої голови.

Сьогодні Кенау вже оклигує. Вона встала ще вдосвіта. Відчула в собі неспокій, якого не знала вже давно; невиразний трепет, тихий журкіт, немовби в ній знову потекли маленькі струмочки життя.

Нараз Кенау побачила перед собою дюни. Її потягло на волю. Вона вдягла свою найкращу сукню, свіжонакрохмалений чеп-

чик. Почепила криваво-червоні коралі. Зачудовано дивилася на себе в люстро. Волосся на скронях геть-чисто побіліло. Лице худе, змарніле, і тьмяно дивляться запалі очі. Якийсь час їй було страшно бачити це обличчя.

Вартові коло брами мовчки глянули вслід Кенау, коли вона виходила з міста. Її легкий, ще нерозвіяний болісно-трепетний подив поволі перетворювався на пізнавання. Вона бачила вежі й покрівлі Оверфейна, ходила долинами, де так гірко й солодко пахне глицею, і зненацька згадала день, коли разом з Ніколасом гуляла й гралася в цій долині.

— Я була матір'ю, — думає Кенау майже з подивом, проте з радістю, що запалює її мов огонь.

Кенау сходить з плаю на плай: дедалі чудовіша та бентежніша стає музика дня, трав, морського вітру й сонячної тиші. Вона вимовляє слова, яких сама ще не розуміє, слова, що виникають у неї в мозку, подібно до того, як осяяна сонцем вода породжує пару. В Кенау щось тане, вона одужує, Кенау повертається до живих.

З високої дюни вона вдивляється в повітря легкими випарами далину. Здається, неначе там ішов дощ і ще звисає ніжно-перлистий туман... Ба ні, це не туман, це дрібненька роса сліз, що застують їй очі, це душа Кенау, дочки Сімона, колись капітана Кенау. Душа, що перетворилася на вогонь і залізо в запеклих боях на гарлемських бастіонах. Душа, що звільнилася від кайданів і здіймається до очей... Душа повертається у скам'янілі, сумні риси обличчя. Вона вирівнює зморшки та забарвлює легким рум'янцем щоки, послаблюючи напруження застиглої ненависті й безглуздої порожнечі.

Там простяглася голландська земля... Будинки Тер Клев і монастир занедбано; селяни в синіх сорочках косять пізні обрідні трави, що виростили там, де іспанці не дуже потолочили луг. І ген-ген — смарагдовий острів Хоут, а за ним промениста смуга, неначе риба, що плаває і плещеться на одному місці: Гарлемське море.

Господарі цієї латки землі іспанці, та земля ж голландська. Долина там, унизу, схожа на шахову дошку, живу й зелену, розліняну й розчленовану прямими іскристими каналами. Дюни — голландські, і приглушена, чудова, жива музика довкола неї та в ній — теж голландська.

Кенау, дочка Сімона, випростується, немов хоче сягнути аж до хмар. Вона згадує маленьку золоту блискотливу хмару, яку бачила зі свого вікна під час страхотливої облоги... Свобода Гарлема... На міських валах майорять іспанські прапори, гарнізон міста — іспанський. Але місто голландське. Свобода Гарлема в кожному, хто ще живий. Свобода Гарлема також і в Кенау. Свободою не прив'язано до каналів та бастіонів, вона в думках, у ділах людей. Кенау охоплює трепет. Їй здається, немовби після стількох днів, після стількох страхіть, убивств і смертей, вона все ще веде із самою собою розмову, почату колись у церкві та продовжену дома, влітку, перед порожнім буфетом, коли їй перешкодив заколот шотландців. Зараз, нарешті, Кенау може думати своє. Тепер вона певна, що не зазнала поразки. Вона знає тепер, що Гарлем ніколи не буде іспанським. Кенау дивиться на голландську землю. Можна почепити над нею іспанські прапори та поставити на ній іспанські сторожові вежі, щоб тримати народ Нідерландів у кастільських кайданах, та не можна змінити душу Голландії. Кенау стулює важкі повіки й ворухить губами. Голландія — це не тільки рівні й широкі лани і луки з селянами в синіх сорочках, це не тільки величезні дюни, не тільки маленькі млини, що вишикувалися на обрії... Голландія також і в ній, збережена й реальна. Кенау — частка цієї країни, цього народу, цього моря, сонця й землі, так само як вони — її частка. Вона вперше усвідомлює це, і її охоплює ще невиразна радість відкриття, що його вона допіру зробила. І знов Кенау говорить, ці слова йдуть з глибини її душі і вони надають ваги всьому, що діється зараз. Вона була дружиною і матір'ю. Вона стала солдатом. Тепер вона жива частка нової свободи.

З Гарлема долинають звуки сурм, чужі, різкі, тиранічні. Вони більше не бентежать Кенау. Вона спускається з дюн, повертається до міста, яке нині в руках Іспанії. Її хода впевнена, погляд спокійний. Природа вітає її шерехом листя та блиском білого піску. Усміхнувшись, Кенау притуляє руку до скроні: салют мертвим і тим, хто ще житиме.

*З голландської переклали
Герман БАУМАН і Зіновій БІЛЕНКО*

Люди племені батутсі.

Подорожі і враження

ОЛЬГЕРД БУДРЕВИЧ

пересуваються тільки в машинах, чорні — тільки «на своїх двох». Білі стоять за прилавками крамниць, чорні — по другий бік, як покупці. Білі сидять за столами різних канцелярій та бюро, чорні — працюють швейцарами. Білі займають готелі й ресторани — чорні їм прислужують.

В Бурунді колонізаторам вдалося виконати свій підступний маневр: вони «покинули країну, щоб zostатися в ній». Сумне місто Усумбура — найяскравіша до цього ілюстрація.

До особистого знайомства з країною я знав тільки, що вона лежить у джунглях, в місцевості, де 300 днів на рік падає дощ. І перше ж враження від неї: жодної краплини дощу про-

ТАМ, ДЕ НІЛ БЕРЕ СВІЙ ПОЧАТОК

Усумбура

От уже кілька днів я — «персона грата» в цьому дивному місті над Танганьїкою і перебуваю в центрі уваги місцевих жителів. Адже я порушую «споконвіку» встановлений порядок: незважаючи на білу шкіру, гуляю вулицями міста пішки, як звичайнісінький африка-

нець. Тут, в Усумбурі, столиці від недавня незалежного королівства Бурунді, ще панує перенесений з хімії на суспільство закон про несполучність деяких «елементів». Білі й чорні живуть в Усумбурі цілком відокремлено. Відгородивши себе від африканців мурами будівель та блискучими кузовами автомашин, білі існують тут, як стороннє тіло. Білі

тягом кількох днів. А друга несподіванка — в зовсім іншому плані: бурундійські міністри пішки простують вулицями до своїх міністерств, даючи дорогу численним автомашинам, за кермом яких сидять білі плантатори й торговці. Втім, король Бурунді Мвами Мвамбутса IV є власником кількох новітніх французьких автомашин, на номерних знаках яких

поряд з однозначною цифрою намальовано корону. Цей п'ятдесятирічний правитель охоче носить бельгійський генеральський мундир, прикрашений орденом Леопольда II.

Предки племені батутсі, яке становить переважну більшість населення країни, прибули в ці місця з району сучасної Аддіс-Абеби десь на початку цього тисячоліття. Білі «відкрили» цей край, де бере свій початок Ніл, лише років сто тому. В 1858 році Буртон і Спек сповістили Європу про існування озера Танганьїки, в 1875 р. Лівінгстон і Стенлі вивчили й описали країну, що простяглася на північ від озера. В 1892 р. сюди прийшли

німці — д-р Бауман та граф Гетцен, а слідом за ними німецька армія й адміністрація.

В 1919 р. німців заступили бельгійці. Відтоді країна перебувала формально під контролем Ліги Націй, а потім — ООН, але фактично панували в ній колоніальні порядки. Незалежність Бурунді було проголошено 1 липня 1962 року.

Понад три роки минуло з того часу. Але назви столичних вулиць і далі славословлять бельгійське панування — урядовий будинок стоїть на бульварі імені губернатора Шарля Вуазена, пам'ятник незалежності зведено на площі імені Юнгера, а щоб потрапити до па-

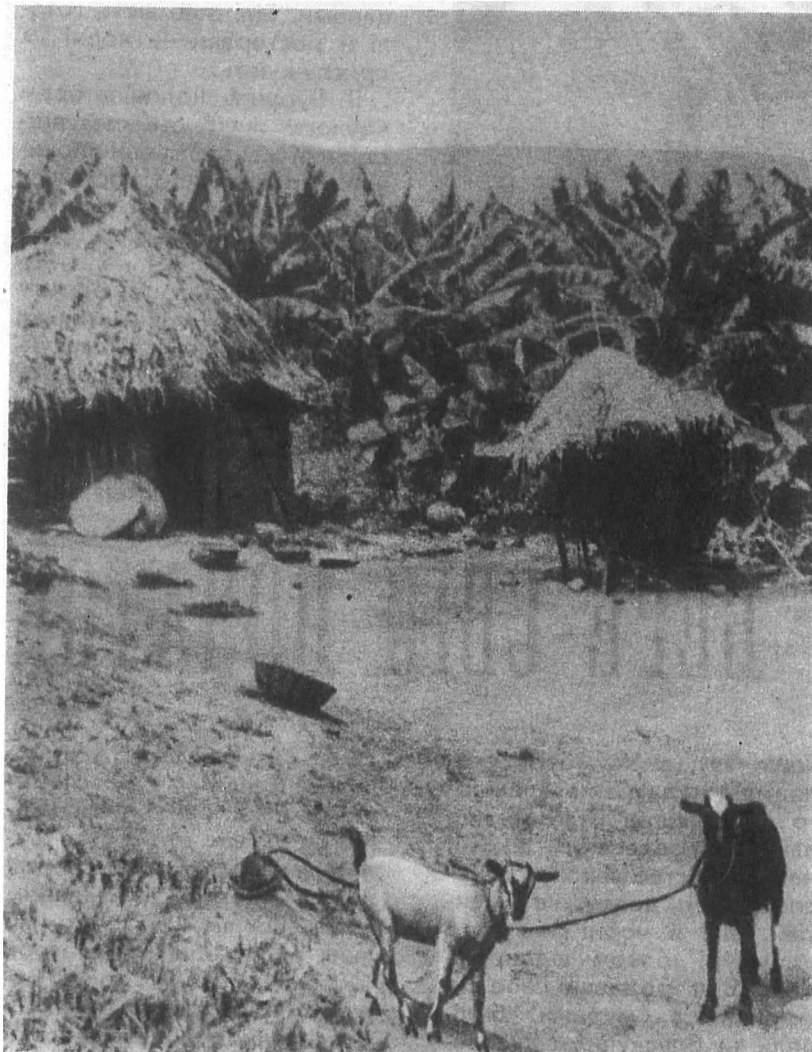
лацу Мвамі, треба йти бульваром Королеви Астрід.

Нову владу влаштовують старі вивіски, а королівська резиденція — це палац колишнього віце-губернатора. Автором недавно спорудженого монумента на честь бога, короля й країни є бельгієць.

Король Мвамі переважну частину року проводить у Швейцарії. Його піддані (2,5 мільйона) скінують у своїх халупках. Країна «розбухає» від надміру населення, земля не може всіх прогодувати — Бурунді й Руанда — найгустіше населені райони Центральної Африки: на 1 кв. км тут припадає 77 мешканців.

Земля над Танганьїкою чи не найродючіша в Африці. Квасоллю, наприклад, можна збирати щочотири тижні. Але в недалекому майбутньому, очевидно, перед урядами Бурунді й Руанди стане проблема забезпечення населення продуктами харчування.

У Бурунді перспективи трохи кращі, ніж у Руанді. Справа в тому, що, хоча обидві ці країни перебувають в економічній залежності від Бельгії, в Бурунді, на відміну від Руанди, бельгійці позбавлені виконавчої влади й задовольняються впливом, який вони здійснюють за допомогою двохсот своїх радників, а також колоністів. Після короткочасної паніки, викликаній проголошенням незалежності, бельгійці повертаються до країни (щоправда, поки що без дружин та дітей). В Європі на них дивилися, як на людей третього сорту, а тут вони — майже удільні князі. І цих князів не обходить те, що в Усумбурі немає будь-якого культурного життя, що в цій країні не виходить жодної газети. Був би зиск, а без культури прожити можна! Важче буде прожити без ндакалі — маленької рибки, сотні тонн

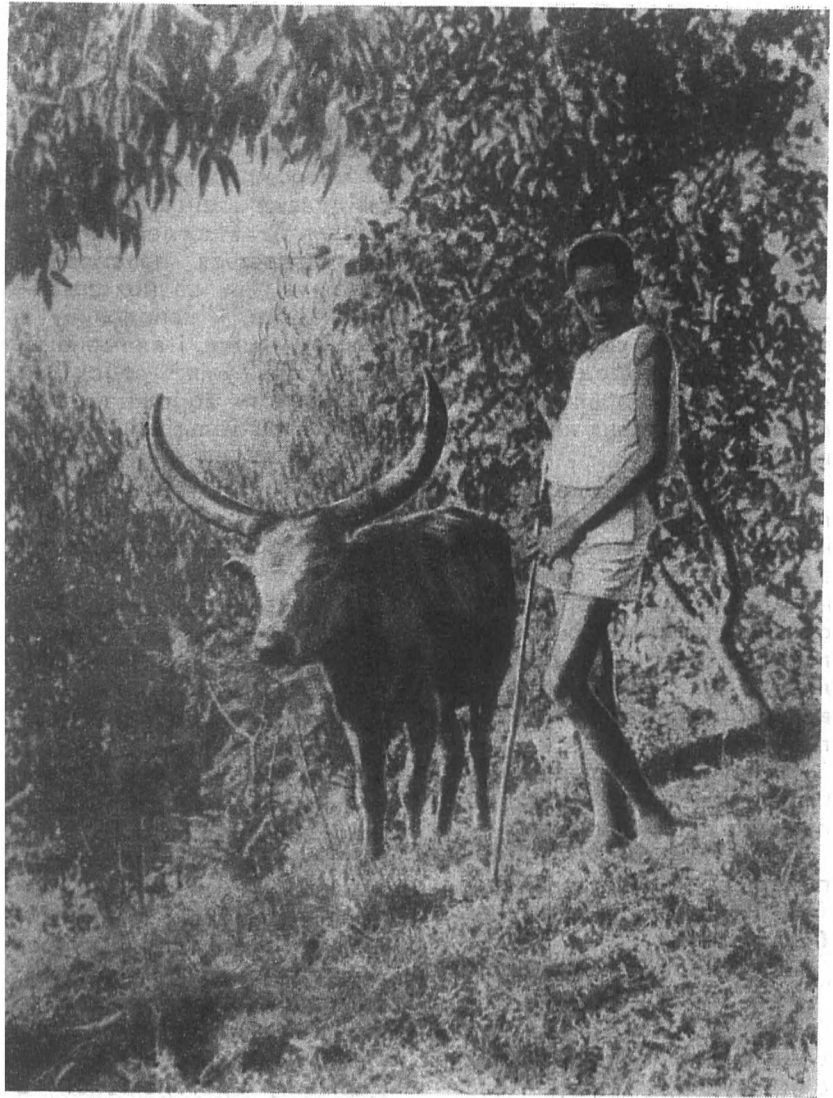
Житла негрів племені хуту.

якої щомісяця виловлюють з озера Танганьїка. А останнім часом щось сталося з цією рибкою — і перед родинами тисяч рибаків все чіткіше вимальовується привид голоду. Справа в тому, що рівень води в озері піднявся на 2 метри 70 сантиметрів і зараз — найвищий за сто років. Шосе, що веде з аеродрому до міста, в кількох місцях затоплене. Обабіч лежать під водою луки й плантації. Спеціалісти твердять, що по всій Африці відбуваються гідрографічні зміни — а слідом за ними й біологічні: приклад з рибкою ндакалі досить переконливий.

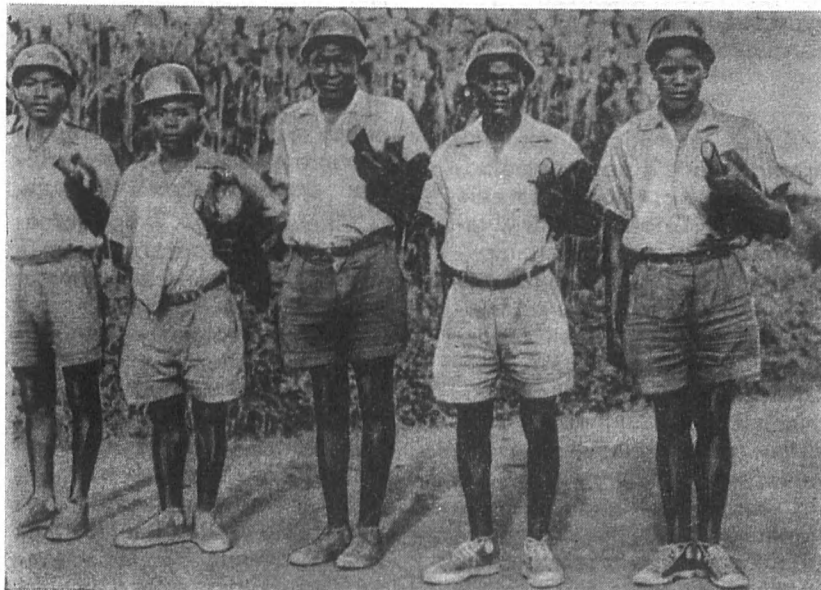
А як стоять справи в Руанді? Дістатися туди можна лише літаком: «потоп» зруйнував єдину дорогу, що з'єднує ці два королівства. Втім, вода — не єдина перешкода: уряд Руанди належить до найреакційніших в Африці, боротьба з комунізмом є однією з засад місцевої конституції.

Кігалі

Аеродром в Руанді має такий вигляд, наче його «відкрили» вчора — і то ви-

Руандійська «велика» рогата худоба.

Гірники цинкових копалень.

падково. На нерівному, горбкуватому полі кілька пастухів пильнують стадо корів з величезними рогами. Три споруди з блискучої жерсті — єдиний натяк на призначення цього поля. Перед однією із споруд — сіра дошка з написом «Начальник аеродрому», над другою — вивіска «Сабена». Це чи не найскромніша візитна картка всесвітньовідомого й багатого авіаційного агентства. Кілька пасажирів, що прилетіли разом зі мною, зникли на автомашинах, які чекали їх на аеродромі — і поле спустіло. Я безпорадно озирався, сподіваючись побачити

який-небудь транспорт, що зв'язує аеродром з містом, але крім іронічної посмішки на обличчях двох пастухів нічого не побачив.

Немилосердно пекло сонце.

— Вам до міста? — раптом гукнув до мене хтось із тіні за одною із споруд. — Ви що ж, гадали, що це вам Брюссель чи Лондон? Ви в Руанді, добродію: шість кілометрів заасфальтованих доріг і 5 поштових карет! — вів далі голос.

Нарешті я розгледів автомобіль «фольксваген». За кермом його сидів бельгієць. Кремезний, симпатичний бельгієць Жорж, і на одміну від інших білих колоністів, яких мені доводилося тут зустрічати, — вельми добродушний і компанійський.

Ми рушили по вибоїнах, піску, камінню й дорогою познайомилися ближче.

— Де ви збираєтесь зупинитися? — спитав Жорж.

— Не знаю, в якому-небудь готелі...

— В Кігалі немає готелів.

— А що є в Кігалі?

Згодом я дізнався, що саме там є: одна площа і одна вулиця. Площа Незалежності, вулиця Центральна. Один кінотеатр. 44 ліжка в двох «заїздах» (щось на зразок давніх «заїжджих дворів») і 30 ліхтарів. Всі найважливіші об'єкти міста розміщені поряд: магазин взуття, посольство Бельгії, бюро «Сабени», резиденція президента й пошта. Більшість міністрів працює в одноповерховому будиночку, парламент займає приміщення школи, а Верховний суд — споруду, яка нагадує пожежне депо. Найсолідніша будівля — в'язниця.

Місто чітко поділене на три частини: європейську, негритянську та індо-арабську. На площі Незалежності майорить прапор Руанди.

Місто потопає в зелені.

Йдучи завулками його, весь час залишаєшся в густій тіні пальм — здається, сонливий спокій і умиротворення панують тут. Та враження це помилкове. Цей край є віддавна ареною кривавих конфліктів. Населення Руанди складається наполовину з батутсі, які за походженням хаміти, й наполовину з негрів — хуту, і племена ці ворогують між собою. А розпалюють ворожнечу колонізатори-бельгійці.

Останній акт трагедії розігрався в травні — червні 1962 року, коли в окрузі Біумба було винищено коло 2 тисяч батутсі.

Перший вибух стався ще в 1959 році, коли батутсі висловились за вихід країни з-під бельгійського панування. Тоді бельгійці, які доти правили країною за допомогою вождів батутсі, зробили ставку на вождів хуту. Нові васали виступили під гаслом «демократія важливіша за незалежність» і за допомогою своїх хазяїв зайняли ключові позиції в урядових установах. А згодом, за попередньою угодою з бельгійцями, виключно з хуту був сформований уряд держави, проголошеної в 1961 р. незалежною. Президентом став молодий Грегуар Кайїбанда — людина з замашками диктатора.

Я з вдячністю прийняв пропозицію Жоржа проїхати на його «фольксвагені» по країні. Спочатку ми мчали повз бананові й папірусові гаї, потім почалися гори. Час від часу ми проминали села, забудовані характерними круглими хатинами. Стежками обабіч шляху посувалися нескінченні веревочки пішоходів — під величезним клунком майже не видно людини. Тверда червона глина під колесами раптом поступалася місцем червоному грузькому болоту: «потоп» в Африці торк-

нувся не лише озера Танганьїки, а й усіх навколишніх річок і струмків — вчорашні «рівчаки» зривають мости, а ріки поглинають цілі долини. З вершини Канінья я бачив грізне розлиття Ньябасонго — рідної матері гіпопотамів та крокодилів, як називають її тут.

Затоплено луки, і прогудувати худобу стає все важче. Череди корів, які, здається, витрачають всю енергію на те, щоб носити свої величезні роги, доводиться переганяти на все більші й більші відстані.

Надвечір ми зупинились в якомусь невеличкому селі, поряд з цинковими копальнями. І одразу до нас рушила група гірників — в шахтарських касках, з важкими кийками в руках. Відверто кажучи, ми таки не на жарт злякались. Але виявилось, що проти нас особисто ніхто нічого не має: гірники просто вирішили були, що ми — контрабандисти, які переправляють цинк до Уганди. А з контрабандистами вони розмовляють мовою кийка. Та не встигли ми розпрощатися з цими дужими хлопцями, як звідкись з-за повороту вискочив джип з африканськими солдатами: на шоломах — напис «Руанда», на плечах — малюнок нап'ятого лука, в руках — націлена на нас зброя. А ще за мить з'явився автомобіль з чотирма військовими. Всі — бельгійські офіцери армії Руанди.

Кінець кінцем і представники армії пересвідчилися в тому, що ми не становимо загрози для держави.

Наступного дня я вже снідав у невеличкому барі на Центральній вулиці в Кігалі. Втім, «снідав», — це трохи неточний вираз, бо крім напоїв, до яких вже встиг приклатися й сам хазяїн, тут нічого не було. Бачачи моє невдоволення і бажаючи зробити щось приємне гостеві, він закинув за плече

Військовий патруль в Руанді.

рушницю, підморгнув мені й сказав:

— Посидь трохи, я, може, принесу тобі що-небудь смачне.

По площі Незалежності кружляв блискучий «студе-

бекер» — хтось вчився водити автомобіль. Ще одна функція центральної площі столиці. Деякий час тому тут знімався голлівудівський супербойовик «Копальні царя Соломона», днів зо три

назад на площі танцювали воїни в леопардових шкурах, вчора відбувся футбольний матч, а за тиждень дефілюватиме військовий парад.

Я одвернувся від вікна і помітив на своєму столику кілька надрукованих аркушів. На обкладинці напис: «Юніте» — «Єдність». Хто й коли поклав це на мій столик?

«Юніте» — орган опозиційної партії батутсі. «Юніте» — єдина газета в Руанді. Більшість матеріалу — критика на адресу білої адміністрації та уряду хуту.

Почулися важкі кроки, й хазяїн бару кинув до моїх ніг... антилопу. Який же це багатий край, коли навіть житель столиці — до того ж, не зовсім тверезий — може за півгодини здобути на сніданок антилопу!

Переклад з польської

ПЛАТА ЗА ВАГОЮ. Власник нічного клубу на одному з курортів італійського узбережжя Адрії встановив своєрідну плату за вхід: по вісім лір за кожен кілограм живої ваги. Особам, що важать більше ста кілограмів, надається знижка в десять процентів

ЛІКУВАЛЬНЕ ШАРЛАТАНСТВО. «Медичне шарлатанство в Сполучених Штатах губить більше людей, ніж всі інші злочини разом». Такий висновок зробив журнал «Медікл уорлд ньюс». Зцілителі, пише журнал, обирають для своїх махінацій переважно літніх людей, яким пропонують «чудодійні» апарати, що нібито виліковують всі хворо-

би «електронним способом». Інші шахраї розповсюджують продукти з «цілющою силою», всілякі «соки життя» та «мікстури духу».

ЧАЙ З БЕРЕГІВ ТЕМ-ЗИ. Вже кілька років англійське посольство в Парижі регулярно одержує з Лондона.. бочки із звичайною питною водою. Річ у тім, що англійці вважають чай, приготований з лондонської води, найсмачнішим.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ НЕ-ВІГЛАСІВ. У Лондоні міститься центр так званого «Міжнародного товариства прихильників теорії плоскої

Землі». 51.692 члени цього товариства на чолі з його президентом сером Семюелем Шентоном вважають, що наша планета зовсім не схожа на кулю, а має плоску, тарілкоподібну форму. У спеціальних майстернях товариства налагоджено навіть виготовлення відповідної форми глобусів. Покупцями цих виробів стали поки що лише члени товариства, інших замовлень не надійшло.

**КАЛЕЙДОСКОП
ВСЕСВІТУ**

У дев'ять років Ференц Ліст став видатним піаністом і написав свою першу оперу.

«Князь математиків» — Карл Фрідріх Гаусс.

У п'ять років Джонатан Скотт зацікавився хімією.

ХТО Ж ТАКІ ВУНДЕРКІНДИ?

Здібності людини, талант — звідки вони беруться?

Це питання здавна цікавило батьків, психологів, педагогів. Одні запевняли, що в кожній людині з народження закладені різні здібності і властивості характеру. Говорючи про талановиту дитину, вони посилалися на закони спадковості або благочестиво зводили очі до неба — найлегше в таких випадках сказати, що здібності від бога або від всемогутньої матері-природи.

Інші приписували здібності в першу чергу впливові середовища. Людина, говорили вони, приходить в світ немов білий аркуш паперу, на котрому немає ще жодного слова. Відповідним вихованням цієї людини можна досягти всього.

Спробуємо простежити життя кількох людей не звичайних, а виняткових, так званих вундеркіндів, які ще в дитинстві вражали своїми надзвичайними здібностями. Такі діти були у всі епохи, є вони і зараз в кожній країні.

* * *

Геніальний угорський піаніст і композитор Ференц Ліст мав дуже музикального батька. Помітивши, що його маленький син виявляє нахил до музики, батько з радістю почав навчати його. Пізніше композитор згадував: «Батько примушував мене щоденно грати аж шість фуг Баха». В дев'ять років Ференц був вже піаністом-віртуозом; після одного концерту великий Бетховен підійшов до хлопчика і зворушливо поцілував його. Роком пізніше Ліст написав свою першу оперу «Дон Санчо», яку незабаром було поставлено в Парижі...

Звідки ж такий яскравий талант? Що це — успадкування чи наслідок виховання?

Згадаємо дитинство іншого генія — Карла Фрідріха Гаусса (1777 — 1855), якого сучасники називали «князем математики». У початковій школі міста Брауншвейга вчитель загадав малюкам складне завдання: скласти підряд всі числа від 1 до 40. Тільки-но вчитель встиг закінчити свої пояснення, як до нього підійшов Карл Гаусс. На його грифельній дошці вже стояло число 820 — рішення задачі. Юний Карл протягом кількох секунд відкрив закон створення суми арифметичного ряду.

Батько хлопчика був касиром ремісничкої спілки, і трирічний малюк часто сидів у конторі поруч нього, стежачи, як батько разом з ремісниками підраховував їх щотижневий зарібок. Після кожного підрахунка Карл схвально хитав головою. Одного разу батько помилився і мало не сплатив невірну суму, але Карл пересторожливо закричав. Батько поблажливо посміхнувся, перевірів суму і переконався, що його трирічний син має рацію.

Завдяки чому у Гаусса виявився такий математичний талант?

Сучасна психологія і педагогіка дають досить точну відповідь на це запитання. Вундеркінди — це високообдаровані діти, які мали змогу розвинути свої нахили і здібності. Природженими є лише анатомо-фізіологічні особливості організму, головним чином мозку і органів чуття, але талант формується в процесі вивчення і творчого застосування відповідних знань і певного уміння.

* * *

У Вашингтоні, в сім'ї торговця аптекарськими та хімічними товарами росте хлопчик Джонатан. У три роки він навчився читати, в п'ять років зацікавився хімією і заглибився в спеціальну літературу. Мати занепокоїлася і звернулася до лікаря. Хлопчик одразу ж втягнув його в дискусію про органічну хімію. Приголомшений лікар повідомив про Джонатана професорів університету. Тепер Джонатан Скотт одвідує два учбові заклади: другий клас початкової школи і університет, де вивчає хімію, фізику, біологію. «Хлопчик має знання університетського асистента», — каже його науковий керівник професор Шуберт.

* * *

Лише сім років турецькому хлопчикові Бедрі Байкану, а в Парижі вже відбулася виставка його картин. Видатні критики пишуть про майстерність маленького Бедрі. Виставки його картин мають бути влаштовані також у Відні, Лондоні, Нью-Йорку, Цюриху та інших містах.

* * *

Французька поетеса Міну Друе викликала цілу літературну бурю. Збірка її віршів розій-

шлася нечуваним у Франції тиражем — 300 000 примірників. Деякі критики гадають, що більшість віршів в збірці належать не Міну, а перу її опікунки. І справді, важко повірити, що дев'ятирічна дівчинка могла скласти такі вірші: «Я хотіла б бути дощем, який примушує листя бриніти, як росяль... Я хотіла б бути вогнем, щоб з попелу того листя створити оксамитовий томик, де улєртї змії моїх рук напишуть симфонію ночі...». Але вундеркінди вже не раз доводили, що здатні творити речі, які бувають не під силу і дорослим.

* * *

Тепер, як і раніше, вундеркінди дивують і захоплюють нас. І ми якось не помічаємо, що їх стає дедалі більше. Педагоги обговорюють вже методи викладання алгебри в першому класі і думають про те, як найкраще пристосувати шкільні програми до широких інтересів дітей, їх багатобічної обдарованості. Визначити якісь межі духовного і фізичного розвитку сучасних дітей дуже важко. Отже, можливості розвитку дитини безмежні, треба лише знайти ключик до прихованого в кожному таланту.

(З журналу «Фрайе велт»)

Семирічний турецький художник Бедрі Байкан. Його картини експонуються на виставці в Парижі.

Дівчинка праворуч — Міну Друе, відома французька поетеса.

З родоводу кросвордів

На останніх сторінках багатьох журналів, що видаються у різних країнах світу, часто можна зустріти кросворди. Люди різного віку і різних професій розв'язують їх у свій вільний час, проте не всі знають, що перший кросворд був надрукований у нью-йоркському журналі «Уорлд» порівняно недавно, наприкінці 1924 року.

І все ж американським винаходом його навряд чи можна вважати, адже найдавніший малюнок кросворду знайшли на табличці, що походить з стародавнього Крі-

ту. Вік цього кросворду — тисячі років.

Відносно походження першого сучасного кросворду існує кілька версій. Одна з них твердить, що кросворд зовсім випадково створив якийсь Мійяр. Він складав «магічні» квадрати з дуже довгих виразів, а коли слів не вистачило, вирішив зафарбувати порожні клітини. Друга версія запевняє, що створити кросворд спало на думку якомусь Віктору Орвілю, коли той... сидів у кейптаунській в'язниці.

Найбільш вірогідним є інше твердження — перший примітивний кросворд склав американський учитель з штату Нью-Джерсі Артур Уінн. Його приятель Майкл Девіс, редактор газети, запропонував цей кросворд своїм читачам. Так кросворди посили сторінки періодичних видань.

Сама назва «кросворд» походить від англійських слів «крос» — хрест та «урд» — слово. Польська назва кросворду — «кшижува» теж походить від слова хрест (цю назву вигадав 1925 року шахіст Макарчик — «батько» польського кросворду).

Найкращим тепер вважається кросворд з мінімальною кількістю чорних клітин. Відомий французький теоретик-шарадист Жорж Рено видав 1945 року цікаву книжку про кросворди, які, таким чином, стали вже об'єктом спеціальних досліджень.

Б. Д. ГРІНЧЕНКО-ПЕРЕКЛАДАЧ

Відомий український культурний діяч і демократ Борис Дмитрович Грінченко (1863 — 1910) був учасником літературного життя України на протязі двох останніх десятиріч XIX-го і першого десятиріччя XX-го ст. Це був період поширення марксизму та посилення революційного руху пролетаріату в багатьох країнах. В українській літературі згаданий період позначився поживленням міжнародних зв'язків, що знаходило свій вияв здебільшого у перекладах з багатьох літератур світу, над створенням яких працювали українські поети та перекладачі старшого та молодшого покоління — М. Старицький, І. Франко, Л. Українка, А. Кримський, Ю. Федькович, К. Білиловський та багато інших; вони своєю творчістю значно просунули вперед техніку українського перекладацького мистецтва та розширили обрії української літератури. Відомим в ті часи було також ім'я Б. Д. Грінченка (Василя Чайченка), поета, перекладача, популяризатора кращих творів світової літератури, зокрема німецької.

В ті десятиріччя поети й перекладачі робили перші серйозні спроби теоретично

осмислити явища міжлітературного єднання, усвідомити значення літературної взаємодії як фактору розвитку рідної літератури. При дослідженні перекладацької діяльності Грінченка важливо з'ясувати його погляди на місце перекладів в українській літературі та на їх призначення.

Своє кредо в цьому питанні він висловив у листі до М. Кропивницького від 24 квітня 1898 року:

«Та всяка справа культурна тільки тоді буває певна і міцна, коли вона, з одного боку, зростаючи на рідному ґрунті, живиться живущим духом з великої скарбниці духовних здобутків народів усього світу, а з другого, — коли вона займає не саме тільки панство, а розливається глибоко й широко, захоплюючи собою величезні маси народні і ведучи їх до кращого, яснішого життя».

Грінченко виявив тут глибоке розуміння суті мистецтва, його тісного зв'язку з народом. В цьому питанні він дотримувався однакової думки з Франком, який писав:

«Місцева різноманітність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для різних народів спільні елементи, се

основи всякої національної літератури. Кожна національна література, се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин».

Отже, Грінченко стояв на демократичних позиціях в питанні про значення культурного єднання між народами.

Не менш важливим в той час було питання, кому належать духовні багатства, до кого адресуються перекладені на українську мову надбання людського генія. Думка Грінченка про те, що ці надбання належать «величезним масам народним» була глибоко прогресивною в той час, коли українська інтелігенція не була одностайною в цьому питанні¹.

Грінченка цікавило також, як той чи інший народ засвоює багатства інонаціональної культури, і тут він висловлює думку, що народ завжди є творцем, навіть за-

¹ Дехто вважав, що між неосвіченими народними масами і творами світової літератури лежить глибока прірва, і тому, мовляв, не треба їх перекладати на українську мову. Такої думки був, зокрема, М. Костомаров. (Його полеміка з М. Старицьким, «Вестник Европы», 1882, лютий) (Прим. авт.)

своюючи культурні надбаня інших народів. Ось що він писав з цього приводу:

«...хоча багато дечого такого, що досі той чи інший народ уважав за свою власність, є добром уселюдським, але ж зате кожен народ виявляє й свою власну колективну індивідуальність і щодо вибору тем, і щодо їх оброблювання. І речі позичені не менше дали б до цього матеріалу, як і речі самостійні, бо колективний творець-народ ніколи не **перекладає**, а завсігди **переробляє** (тут і вище підкреслення Б. Грінченка), відкидаючи те, що суперечить його смакам і вподобанням, і додаючи те, що доводить позичений сюжет до гармонії з цими смаками і вподобаннями».

У 1907 р. в Києві вийшла книга Б. Грінченка «Перед широким світом», що складається з двох розділів: «Книга на селі» та «Народний театр». Книга ця з'явилася внаслідок спостережень самого автора та його дружини Марії Загірної під час читання селянами різних творів української, російської та зарубіжної літератури. Тут Грінченко розглядає такі проблеми, як просвітительська діяльність інтелігенції, засвоєння інонаціональної літературної спадщини, що і як перекладати для народу, репертуар народних театрів. Цікавим є практичний висновок Грінченка як педагога, письменника, перекладача і видавця книжок для народу про те, що багатства світової літератури треба нести народі:

«Коли взяти не ту літературу, яка з'являється сьогодні, щоб зникнути завтра, а велику світову літературу, скарб усієї людськості, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати пояснення, щоб вони могли захопити розум і почуття навіть ма-

лоосвіченого сільського читача».

В цьому питанні Грінченко теж був однодумцем Франка, який перекладав твори світової літератури та з передмовами і поясненнями видавав для найширших кіл народу (напр. «Дрібна бібліотека»).

Викладені вище слова Грінченка пояснюють нам деякі особливості його перекладацького методу, зокрема принципи перекладання зарубіжної класики, а також підтверджують демократичні погляди його в питанні про роль і місце перекладної літератури.

Невтомний трудівник пера, Грінченко не тільки проголошував демократичні погляди на роль мистецтва, але й підтверджував їх своєю практичною діяльністю перекладача і популяризатора кращих надбань світової літератури. Діяльність Грінченка-перекладача не закінчувалася творчим актом перекладання. Поставивши перед собою просвітительські цілі, він всіляко домагався, щоб праці в цьому напрямі стали надбанням широких читацьких верств.

Видавнича діяльність українською мовою була паралізована указом 1876 року, за яким забороні підлягали переклади на українську мову творів зарубіжної літератури. Щоб довести переклади до читача, Грінченко перекладав неймовірно труднощі. Про це розповідають документи з його архіву у 1897 р. Він листувався з сенатом та цензурою з приводу опублікування свого перекладу драми Шіллера «Марія Стюарт». Подібне клопотання Грінченко піднімав і в 1908 р. відносно перекладу драми Шіллера «Вільгельм Телль». В ті часи подібне листування, де доводилася безглуздість цензурних обмежень на загальновідомі твори світової літератури, вимагало справжньої громадянської мужнос-

ті. Треба зазначити, що велику допомогу в опублікуванні перекладів надав Грінченкові І. Франко.

Характеризуючи популяризаторську діяльність Грінченка в галузі зарубіжної літератури, не можна не згадати про упорядковану й відредаговану ним збірку поезії і прози для читання і декламації під назвою «Досвітні огні» (збірка відкривалася однойменним віршем Л. Українки). Це антологія всесвітньої літератури, куди ввійшли кращі твори української, російської та зарубіжної поезії та прози. Поряд з творами Шевченка, Франка, Українки, Старицького, Грабовського, Маковея, Горького, Короленка, Рилєєва в ній вміщені в кращих на той час перекладах твори Байрона, Гете, Шіллера, Беранже, Гомера, Гюго, Конопницької, Гейне, Фрейліграта, Шекспіра, Ібсена, Петєфі, Софокла та ін. Антологія свідчить про широку обізнаність Грінченка із світовою літературою та з майже сторічною історією українського поетичного перекладу.

Знайомство Грінченка з світовою літературою почалося ще в ранньому дитинстві, про що він писав у автобіографії:

«Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були йому (Б. Грінченкові — Н. Б.) Вальтер Скотт, Байрон, Альфред де-Віньї, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкін, Некрасов, Кольцов».

Далі ця обізнаність з творами зарубіжних літератур підкріпилася вивченням іноземних мов.

Вивчення кращих надбань світової літератури Грінченко-педагог вважав обов'язковим для молоді. Про це свідчить програма з світової літератури для дочки Насті, складена Грінченком у 90-х роках, ця програма багато в чому збігається із списком творів, які вважала за доцільне перекласти Л. Укра-

інка. Своїй сестрі Аполінарії Дмитрівні Грінченко радив читати побільше творів світової літератури.

Проникнення Грінченка в світ іонаціональних літератур було надзвичайно глибоким і творчим. В його літературному доробку є статті, що стосуються деяких творів та проблем зарубіжної літератури та міжлітературного єднання. Такою є стаття, присвячена героїням деяких драм Шіллера, що була надрукована 1893 року в «Зорі» під назвою «Три жіночі постаті».

Найвидатнішими драмами Шіллера Грінченко вважає «Вільгельма Телля» (за те, що головним її героєм є народ) та «Орлеанську дівчину» (за кращий в світовій драматургії образ жінки-борця). Стаття відзначається майстерністю психологічного аналізу жіночих образів, глибоким проникненням перекладача у внутрішній світ героїв Шіллера. Цим, на наш погляд, пояснюється той творчий успіх, якого досяг Грінченко як перекладач драм Шіллера. В названій літературознавчій статті він виступає і як громадянин, відстоюючи права на освіту для жінок, які в царській Росії були позбавлені цих прав.

Порівняльний портрет двох художників слова — геніального Кобзаря України Т. Шевченка та великого німецького поета Г. Гейне — становить зміст статті Грінченка «Двоє рідних», написаної з приводу 50-річчя з дня смерті Г. Гейне.

Перекладна спадщина Грінченка позначена високою філологічною культурою виконання та поетичним хистом. Список імен поетів світової літератури в перекладацькому доробку Грінченка відносно невеликий. Він перекладав здебільшого з російської літератури (О. Пушкін, О. Плещеев, О. Кольцов, А. Майков, Я. Полонський, та ін.), з ні-

мецької (Ф. Шіллер, Г. Гейне, Й. В. Гете, Г. Гауптман та ін.) та з інших літератур (В. Гюго, Д. Байрон). Своїми перекладами Грінченко робив корисну справу для зміцнення міжнародних зв'язків української літератури, зокрема українсько-німецьких зв'язків. Особливо багато і плідно перекладав він класиків німецької поезії Генріха Гейне, Фрідріха Шіллера та Йоганна Вольфганга Гете. На жаль, напружена, багатогранна діяльність і рання смерть не дали змоги Грінченкові найповніше представити творчість цих поетів, та навіть те, що зробив перекладач, становить помітний вклад у справу популяризації класичної німецької поезії на Україні.

Велику увагу приділяв Грінченко перекладам поезій Г. Гейне, над якими працював з 1885 по 1907 рік. Здебільшого його цікавила лірика великого німецького поета.

Переклади з Гейне вперше були опубліковані під псевдонімом Василь Чайченко в часописах Західної України та в збірках поезій.

З поетичних творів великого поета і драматурга Фрідріха Шіллера Грінченко переклав «Як землю ділено» (1886). Але найбільше працював він над перекладами драматургії Шіллера. Ним повністю перекладені драми «Вільгельм Телль» та «Марія Стюарт», які вперше побачили світ у львівському журналі «Зоря» і потім кілька разів перевидавалися.

Грінченкові належить переклад відомої балади Гете «Лісовий цар» та кількох поезій антологічного циклу «Наслідування античних форм», «Анакреонова домовина», «Брати», «Міра», «Пересторога», «Самотність», «Хліборобові».

Перекладав Грінченко не лише класику, але й сучасну йому німецьку драматургію.

Драмами «Перед сходом сонця» та «Візник Геншель» репрезентований драматург Гергарт Гауптман. Тут літературні інтереси Грінченка співзвучні з інтересами І. Франка та Л. Українки. Драма Гауптмана «Ткачі», яку переклала Л. Українка, була зразком революційної суспільної драми.

Гауптману присвятив літературно-критичну статтю І. Франко, про творчість Гауптмана як визначне явище західноєвропейської драматургії кінця XIX-го — початку XX-го ст. писала Л. Українка у статті «Новейшая общественная драма» та в її українському варіанті «Європейська соціальна драма в кінці XIX ст.».

Переклади Грінченка мали великий успіх у сучасників. В особі його щасливо поєдналися необхідні для перекладача риси: знання мови оригіналу, бездоганне володіння художніми багатствами української мови, поетичний талант, широка ерудиція філолога та літературознавця, акуратність і висока культура праці.

Все це дало йому змогу глибоко проникати в ідейно-художню тканину оригіналу й повноцінно відтворювати його.

Обираючи якийсь твір для перекладу, Грінченко ясно уявляв собі місце цього твору в українській літературі, зважав і на те, чи існує вже повноцінний переклад його на українську мову. Так було з творами Шіллера: Грінченко не зосереджував спеціальної уваги над його баладами, які вже представлені були в багатьох перекладах. Драматургію ж Шіллера ще майже ніхто не розробляв в українській літературі.

В архіві Грінченка зберігаються деякі незакінчені переклади, словники, чернетки, авторська коректура та інші автографи, які дозволяють нам заглянути до його творчої лабораторії.

Ми бачимо, як вдумливо й старанно працював перекладач.

Ознайомившись з оригіналом, Грінченко провадив лексичну роботу: складав двомовний словник і шукав українських стилістичних відповідників. Прикладом може служити невелика записна книжка — німецько-український словник до драми Шіллера «Дон Карлос». На кожній сторінці тут зліва записані німецькі слова, а справа — їх українські відповідники.

Про наступний етап роботи Грінченка над перекладом розповідає зошит з підготовчими записами до перекладу трагедії Гете «Фауст», датований 1891 роком. В зошиті кожна сторінка (а їх 261) розділена на дві частини: більшу й меншу. В меншій виписані під номерами рядки оригіналу, в більшій — переклад цього рядка прозою. Так перекладач створював підрядник, за яким потім складав віршовані рядки. Цим методом він користувався для перекладу особливо складних творів, таких як «Фауст» Гете.

Приступаючи до роботи над віршуванням, Грінченко дбав про збереження строфічної будови та ритміко-інтонаційних особливостей оригіналу. Його чернетки свідчать про наполегливу роботу в цьому напрямі.

Як зазначалося вище, Грінченко переклав з Гете баладу «Лісовий цар». Створена на фольклорній основі, вона є перлиною світової поезії. Зміст її характеризується швидким розвитком події, де фантастика тісно пов'язана з реальністю. Балада має в оригіналі строфічну будову — складається з восьми чотирирядкових строф. Зберегти всі художні особливості твору, домогтися того, щоб він справляв у перекладі таке саме враження, як в оригіналі, було досить нелегко. І цей переклад приніс Грінченкові славу й

досі залишається одним із кращих в українській літературі.

Над перекладом «Лісового царя» Грінченко почав працювати у 1885 р., а опублікував його лише у 1893 р. Потім цей переклад багато разів друкувався в хрестоматіях, антологіях.

Грінченко переклав також деякі поезії з циклу Гете «Наслідування античних форм».

В оригіналі цей цикл налічує біля 60 окремих поезій-мініатюр і за ідейно-художнім змістом наближається до циклів Гете «Римські елегії» та «Венеціанські епіграми».

З названого циклу Грінченко вперше в українській літературі переклав кілька поезій під назвами: «Хліборобові», «Анакреонова домовина», «Брати», «Міра», «Пересторога» та «Самотність». Надруковані вони були в 1893 р. у збірці «Під хмарним небом».

В цих перекладах Грінченко дуже вдало відтворює первотвір з його філософською споглядальністю і жадою життя, а також майстерно зберігає античний колорит оригіналу, не порушуючи анахронізмами лексичні пласти.

Аналіз перекладів свідчить, що Грінченко майстерно володів технікою цього мистецтва, що склалася наприкінці XIX ст. як наслідок праці численних літераторів.

Переклад поезій з циклу Гете «Наслідування античних форм», незважаючи на незначні вади, що пояснюються об'єктивними або суб'єктивними причинами, був кроком вперед в історії українського перекладу.

В творчі плани Грінченка входив переклад вершини творчості Гете — «Фауста». В 1891 р. він приступив до роботи й зробив прозовий підрядник 3226 рядків (до сцени «Ліс і печера»), тобто майже всієї першої частини трагедії Гете.

В той час єдиним відомим перекладом першої частини «Фауста» був переклад І. Франка. Але Франко, перекладаючи цей твір, орієнтувався, в основному, на західноукраїнського читача, і в мові перекладу багато західноукраїнських діалектизмів. До того ж, через заборону ввозити українські книжки з закордону, цей переклад не дійшов до читачів Східної України. Тим-то праця Грінченка стала б справжньою літературною подією, але, на жаль, переклад цей не був завершений.

Талановиті переклади Грінченка не залишилися непоміченими. Про Грінченка як майстра поетичного перекладу високої думки були І. Франко, О. Маковей та інші. Але найкраще висловив своє захоплення перекладами Грінченка видатний український письменник М. М. Коцюбинський. В одному з листів до Грінченка він писав:

«Я з великою приємністю читаю в «Зорі» Ваш переклад «Вільгельма Телля». Яка чиста мова, який гучний вірш! Другого такого гарного перекладача в перекладній літературі українській я не знаю».

Діяльність Грінченка — перекладача і популяризатора німецької класичної поезії була значним внеском у розвиток українсько-німецьких літературних зв'язків. Як справжній демократ він намагався в повноцінній художній формі донести багатства світової культури до українського народу. Високі мовні якості та поетична культура його перекладів зробили їх справжніми творами мистецтва, допомогли їм успішно витримати випробування часом. Кращі з них і сьогодні спроможні задовольнити смаки найвимогливішого читача. Такі переклади Грінченка як «Лісовий цар» Гете та «Вільгельм Телль» Шіллера назавжди увійшли в золотий фонд українського перекладу.

ОСТРІВ

Ірландські «кавалери».

ХОЛОСТЯКІВ

Інколи Ірландію називають «західною фортецею Європи», — назва ця виникла в ті часи, коли здійснити безпосадочний переліт до Америки було ще неможливо і ірландський аеродром Шанон був останньою зупинкою у східній півкулі.

Як «Зелений острів» Ірландія рекламується серед туристів. Широкий розвиток туризму приносить країні щороку п'ятдесят мільйонів фунтів стерлінгів. На острові й справді все зелене: і неозорі пасовиська, і літаки лінії «Аер Лінгус», і вбрання привітних стюардес; навіть телефонні будки і поштові скриньки тут також зеленого кольору.

Третю назву для Ірландії вигадали романтики: «країна під веселкою». Три, а то й чотири рази на день з'являється райдуга над широкою ірландською рівниною й вершинами прибережних гір, міняється всіма барвами на тлі темних дощових хмар, віщуючи сонце, що ось-ось знову засяє на небі.

Та Ірландія має ще одну особливість: це країна з найменшою кількістю одружених. На тисячу жителів її щороку припадає всього тільки п'ять весіль. Статистики підраховували, що три чверті чоло-

віків у віці від 25 до 45 років залишаються парубками.

А ті ірландці, що все-таки наважуються взяти шлюб, роблять це досить пізно.

Пояснюється це передусім бідністю населення країни.

Неабияку роль відіграє й традиція, згідно з якою в родині селянина найстарший син успадковує геть чисто все, його брати — нічого. Їм доводиться шукати роботу в містах, а знайти її нелегко. Залишається єдиний вихід — емігрувати.

Інтенсивна еміграція з Зеленого острова почалася в середині минулого століття і триває й досі.

Коли їдеш по Ірландії — створюється враження, неначе це безлюдна країна. Скрізь бачиш покинуті будинки, мешканці яких давно залишили батьківщину. Іноді зустрічаються цілі села без жителів.

Лише коли-не-коли побачиш на дорозі старого ірландця, що везе молоко на маслозавод. І знову нікого. Раптом — юрба школярів: попереду крокують дівчата, а далі, на належній відстані — хлопчики. До школи треба йти пішки, а потім їхати автобусом. Малий Педді, — а так звуть чи не кожного другого ірландця, — який живе на селі, щодня долає 80 кілометрів до школи. Педді хоче вчитися далі, і для цього в Ірландії є можливості: в країні з населенням 2,8 мільйона — чотири університети й два політехнічних інститути. Але що робитиме Педді, закінчивши інститут, де він працюватиме?

Адже на острові людей з високою освітою вистачає, і Педді змушений буде виїхати на чужину.

А як же ірландські дівчата, які не можуть вийти заміж? Дехто з них, коли пощастить, знаходять роботу вдома. А інші одного дня купують квиток на пароплав і виїжджають до Лондона, Ліверпуля або Манчестера — шукати роботи й особистого щастя...

Одне з небагатьох ірландських підприємств, що виробляє скляний посуд: працюють тут переважно холостяки.

Черга на автобусній зупинці: майже самі жінки.

Закон є закон...

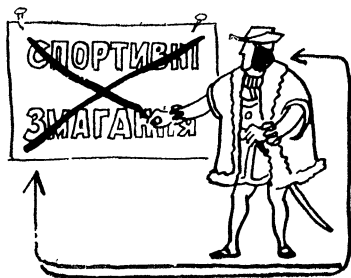
Недавно одного англійського прокурора ледве не побив грець: він з невимовним жахом встановив, що його співвітчизники вже понад 600 років незаконно... займаються спортом!

Копирсаючись в архівних документах Великобританії, цей дійшлий прокурор, якому доручено нагляд за додержанням різних законів, витяг на світ божий оригінал декрету, виданого в 1330 році тодішнім англійським королем Едуардом III. В ньому було чітко зазначено, що на всій території королівства суворо забороняється влаштовувати «змагання з бігу і будь-які інші спортивні змагання». Королівський декрет загрожував суворою карою кожному, хто наслідміється переступити цю найвищу заборону...

Переляканий прокурор кинувся з отим декретом до своїх колег-правознавців. І вже разом з ними почав копірситися в архівах пізніших часів. На допомогу прийшли досвідчені експерти. І всі одно-стайно змушені були визнати, що ніхто ніколи в Англії не скасовував суворого декрету Едуарда III. Отже, він має силу і понині, а відтак — спортивні змагання в Англії — справа незаконна.

Що ж робити? І переляканий прокурор порушив відповідну справу. Проти кого? А проти всіх, хто займається спортом і бере участь у різних спортивних змаганнях на території, підлеглій англійській короні.

Історія, що й казати, анекдотична і смішна з точки зору елементарного здорового глузду.

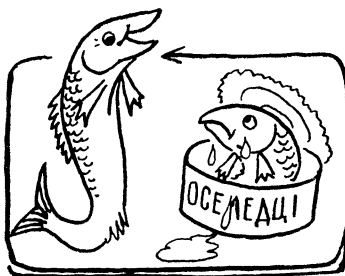

Проте в Англії, особливо в колах правознавців, над нею зовсім не сміються.

Англійська громадськість увесь час вимагає перегляду численних законів, які прийшли в сучасну Англію із середньовіччя і вражають тепер диким анахронізмом. Проте, оскільки ніхто подібні за-

кони не скасовував, вони мають силу й понині. І навіть звиклі до подібних явищ англійці почали відчувати, що ці старі закони і правила вступають у різкий конфлікт з усім ладом сучасного життя.

Найбільшого клопоту завдає виданий ще у XVII сторіччі закон про неділю. Кожного, хто приїздить в Англію, вражає та нудота, з якою пов'язаний вихідний день. Але англійці лише низують плечима і посилаються на закон... 1780 року. Важко перелічити його окремі параграфи, їх дуже багато, але кілька з них варто навести. Наприклад, цей закон дозволяє торгувати з неділю копченими оселедцями, але накладає суворе вето на ті ж самі оселедці в

консервних банках. Актори в неділю не мають права з'являтися на сцені з фальшивими бородами і вусами тощо.

Спеціальна комісія, утворена урядом на вимогу громадськості, вже три роки вивчає старі закони, обговорює дивне становище, в яке потрапили англійці XX століття, обплутанні численними середньовічними забобонами, звичаями, а то й просто примхами окремих монархів. І ось наслідки роботи комісії — доповідь на 82 сторінках, представлена на обговорення англійського парламенту.

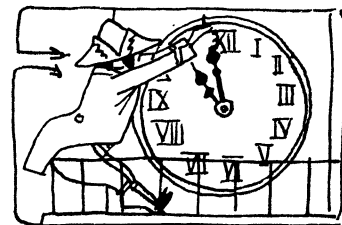
Комісія, треба це відзначити, виявила неабияку для англійських традицій мужність. Вона запропонувала, зокрема, покінути з неділю нудоту, дозволити діяльність у неділю театрів, вар'єте та інших видовищних закладів. Але та ж комісія капітулювала пе-

ред заборонаю недільних спортивних змагань.

Офіційний представник англійського уряду повідомив, що на обговорення доповіді і пропозицій комісії потрібно буде щонайменше два роки. Річ у тім, що в Англії є певні кола, які рішуче виступили проти будь-якого зазіхання на давні закони і звичай. Ці кола навіть заснували «Товариство захисту недільного спокою». Нова дивна організація видає свій бюлетень, де не лише вимагає зберегти старі закони щодо неділі, а й пропонує відмінити недільні телепередачі. Мовляв, про такі передачі в отих законах нічого не сказано!

Тепер ще важко передбачити, як обернеться справа з переглядом старих англійських законів. А поки що газети повідомили про ще один середньовічний англійський звичай, який діє й досі.

Англійська державна казна утримує службову особу з досить дивними обов'язками: вона відповідає за своєчасне прибуття королеви на щорічний військовий парад з нагоди дня її народження. Королева має прибути на площу для парад у точнісінько об одинадцятій годині ранку. І от коли стрілки великого старовинного годинника на високій башті наближаються до цієї години, отой державний службовець буквально бере стрілки годинника в свої руки. Якщо раптом королева чомусь запізнюється, страж порядку затримує рух стрілок — в момент появи її величності на годиннику мусить бути рівно оди-

надцята година, ані секунди більше! Якщо ж королева приїде трохи раніше, той самий страж знову блискавично пересуває стрілки — традиція не дозволяє її величності з'являтися на площі до одинадцятої години...

Англійці часто бачать цю кумедну гру з годинником, але це їх не дивує. Закон є закон!

ЧЕРНИЦІ МІНЯЮТЬ ТУАЛЕТИ

На перший погляд, цих двох молодих жінок, які так привітно посміхаються на фотографії, можна прийняти за спортсменок у парадній олімпійській формі або за стюардес з трансатлантичного лайнера чи навіть за манекенниць якогось паризького салону мод.

Але виявляється, що ці дві усміхнені жінки — черниці католицького ордену святої Урсули в новій чернечій формі.

Навіщо ж міняє своє вбрання чернечий орден святої Урсули? Чому нова форма черниць так схожа на сучасний одяг спортивного крою?

Добре відомо, що ордени ченців, які були засновані ще в часи середньовіччя, завжди залишалися вірними традиційній формі одягу, отим чудернацьким чепчикам і довгим балахонам, які спотворювали жіночу постать.

Хто ж тепер дозволив черницям, так би мовити, модничати?

Відповідь на це запитання треба, очевидно, шукати в широко розрекламованій політиці «оновлення» католицької церкви, яку почав провадити Ватикан.

Йдеться про намагання католицької церкви утримати свої досить хиткі позиції за нових умов зростання свідомості народних мас і бурхливого розвитку науки та техніки, втримати біля себе віруючих, особливо молодь. Для цього мабуть Ватикан й наважився на деякі зміни ритуалів церковної відправи, пристосувавши їх до сучасних умов і звичаїв.

Експеримент із заміною середньовічного чернечого вбрання на сучасний спортивний одяг, мабуть, також одним із таких проявів «оновлення» католицької церкви.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ОРИГІНАЛЬНА КОЛЕКЦІЯ. Директор броварні в Беджіні (Польща) Йозеф Кольдер вже тридцять років збирає пивні склянки та кухлі. Зараз в його колекції п'ятсот експонатів. Найстаріший з них — склянка, виготовлена 1593 року.

ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО СВОГО... У християнську заповідь «люби ближнього свого» католики Західної Німеччини внесли тепер та-

ку поправку: «люби ближнього свого, якщо він не протестант». А в містечку Кудінгхавен, поблизу Бонна, діти католиків навчаються окремо від дітей протестантів. Їм відведено навіть окремі туалетні кімнати...

ЖЕРТВА ТЕЛЕБАЧЕННЯ. Художник Роберт Колліган сидів біля відчиненого вікна і працював у своєму ательє в місті Сорантоні (США). Раптом він почув грізний голос: «Гроші на стіл—або я стріляю!» Художник стрибнув у вікно, але звихнув собі ногу і почав голосно кликати на допомогу. Коли прибула поліція, виявилось, що голос, який налякав художника, лунав з телевізора в сусідній квартирі, де господарі дивилися кримінальний фільм.

УНІВЕРСАЛЬНА КАРТИНА. На художній виставці в Ноксвіллі (США) виставлено картину під назвою «Кенгуру, що їсть». Це полотно вже демонструвалося на іншій виставці, що, правда, під назвою «Дикі качки в ставку», але на нього ніхто не звертав жодної уваги. Ось чому на виставці в Ноксвіллі полотно повісили догори ногами і змінили назву.

ДЛЯ ЛЮБИТЕЛІВ. Крім звичайних музичних автоматів, у Сполучених Штатах в барах, ресторанах тощо з'явилася новинка: тут виставлено музичні автомати з написом: «Кожний бажачий може за десять доларів побачити, як на його очах ця машина розтрощить вщент щойно почуту пластинку».

АНАТОЛЬ СТЕРН

ТАЄМНИЦЯ ГІЙОМА АПОЛЛІНЕРА

Гійом Аполлінер недостатньо відомий українському читачеві, однак з ним варт познайомитись як з одним із творців західноєвропейської поезії нашого століття і, безперечно, одним із найвидатніших французьких поетів. Справжнє ім'я його — Вільгельм Костровицький; походить він із старої польської родини, нащадки якої і досі живі і мешкають у Польщі.

Мати поета — Анжеліка Костровицька. Ім'я батька — невідоме. Народився Аполлінер 1880 року в Римі; спочатку він здобував освіту в Італії та князівстві Монако, потім разом з матір'ю подався до Франції, у Париж. Там він швидко зажив слави як поет і водночас як публіцист і театральний критик. 1904 року почалася його дружба з Пікассо, і Аполлінер опинився в самому центрі мистецького середовища тогочасного Парижа, ставши одним із засновників і теоретиків нової течії у живопису, відомої під назвою кубізму. Фатальний збіг обставин вплутав його в аферу, пов'язану із крадіжкою з Лувра славетної «Джоконди» Леонардо да Вінчі. Безпідставно обвинуваченого у крадіжці поета було заарештовано — з тюрми його визволив лише протест найвидатніших письменників і митців тогочасної Франції. Однак ця справа запламувала його ім'я: саме через неї 1913 року, коли з'явилася перша збірка його поезій «Алкоголь», що знаменувала певний етап у французькій поезії, Аполлінерові не присудили Гонкурівської премії.

Пабло Пікассо. Гійом Аполлінер.

Крім «Алкоголю», Аполлінер видав ще одну чудову збірку віршів під назвою «Каліграми». Обидві ці збірки кидали виклик тогочасним символістам, заперечуючи їх пишномовність та метафізичні настрої. Вони впро-

ваджували в поезію повсякденну мову і вторгалися в сферу повсякденного життя, що дозволяє назвати Аполлінера Маяковським нової Франції. Водночас творець «Алкоголю» є автором збірок новел, таких як «Єресіарх», де він висловлює свої антиклерикальні переконання, або «Вбитий поет», де серія новел автобіографічного характеру поєднується з мальовничими оповіданнями гротескного типу.

Коли 1914 року вибухнула перша світова війна, Аполлінер добровільно пішов до французької армії, де за надзвичайну відвагу його було нагороджено Бойовим Хрестом.

Аполлінер помер у 1918 році, того дня, коли весь Париж тріумфував з приводу перемоги над німцями.

Дослідники творчого й життєвого шляху цього видатного поета досі наражаються на великі труднощі. Аполлінер не знав, хто був його батько, це позбавляло його спокою і стало врешті настирливою ідеєю, що проймає всі його твори; саме тому вони потопляють у химерній світлотині, як деякі картини Рембрандта. Нічого дивного нема в тім, що питання, — хто був батьком поета або кого він вважав за свого батька, — є проблемою, яка досі привертає увагу дослідників: адже розв'язання цієї справи може допомогти висвітленню багатьох таємниць у його творчості.

З 1950 року вважали, що цю справу розв'язано — завдяки есе Марселя Адема, біографа Аполлінера, котрий доводив, що поетовим батьком був італійський аристократ італійсько-шведського походження Франческо Флюджі д'Аспермонт. Цю тезу, хоча й не підкріплену доказами, сприйняли як офіційну і не піддавали критиці аж до того часу, коли 1959 року відомий польський поет і літературний дослідник Анатоль Стерн виступив у польській пресі, а потім — у газеті «Леттр франсез» з абсолютно новою гіпотезою щодо минулого Аполлінерової родини, гіпотезою, яка ґрунтувалася на сімейній хроніці поетових предків, Костровицьких. Її сприйняли з захопленням не лише найближчі друзі та співробітники Аполлінера, а й ряд дослідників його творчості і численні митці. В Радянському Союзі підтримав цю гіпотезу В. Балашов (журнал «Иностранная литература», 1961 рік), в Болгарії — видатний поет В. Ганчев, у Чехословаччині — Карел Марек.

Анатоль Стерн відомий нашому читачеві не лише як один з творців сучасної польської поезії, а й як перший перекладач і редактор вибраних творів Маяковського, виданих польською мовою у 1927 році.

Нижче ми знайомимо нашого читача з дослідженням Анатолія Стерна.

ДВІ

БАТЬКІВЩИНИ

Національність Аполлінера? Ми, поляки, вважаємо його за француза польського походження, італійці — за француза італійського походження, а французи...

Марсель Адема, Паскаль Піа, Андре Біллі, — всі ці письменники згадують про його польське походження, іноді навіть наголошують на цьому. В першому двадцятиріччі цього віку, коли Париж був справжньою Вавилонською вежею для найрізноманітніших за походженням та національністю митців, цілком природним було звертати увагу на характерні національні риси їх творчості. Націоналісти при цьому боронили так звану «чистоту раси», а їхні супротивники, прагнучи створити «Сполучені Штати Європи інтелектуалістів», в запалі перекреслювали навіть поняття національності.

Дуже характерними є в даному разі зауваження А. Біллі — одного з найстаріших друзів Аполлінера, редактора заснованого у 1912 р. журналу «Суаре де Парі», в якому поет брав активну участь.

Згадуючи, що Аполлінер «як слов'янин мав неабиякий хист до мов», Біллі розповідає про той незабутній день, коли 1904 року в барі на вокзалі Сен-Лазар відбулася зустріч Пікассо з Аполлінером. Пишучи про це, він зазначає:

«Історію сповнено подіями, що, викликавши свого часу багато галасу, мали, безперечно, менше значення, аніж ця перша і випадкова зустріч отого іспанця і отого поляка в одному з невеличких європейських барів».

Отже — слов'янин, поляк. Так говорили про Аполлінера ті, для кого він був близький.

Що ж до самого Аполлінера, то тільки в листі з фронту, написаному до коханої (серпень 1915 року), він potwierджує:

«...У сучасній літературі є троє поляків, які не пишуть польською мовою:

Конрад в Англії (має талант).

Пшибишевський у Німеччині.

І я у Франції».

Кожного здивує, чому цей великий поет лише на тридцять шостому році життя вперше potwierдив, що він — поляк. Чому одну з двох своїх батьківщин він на тривалий час викинув із пам'яті?

ТАЄМНИЦЯ ПОЕТА

Так, ставлення Аполлінера до свого польського походження повинно викликати цілком зрозумілий подив.

І справді, через два роки після повстання 1863 року дід Аполлінера Міхал Костровицький, поляк із старої патріотичної родини, залишає батьківщину разом з дружиною-італійкою та семирічною донечкою Анжелікою. Двоє Міхалевих братів були учасниками повстання. Ось як розповідає про це Бонєцький своїм дещо біблійним стилем у «Польській гербовниці»:

«Юзефа та Адама за рік 1863 заслано у Сибір, а Міхал емігрував за кордон, а Дорошковичі конфісковано було». (Дорошковичі — родинний маєток Костровицьких).

З цього випливає, звичайно, що Міхал повстанцем не був, бо в такому разі він не міг би емігрувати. Може, то була втеча? Але звідки тоді взявся Гельсінгфорс, на той час ще російський (нині — Хельсінкі), як місце народження Анжеліки, котра з'явилася там на світ 1858 року? Ця справа потребує з'ясування, бо може пролити абсолютно нове і несподіване світло на «польський комплекс» Аполлінера. І хоча М. Журовський у своїй розвідці стисло зазначає, що поетів дід був повстанцем, повторюючи це за французькими монографіями, однак сам додає, що «силуети Міхала Костровицького та його дружини-італійки поки що оповито туманом невідомості».

Я одразу не погодився з концепцією тих дослідників, які з Аполлінерового діда, Міхала Костровицького, робили повстанця. Припущення мої виявились слухними і допомогли мені натрапити на слід: виявилось, що в рік повстання він був капітаном царського війська в Петербурзі. Сім'я зреклася його, а його становище в армії як брата двох революціонерів, засланих у Сибір, було нестерпне. Тому, продавши свій маєток російському громадянину Карпову, він емігрував до Італії. Про обставини, за яких це сталося, нічого не відомо.

Емігрант знаходить пристановище в Італії, він оселяється у Римі, де незабаром стає папським камергером. Дочку Анжеліку він віддає на виховання до монастиря Святого Серця, але, коли їй минуло шістнадцять років, вона йде звідти, бо сестри неспроможні дати собі раду з її свавільною вдачею. Незабаром дівчина знайомиться з сорокарічним італійським аристократом

Франческо Флюджі д'Аспермонтом, і, як заповіня Марсель Адема, наслідком цього зв'язку є позашлюбна дитина Вільгельм Костровицький, майбутній поет.

Хоча батько Анжеліки не дожив до народження онука, важко припустити, щоб метка, вразлива дівчина забула про все, що пов'язувало її з Польщею, і нічого і ні з того не заповіла синові. А втім... Може, існували якісь особливі причини, що змусили її забути про польське минуле й навіть удавати росіянку — під прізвищем Ольги Карпової? І знов-таки серпанок таємниці оповиває оцю «польську справу» родини Міхала Костровицького.

Чи можна припустити, що такі речі взагалі не обходили молоду жінку? А якщо так, то чому? Може, з вини батька, котрий міг бути одним з багатьох тогочасних «*dégasins*»¹? Тут знов таємниця; відомо, що в своїх листах до коханої Аполлінер, котрий менш, ніж місяць тому писав про себе як про поляка, тепер, згадуючи про матір, уже не вживає цього визначення:

«Ми подібні одне до одного, особливо гордістю, але вона свавільна, як можуть бути лише слов'янки (прочитай Достоевського)»...

Отже, ставився він до неї скорше, як до росіянки. Це посилення на твори Достоевського як на літературу, що допоможе зрозуміти материну вдачу, дуже красномовне.

Здавалося б, звідси випливає, що мати аж ніяк не була сполучною ланкою між поетом і Польщею і що вона, народивши сина, оголосила його росіянином з погляду не лише формального. Це має велике значення для розв'язання даної проблеми, проблеми зв'язків поета з його далекою вітчизною — Польщею.

У ставленні Аполлінера до матері було щось хворобливе. В уже згаданому листі (2 серпня 1915 р.) він пише:

«Я можу бути самим собою лише на далекій відстані од неї; коли я з нею, вона завжди ставить мене так, наче мені десять років, і при першій-ліпшій нагоді дає ляпаса, а я не протестую, бо нізащо не хотів би ні в чому опиратись їй...»

У поетових творах, де він досить-таки часто вдається до спогадів про дитинство, так само немає жодного слова про польське походження матері. А тим часом які вони виразно особисті! Подекуди зворушливі, як-от короткий ліричний твір «Двері», сповнений любові до матері, котру скривдило життя. Новели мають безперечно автобіографічний характер: у «Вбитому поеті» образ матері змальовується то з гірким сар-

¹ Той, хто оселився в чужій країні, втратив зв'язок з батьківщиною; вигнанець (прим. пер.).

казмом, то з поблажливою іронією, у «Джованні Мороні» — з болем і співчуттям. Але в першому творі мати — французька, в другому — італійка.

І тут уже ми натрапляємо на ледь помітний слід, який свідчить, що минуле родини не було байдуже для поета. Цей слід — у тім, як описано герб батька «вбитого поета». Герб багато в чому нагадує герб Костровицьких (згодом його буде дуже докладно описано в поетових листах з фронту).

А поза тим — нічого. Нічого!.. Це просто разюче! Адже цей чудовий знавець французької поезії мусив знати вірші, що їх присвятили Польщі Беранже і Ламартін, Казімір Делавінь, Віктор Гюго та Мюссе!

Щоб залишити якнайменше місця для сумнівів, переглядаємо численні поетичні та прозові збірки письменника. На сторінках цих книжок зустрічаються представники всіх національностей: крім французів та італійців — росіяни і німці (мабуть, найчастіше), англійці, голландці, негри, цигани... Але про Польщу, про поляків — ані слова.

Аж поки вибухнула війна. Лише в листах з окопів до Мадлен Паже і в написаній після війни новелі «Воскреслий поет» з'являються зауваження, в яких є виразна згадка про Польщу та польське походження поета.

Здавалося б, дивно. Але, по суті, це можна пояснити, коли зважити на все, про що згадувалося вище, а насамперед — почуття національної чужості, що було притаманне цьому найвидатнішому французькому поетові двадцятого століття.

Бурхливе особисте й поетичне життя автора «Алкоголю» викликало гостру реакцію тогочасних письменників. Закидів щодо національної чужості не шкодували для нього найсерйозніші письменники, так само, як і фейлетоністи бульварних газеток. Це було його найвразливіше місце, і найважчим було для нього — захищатись: він був надто гордий, щоб відповідати на ці брутальні й підступні удари. Завжди такий запальний, він в даному разі рідко давав волю власному темпераментові.

Отже, комплексу національної чужості Аполлінерові вдалося позбутися лише завдяки тому, що він пішов добровольцем до французької армії. Він пристрасно прагнув служити, прагнув сплатити борг крові.

Ось два його листи, од 15 та 18 березня 1916 року, із самого центру артилерійського урагану, знов-таки до коханої:

«Я зовсім змучений і водночас веселий. Маю повнісінький рот землі».

А через кілька днів:

«Люба, вчора мене було поранено в голову осколком снаряда стоп'ятидесятки, що пробив мені каску. Мені пощастило — каска врятувала мені життя».

Все це посеред «стрілянини, яка лунає звідусіль і до якої приєднується той особливий гуркіт, що його створює артилерія бошів: наче витріпують килими...»

Хіба це не звучить, як тріумфальна пісня, — ота звістка про рану, яка лише випадково не була смертельною?

Прочитаний перед строем наказ так сповіщав про нагородження Вільгельма Костровицького Бойовим Хрестом:

«...Російський громадянин, котрий добровільно пішов в артилерію і котрого за власним бажанням перевели до піхоти. За всіх обставин поведився спокійно і нехтував небезпекою. Під час шаленого артилерійського обстрілу, був тяжко поранений в голову, після чого дістав французьке громадянство».

То був незвичайний чоловік — поет, якому його солдатська каска трохи нагадувала тазик пирульника, що правив Дон-Кіхоту за чарівничий Мамбрінів шолом. Він віддавав названий вітчизні власною кров'ю, і за це в ньому визнали французьку кров. І лише тоді, ставши повноправним французьким громадянином, заявив, що він — поляк, так само, як Пшибишевський і як Конрад; що він — «один з тих трьох поляків у сучасній літературі, які не пишуть польською мовою».

Можна було б навести ще якісь відомості, що свідчили б про те, в якій мірі польсько-слов'янська проблема хвилювала поета. Видатний французький аполлінарист проф. Раймон Варньє дослідив розкидану по різних виданнях публіцистичну спадщину. Результати були вельми цікаві. Виявилося, що Аполлінер рік у рік дедалі серйозніше цікавився питанням не лише польським, а й слов'янським. Може, ще після подорожі до Німеччини 1900 року він «стає палким демократом, супротивником імперіалістичного ладу та антиклерикалом», а, може, кількома роками пізніше, «коли безліч інших справ і, між іншим, недавнє одруження мусили цілком захопити його, — він постійно непокоївся долею слов'янських народів, над якими нависла тевтонська загроза».

Українського читача, зокрема, особливо зацікавить те, що з-поміж слов'янських письменників Аполлінер надзвичайно високо оцінював Гоголя, і явним проявом цієї прихильності є його вірш під назвою «Лист запорозьких козаків до султана», вміщений у збірці «Алкоголь».

РОДИЧІ АПОЛЛІНЕРА В ПОЛЬЩІ

Ми наближаємось до однієї з таємниць Аполлінерової біографії, які досі не з'ясовані, незважаючи на те, що і за його життя, і по його смерті вони вельми цікавили і друзів, і ворогів поета. Таємниця ота — минуле його родини.

Всі автори спогадів підкреслюють, що Аполлінер завжди ухильно відповідав на всі запитання про свого батька та родину. Може, тому, що був позашлюбним сином? Якщо зважити на відразу поета до міщанства з його десятками заповідей, то таке припущення ні в якому разі не можна брати до уваги. Навпаки, це могло навіть подобатись йому. Поетів біограф, Марсель Адема, згадує, що, оскільки Анжеліка Костровицька деякий час жила в Монако, протягом півстоліття дослідники твердили про якусь високу духовну особу з Монако як про гаданого поетового батька. Але М. Адема пропонує іншу гіпотезу:

«Гійом Аполлінер ні потверджував, ні заперечував цієї легенди. Хіба не було це чимсь привабливим для поета — ота таємниця його народження, овіяна ароматом кадила, оповита пурпуром — адже подекували, що багьком його був, щонайменше, кардинал — отже, все це було приправлене пікантністю скандалу».

Виходить містифікація. Але це не було притаманне поетові, навіть за свідченням самого Адема: «поет не був містифікатором у негативному розумінні цього слова». А надто Аполлінер не був містифікатором у своїх найінтимніших справах.

Інший біограф поета Паскаль Піа пише про розмову Аполлінера з його приятелем Рене Нікозіа, якому поет сказав, показуючи в домі своєї матері на фотографію італійського офіцера: «Це — мій батько». Чи вірив він у це? В усякому разі, він знав його прізвище — про це свідчить первісна назва його новели — «Дивна історія барона д'Ормеспанта», тобто, безперечна анаграма прізвища д'Аспермонта.

Досліджуючи генеалогію поета, Марсель Адема вдавсь перш за все до «Польської гербовниці» Бонецького. Я зробив так само, однак не задовольнився цим і звернувся до «легендарних джерел» родини Костровицьких. Про них розповідає Зб. Лещиц у «Гербах польської шляхти».

«Якийсь знатний мурза, перебуваючи при дворі Литовського Великого Князя Вітольда, побачив гадюку, що повзла поміж

грибів, і стрілою влучно прикував її до землі. На спогад дав йому Князь герб—гриб...»

Так згодом з'явився герб Байбуза, що зображував срібну стрілу на червоному тлі, яка стриміла, пробиваючи вістрям голову змії, обвитої навколо неї, а на зеленій траві навкруг стріли — трое грибів; вгорі — чорна зброя з опущеним забралом. Тут можна знайти, як я вже згадував, безперечну аналогію з гербом, що його було описано в автобіографічному «Вбитому поеті». З цього випливає, що герб Костровицьких був відомий поетові значно раніше, ніж він описав його в своїх листах з фронту.

Бонецький вказує у своїй гербовниці, так само, як Лещиц — у своїй, що історичні джерела роду Костровицьких сягають половини XVII століття. Родоначалником був Габріель Ян Рафал, мстиславський вартівник; потім рід ділиться на дві лінії. Обидві репрезентовані багатьма старостами, королівськими камергерами, генералами тощо, однак за часів, про які йдеться, тобто у другій половині XIX століття, коли ще були живі діди Аполлінера-Костровицького, одну з ліній репрезентував Адам Костровицький, власник Дорошковиць та Горек (він помер того року, коли відбулося повстання), а другу — Костровицькі у Паперні і Косьценеві. Про першу широко оповідає М. Адема, а Паскаль Піа в книжці «Аполлінер про себе» зазначає, що 1919 року померли останні Костровицькі, — мати і молодший поетів брат Альберт.

Чи справді останні Костровицькі померли?

Я випадково зустрівся з одним із представників другої лінії цього роду, професором, членом Польської Академії наук, а завдяки йому — і з його батьком Яном Костровицьким. Отож я звернувся до батька з проханням розповісти, що йому відомо про зв'язки його родини з Аполлінером. Вельми цікаві відомості, які я від нього дістав, були безпосередньо пов'язані з особою поета і, до того ж, по-новому висвітлювали певні таємниці в його житті.

Листи Яна Костровицького я цитую майже без змін, лише скориставшись з його згоди «на одсів речей не дуже цікавих», тобто не пов'язаних із справою, про яку йдеться.

«Я повністю усвідомлюю, — пише поетів свояк, — наскільки важливо з'ясувати рід Аполлінера-Костровицького та його зв'язки з родиною, а через неї — з Польщею, але те, про що я можу повідомити, є лише переказ інформації, яку я дістав од свого батька у 1903 чи 1904 році...»

Історія, яку розповідав батько Яна Костровицького, відбувалася в дев'яностих роках минулого століття.

«...Він навідався до своєї тітки — нашої бабки Меланії Костровицької, на той час вже старенької. Вона жила у Відні, у власному будинку на одній з центральних вулиць, назви якої я тепер уже не пам'ятаю. Коли батько розпитував про цей будинок, йому сказали, що це родинний палац Костровицьких, а живе в ньому не фрау Костровицька, а «стара графиня». Це трохи здивувало батька, бо сам він не претендував на жодний титул.

Тітку свєю він застав у чорному чернечному уборі, з великим хрестом на грудях і в червоній скуфії на сивій голові. Батько мій гостював у тітки Меланії кілька днів і побував на кладовищі, на могилі, де було поховано батьків Меланії та її сестру. Будинок — палац, де жила батькова тітка, — був розкішний, чудово умебльований; тітці Меланії прислужувала численна челядь. Батькові відвідини, очевидно, пояснювалися не тільки бажанням виконати родинний обов'язок, а й сподіванням на якийсь зиск — на те, що тітка згадає його в духівниці.

Тітка Меланія подарувала моєму батькові кілька портретів: своїх, свого батька й сестри, а також її діда і когось із предків — у панцирі, з підголоною головою. Портрети було написано вправним пензлем, я можу про це судити, бо кілька років навчався живопису. Крім портретів, мій батько одержав кілька старомодних скринь дивної форми, оббитих шкірою і майстерно обкутих залізом та міддю. Скрині містили в собі безліч листів, документів, кілька папок із гравюрами, малюнками, акварелями, а також з великою кількістю картин, написаних олією, без рам, але накручених на дерев'яні валики; на звороті багатьох з них були написи «Король Римський», або «Герцог Рейхштадтський»; були там і копії картин з Сикстинської капели, зокрема, голова св. Петра була найкращою з копій. У скринях лежали мережива, красиві шалі і навіть тифельки, схожі на ті, в яких ходять танцюристки. Даруючи ці речі, бабка Меланія пояснила, що прагне усунути з очей те, що пов'язувало її з світом, нагадувало їй не лише радісне минуле, а й невеселі переживання. На прощання батькова тітка Меланія сказала йому: «Хай тебе бог благословить, мій янголе!», але жодних конкретних надій не подала. Після смерті виявилось, що капітали, так само як палац з усім, що в ньому було, вона відписала церкві.

Одержані подарунки батько привіз додому. Портрети було порозвішувано у кімнатах маєтки Косьценів на Віленщині, а скрині разом із вмістом замкнено на горищі того ж таки будинку. (Далі пан Я. Костровицький докладно змальовує обставини, за

яких скрині зберігали під час війни—А. С.).

Маєток Косьценів становив власність мого дядька, батькового брата Самюеля, котрий завжди жив у Ризі, а мої батьки і ми, моя сестра і брат, їздили туди на канікули.

Коли ми з братом розпитували батька про життя наших бабок Меланії та Юлії і про нашого діда — їхнього брата Люціана — та їхніх батьків, він розповідав нам таку історію:

Прадіди наш, Самюель, батько згаданих Меланії, Юлії та Люціана, був сином Ігнація Костровицького, генерала артилерії польського війська, учасника московської кампанії Наполеона I. Він мав на Віленщині маєтки — Ковалі, Паперню і Косьценів, а також якісь маєтки на Поліссі, але назв їхніх не пам'ятаю. Одружився він з волинкою — панною Залеською, особою в однаковій мірі заможною та інтелігентною.

Політичними подіями, що відбувалися на той час у Польщі, очевидно, і пояснюється виїзд прадідів до Відня; там придбали вони той будинок, у якому мій батько навідав тітку Меланію.

Прадіди мої мали трьох дітей — двох дочок, Меланію та Юлію, і сина Люціана — мого рідного діда. Всіх дітей виховували вони старанно і всебічно, ознайомили їх з іноземними мовами, літературою, музикою, живописом. Діда мого батько вирядив у Францію до вищої військової школи, а дочок прийнято було до австрійського двору, де вони опинились в оточенні Марії-Луїзи, другої дружини Наполеона I, котра після занепаду Французької імперії повернулася разом із сином, герцогом Рейхштадтським, до своїх батьків — до австрійського двору».

ЛЕГЕНДА РОДУ КОСТРОВИЦЬКИХ ПРАВНУК НАПОЛЕОНА

Далі йдеться про речі, що можуть пояснити багато загадок в житті, ба навіть у творчості Аполлінера.

«Бабки мої,— пише Я. Костровицький,— були, судячи з їхніх портретів, дуже вродливі, особливо Меланія. Тут починається таємниця її життя. Як казав батько, бабка Меланія у вісімнадцять років завагітніла. Ця подія збудоражила не лише її батьків, а й весь віденський двір; однак скандал не набув широкого розголосу, і Меланію потай вирядили до Італії, де й відбулися пологи. Народила вона сина, котрому дали її прізвище, але як його назвали, батько мій не хотів казати, так само, як не хотів розкри-

Анрі Матісс. Портрет Аполлінера.

ти ім'я гаданого батька цієї дитини. Коли ми допитувалися про це, батько відповідав, що ми ще надто юні для того, щоб зрозуміти ситуацію; однак натякнув, що то була особа високопоставлена, пов'язана з французьким престолом.

В усякому разі, це не був звичайний смертний; про це свідчить хоча б той факт, що дитину виховували під опікою Ватикану, а мати часто їздила до Італії. Саме в ті часи було привезено оті картини та копії фрагментів картин з собору Петра та Павла в Римі».

Переказуючи далі історію, що її розповідав батько, і деталі якої, за його власним виразом, він запам'ятав «майже дослівно», Ян Костровицький пише:

«Прадід і прабабка були, очевидно, люди дуже заможні й мали за кордоном неабиякі капітали. По їхній смерті весь цей статок одержали їхні дочки — Юлія та Меланія; їхній брат — мій дід — успадкував маєтки на Віленщині (Ковалі, Паперню і Косьценів). Саме в Паперні він оженився, і на віденське майно не претендував, незважаючи на те, що за тогочасними законами дочки успадковували лише четверту частину. Очевидно, на такий розподіл цього майна вплинули якісь таємничі обставини. Крім того, в 1832—1850 роках дід продав Ковалі і Паперню, тобто понад дві третини свого статку, а виручені гроші передав своїм сестрам Меланії та Юлії. Після смерті Юлії все це

успадкувала Меланія. Тут знов-таки значну роль у поведінці мого діда відіграли, очевидно, якісь таємничі фактори.

Якщо зіставити ці обставини з народженням у Меланії сина (в 1831 р.), якого потім передали під опіку Ватикану, — то логічним буде припустити, що гроші ті були використано на здобуття і гарантування цієї опіки.

Певно, брат бабки Меланії, мій дід, брав серйозну участь у цих, сьогодні незрозумілих перипетіях, якщо, маючи власних дітей, так покірливо їх збіднював заради сестри своєї та її таємничих справ...»

Такий був лист Яна Костровицького. Легко зрозуміти, як збудив мою уяву його зміст: він пояснював багато невідомих доти обставин, а насамперед — таємничість, якою оточував Аполлінер усе, пов'язане з його народженням і минулим.

Проте все це були натяки, а натяки мене не задовольняли. Мені хотілося знати все про легенду роду Костровицьких (з першої хвилини я, власне, ставився до цієї історії як до легенди, що анітрохи не повинно було применшити, на мій погляд, її ваги для поета — якщо він її знав). Тепер уже мені потрібні були крапки над «і». Отже, я знову звернувся до Яна Костровицького з проханням дати чіткіше пояснення. У своєму листі од 4 грудня 1958 року він відповів:

«Справді, у попередньому моєму листі я не досить виразно висвітлив особу Аполлінерового батька, сина моєї бабки Меланії Костровицької. Бабка моя мала сина, батьком якого був, мабуть, син Наполеона I, герцог Рейхштадтський. Очевидно, бабка сподівалася, що цей її син зробить політичну кар'єру — адже він був сином, щоправда незаконним, претендента на французький престол. Бабка моя, здається, протягом тривалого часу опиралася матримоніальним намірам свого сина... Лише по занепаді бонапартизму в 1870 році син моєї бабки одружився з італійкою або французенкою¹... Аполлінер був внуком моєї бабки Меланії».

А тепер підкреслімо, що немає жодного документа, буквально — жодного, який підтверджував би батьківство Франческо Флюджі д'Аспермонта. В своїй біографії поета Марсель Адема подає, щоправда, надзвичайно скрупульозно всі дані, що стосуються постаті гаданого Аполлінерового батька, — однак твердження, що це був італійський аристократ, ґрунтується на звіряннях Анжеліки Костровицької, поетової матері, на фактах, про які Анжеліка Костровицька розповіла родичці М. Адема. Я не маю ніяких сумнівів щодо правдивості родички поетового біографа, але мене дивує,

¹ Звичайно, слово «одружився» не треба розуміти надто дослівно. (Прим. автора).

що протягом тридцяти років вона робила з цього таємницю. І хіба не викликає природного подиву факт, що жодний документ, хоча б лист з тих часів або кілька слів у родинних архівах д'Аспермонтів, не підтверджують цього батьківства? Справді-бо, якщо ця аристократична родина могла з осудом ставитись до зв'язку свого сина з Анжелікою Костровицькою в той час, коли на світ з'явилася позашлюбна дитина — плід цього зв'язку, — то дуже важко припустити, щоб це ставлення не змінилось тоді, коли Марсель Адема розповів про все це 1950 року в «Фігаро літтерер», а двома роками пізніше — у своєму творі «Гійом Аполлінер, знедолений». Адже творець «Алкоголю» уже вважався тоді постом-класиком.

На мою думку, сімейна хроніка Костровицьких звучить більш переконливо. Щоправда, і ця гіпотеза, так само, як теза Адема, не ґрунтується на офіційних документах. Однак дослідження лише почалося, — а вже тепер значно збільшилася кількість даних, які підтверджують слушність саме цього, а не іншого напрямку в пошуках.

Достатньо сказати, що вони підтвердили, між іншим, відомості Яна Костровицького про перебування Меланії Костровицької в Римі і, більше того, довели, що вона зустрічалася там з Анжелікою. Хто ж є джерелом цієї, важливої для нашої справи, інформації? Вдова великого поета Жаклін Аполлінер.

Це було якраз 9 листопада 1959 року. Прихильники Аполлінерової поезії знають, що саме цього дня минає річниця його смерті. Помер поет од грипу, який лютував у Європі по першій світовій війні під назвою «іспанка», але, безперечно, рання смерть пояснюється також тим, що здоров'я Аполлінера підупало внаслідок трепанації черепа після поранення на фронті.

Незадовго до цієї дати кілька друзів Аполлінера і, перш за все, Андре Біллі та Алісія Галицька умовляли мене піти на відоме паризьке кладовище Пер-Лашез, де щороку збираються старі «аполлінаристи» біля постового надгробка. Я, проте, не наважувався прийняти їх запрошення. Зустріч на Пер-Лашез має інтимний характер — отже, присутність чужого письменника з Польщі могла б видатись дещо дивною. Тому навіть другий лист із запрошенням від Андре Біллі не вплинув на моє рішення.

Коли я прийшов до готелю, до мене подзвонив Марсель Адема. Пан Адема, на прохання вдови великого поета, повідомив, що пані Аполлінер кілька разів дзвонила до мене, бажаючи запросити на траурну зустріч у річницю чоловікової смерті. І зараз вона питає, чи не міг би я цього ж таки вечора відвідати її на Бульварі Сен-Жермен, 202.

І от я вже у вдови письменника. Маленьке мешкання в мансарді. Вітає мене колишня «прекрасна рудоволоса». Йї вдалося зберегти свою незвичайну чарівність. Я оглядаю цей невеличкий музей пам'яті поета. Картини Марі Лорансен, Сержа Ферра, Фернана Леже, Теодора Руссо. Велика бібліотека. Каска Аполлінера, пробита осколком. Великий глиняний горщик, який розмалював Пікассо. «Це не декоративна кераміка, — пояснює, усміхаючись, пані Аполлінер. — В цьому горщику варили смачні, дуже смачні супи». Вона показує мені задимлене дно. Потім довга розмова. І раптом кілька слів, котрі мене до глибини душі зворушують; пані Аполлінер, показуючи на розгорнутий номер «Леттр франсез» з моєю статтею, каже: «Ви знаєте, коли я читала ваш нарис, то згадала мої заручини з Гійомом. Він подарував мені тоді невеличку коштовність. Його мати одержала її на спомин від Меланії Костровицької під час її перебування в Римі». І показує мені брошку.

Ви розумієте, що означали ці слова? Що таємничка Меланія, котра існувала досі лише в спогадах роду Костровицьких, виявилася цілком реальною істотою! І що Аполлінер, як це твердить його вдова, знав про все, що стосується цієї, досі не відомої дослідникам, парості роду Костровицьких, і навіть навідав могилу Меланії Костровицької у Відні, так, як навідують могили лише найближчих людей.

Марсель Адема навіть не намагався приховати подив, який викликало в нього повідомлення пані Аполлінер; звертаючись до мене, він сказав: «Ви мусите неодмінно провадити свої дослідження у цьому напрямі».

Пайцїкавіше те, що деякі дослідники минулого Аполлінера, спираючись на інформацію віденського магістрату, піддавали сумніву навіть саме існування особи Меланії Костровицької. «Там не існує ніяких відомостей про те, що 1888 або якогось іншого року її було поховано на якомусь з віденських кладовищ», — пише визначний американський дослідник Френсіс Стігмюллер, котрий, незважаючи на це, з об'єктивністю, гідною поваги, подав у своєму творі «Аполлінер, поет серед художників» мою гіпотезу читачам Сполучених Штатів і Канади. Виявляється, однак, що навіть найбільш, здавалось б, вірогідні факти треба перевіряти знову й знову, бо я був особисто на могилі Меланії Костровицької на віденському кладовищі по вулиці Хітцингерштрассе, де в книгах адміністрації Костровицька фігурує як «графиня» із своїм прізвищем, поданим польською орфографією. Навіть більше того, тіло її спочиває серед могил представників найвищої аристократії — австрійської та австро-угорської. Але якщо її, єдину з

фрейлін двору Марії-Луїзи, особу, що не вирізнялася своїм походженням, поховали серед еліти тогочасної австрійської аристократії, мало не принців крові, — хіба це не є красномовним доказом зв'язку Меланії Костровицької з герцогом Рейхштадтським?

А тепер залишається ще одне питання, нерозривно пов'язане з проблемою, про яку йдеться: не те, чи була поетові відома легенда або правда щодо його походження, а чи позначилася вона на його творчості.

Замислившись над цим, я згадав одну з новел Аполлінера, і коли порівняв її з родинними спогадами Яна Костровицького, поетового родича, і вдови письменника, вона вразила мене надзвичайно.

Новела ця вміщена в книжці під назвою «Вбитий поет», виданій 1916 року.

Ось ця новела, а скоріше, якщо взяти до уваги ритмічний плін оповіді, прозова поема.

ПОЛЮВАННЯ НА ОРЛА

Вже вісім днів я в Австрії, у Відні. Весь час дощило, але, хоч зима дійшла апогею, було досить тепло.

Я відвідав Шенбрунн і, зворушений, ходив мокрими, меланхолійними алеями парку, де блукав колись трагічний король Рима, зведений до звання герцога Рейхштадтського.

З вершин пагорба, іронічно зменшена назва якого — Глоретт — певно, не раз спонукала його роздумувати про глорію¹ свого батька і Франції, я довго вдивлявся у столицю Габсбургів, і лише коли запала ніч і спалахнули вогні, попрямував до мого готелю, що стоїть у центрі міста.

Я заплутався у приміських завулках і лише після тривалого блукання опинився на якійсь широкій, безлюдній і погано освітленій вулиці. Я побачив тут невелику крамничку, і хоча була вона занурена у темряву і здавалася покинутою, вирішив увійти і запитати про дорогу, коли увагу мою привернув перехожий, котрий, проходячи мимо, злегка мене штовхнув. То був чоловік невисокий на зріст; з його плечей спадала офіцерська пелерина. Я прискорив ходу і наздогнав його. Я побачив його профіль, але, невдовзі, придивившись до його рис, відсахнувся, істота, що була поряд мене, замість людського обличчя мала великий, страхітливий, безмірно величний орлиний дзьоб.

Подолавши тривогу, я рушив уперед, не відриваючи погляду від дивовижного особня з людською постаттю і головою хижого птаха. І він також обернувся і, втупившись у мене, мовив хрипким старечим голосом понімецьки:

«Не треба лякатись мене, я не навіжений. Я просто дуже нещасний».

Та ба! Жодної відповіді не почув він од мене, жодний звук не зміг вирватись з мого, наче скованого жахом, горла.

«Вас жахає моя маска? — знову заговорив він, але цього разу владно і нібито зневажливо. — Моє справжнє обличчя налякало б вас ще більше. Жодний австрієць не міг би не здригнутись, угледівши його, адже я знаю, що дуже схожий на свого діда...»

Ту ж мить вулицю заповнив галасливий і рухливий натовп; люди почали виходити з крамниць, з вікон визирали голови. Я зупинився і огледівся. Я побачив, що натовп, який заповнював вулицю, складався з солдатів, офіцерів у білих мундирах та лакеїв у лівреях; з-поміж них я помітив величезного швейцара, котрий розмахував палицею з посрібленою головкою. Поруч бігло кілька конюшних з пломеніючими смолоскипами. Зацікавившись, кого вони переслідують, я глянув туди, куди вони прямували. Але не побачив перед собою нікого, крім фантастичного силуету чоловіка в масці, схожій на орлиний дзьоб, котрий біг, розкинувши руки, напівобернувши голову, ніби прагнучи збагнути небезпеку, що йому загрожує.

Цю мить перед моїми очима з'явилося виразне, приголомшливе видиво.

Людину, котра тікала, я бачив ззаду; ліктями, що розсували пелерину, і контуром дзьоба над правим плечем, вона разюче нагадувала мені зображення величного орла, що прикрашав герб Французької Імперії. Та видиво тривало менш, ніж секунду; однак я переконався, що не лише я зазнав оптичної омани. Мисливці, які переслідували Орла, зупинилися, вражені цим видовищем, але вагання їхнє тривало не довше, ніж омана.

Та ось людський птах відвернув од нас свій дзьоб, і ми знов побачили перед собою лише бідолаху, який відчайдушно докладав усіх зусиль, щоб утекти від неблаганних ворогів. Незабаром його наздогнали. При світлі смолоскипа я побачив, як їхні блюзнірські руки розправляються з Орлом. Він

¹ Глорія — слава.

викрикував слова, які мене приголомшили і обеззброїли настільки, що мені навіть не спало на думку кинути йому на допомогу.

«Рятуйте! — лунав його останній крик. — Я — нащадок Бонапарта!..»

Але безжалюгідні удари падали на його дзьоб, на його голову і перервали відчайдушну скаргу. Він безсило впав, а ті, що замордували його, швидко підняли його тіло і побігли, віддаляючись разом з ним. Вони зникли за поворотом. Я намагався наздогнати їх, але дарма, — стоячи на розі вулиці, де зчинилося вбивство, я довго й нерухомо дивився на миготливі відблиски даленіючих смолоскипів...

Невдовзі після тієї надзвичайної зустрічі я потрапив на прийом до одного австрійського аристократа, з яким познайомився в Парижі. Були там вродливі жінки, багато дипломатів та військових. Сталося так, що я лишився сам на сам з господарем, і той мені сказав:

«Саме тепер по Відню блукає чудернацька легенда. Преса не згадує її, бо з усіх поглядів вона надто неймовірна, аби в неї міг повірити хтось, хто має здоровий глузд. Проте в ній є щось таке, що може зацікавити французів, і саме тому я хочу повторити її вам. Отже, кажуть, наче таємний шлюб пов'язав герцога Рейхштадтського з панною, що належала до нашої великої аристократії, і що сина, народженого від цього зв'язку, було виховано так, що про це не знали навіть у колах, близьких до двору. Ця видатна особа, оцей справжній нащадок Наполеона Бонапарта, дожив таким чином до похилого віку і, якщо вірити чуткам, помер мало не два чи три дні тому за вельми трагічних обставин, про які, на жаль, не відомі ніякі деталі...»

Я мовчав, не знаючи, що відповісти. І раптом, на цьому блискучому прийомі, перед моїми очима постало болісне видіння — старий Орел, який розмовляв зі мною і який, носячи на своєму, замаскованому заради інтересів держави, обличчі величну емблему достойного роду, може, був сином Орляти»¹.

Признаюся, мені мороз поза шкірою пішов, коли я читав цю дивну новелу. Я почав знов перечитувати листи Яна Костровицького. Відомості про сімейні події переказав йому батько у 1903 або 1904 році. Подарунки, привезені ним з Відня, і з-поміж них картини, що належали герцогові Рейхштадтському, опинились у Косьценові за кілька років перед тим, — і саме там дивився на них, порозвішуваних на стінах, Ян Костровицький, точнісінько як на портрети бабки своєї Меланії Костровицької. А «Полювання на

Орла» з'явилося лише у 1916 році. В такий спосіб зв'язок Орляти з молододу панною з аристократичних кіл, про який говорить у своїх листах Ян Костровицький, знаходить разуче потвердження в новелі, яку Аполлінер написав через кілька років по тому. Молода аристократка — це саме Меланія Костровицька.

Все свідчить про те, що Аполлінер знав легенду про себе. А відкидання самого навіть припущення, ніби герцог Рейхштадтський міг мати сина, знов-таки свідчить лише про єдине: про особистий зв'язок поета з цією справою і про бажання тримати її в таємниці. Звичайно, не треба додавати, що це цілком пояснило б, чому цей письменник, людина, що в своїх творах виставляла душу свою напоказ усьому світові, все життя приховував своє походження. Пояснило б також, чому в його творах повнісінько замаскованих (буквально і в переносному розумінні) постатей. Великий поет не дарма був певен того, що правда чи легенда про його королівське походження могла б зробити його смішним — або викликати неприязнь до нього. Правнук імператора, запідозрений у крадіжці «Джоконди»!

Однак цікаво, що саме тоді — наче у відповідь на цю підозру — він розказує про своє перебування у Відні 1902 року та легенду, що її він там почув.

І знов-таки красномовне свідчення того, що ця легенда була йому відома краще, ніж він хотів показати. В останній новелі, написаній уже під час війни — «Пригода замаскованого бригадира, або відроджений поет» — знов-таки постають спогади минулих років. Граф Поляський, чий замок стоїть у передмісті Кракова, продає у Відні якомусь антикварові незвичайну маску у формі орлиного дзьоба. Маска, очевидно, та сама, що її змушений був носити бідолашний син герцога Рейхштадтського, — «в інтересах держави»... Але цей польський аристократ, котрий продає її торговцю... В оригіналі вжито слово «brocanteur»¹. А саме так, «brocanteur», охрестили Аполлінера перед написанням цієї новели його рецензенти: вперше — презирливо відгукнувся Ж. Дюамель («тандитник»), вдруге — Мартіно, який у більш похвальній рецензії на «Алкоголь» називав автора «антикваром». Так, неможливо помилитись: саме йому, Аполлінерові, «торговцеві старовиною», розповів якийсь поляк у Відні ту легенду про таємничого сина герцога Рейхштадтського і придворної дами, польки за походженням. Здається мені, що я чую, як цей польський аристократ, котрий не сумнівається, що «легенда» є правдою, нахилиється до поета і обережно питає:

¹ Орлям називали сина Наполеона герцога Рейхштадтського. (Прим. ред.).

¹ Антиквар (франц.).

«Пробачте, пане, ви часом, не з тих самих Костровицьких?».

А втім, існує ще один доказ—і доказ разючий,— що поет аж ніяк не байдуже ставиться до того олюдненого орла, котрий був символом роду Наполеонів і героєм Аполлінерової дивної віденської новели.

У книжці під назвою «Живий Аполлінер», що належить перу Андре Біллі—члена академії Гонкурів і близького приятеля та співробітника творця «Алкоголю»,—можна знайти повідомлення про те, що незадовго перед смертю Аполлінер подарував йому на спомин автопортрет, на якому зобразив себе у масці, схожій на... орлиний дзьоб. Тобто в такій самій масці, яку він примусив носити у новелі «Полювання на Орла» легендарного сина... герцога Рейхштадтського! Хіба це не є найбільш очевидним доказом того факту, що поет ототожнював себе з героєм своєї новели, і добре знав легенду, яка ґрунтувалася, очевидно, на найреальнішій правді про своє наполеонівське походження?

Багато часу минуло з того дня, коли Жан Кокто писав із сумним подивом про «спокоїне і зовсім молоде обличчя» друга, котрий спочивав на смертному одрі. Відтоді багато що змінилося. Вороги простили Аполлінеру образи, Жорж Дюамель став головою журі по преміях ім. Аполлінера для молодих, і «зерна, які кидав, сам того не знаючи, Аполлінер, визрівають весь час».

Найбільш консервативні переконалися втім, що поет був не навіжений, а лише дуже нещасний, якщо вжити тут слова його легендарного батька з «Полювання на Орла». Чи може бути красномовніше свідчення, ніж вірші про матір, що їх він закреслив у чернетці,—вірші, де, наче придушені зойки, наче виклик долі, безнастанно повторюються слова «страждати, страждати, я хочу страждати»?

Серед багатьох перехресних припущень відносно того, хто справді був батьком Аполлінера, найбільш поширилися три версії: перша — що то була висока духовна особа; друга — що Аполлінер був позашлюбним сином герцога королівської крові; третя, найбільш таємнича, інтимна, відома лише найближчим поетовим друзям,—свідчила про кровозмішення.

В хроніці Костровицьких всі ці версії об'єднано в одну.

З неї випливає: син Меланії Костровицької перебував у Римі в той самий час, що й Міхал Костровицький із своєю дочкою. Хіба можна собі уявити, що ці двоє представників роду Костровицьких, один з яких був під протекторатом Ватикану, а другий — певний час на службі у папи,—не були знайомі і не зустрічалися? Добре відомо, як щільно пов'язані були один з одним польські емігранти у великих метрополіях Заходу, а в даному випадку йшлося до того ж про родичів, що перебували в такій невеликій замкнутій державі, як Ватикан.

Отже, Міхал Костровицький та його родич були знайомі. Можливо, дуже близько. Коли поет народився, синові Меланії Костровицької було близько п'ятдесяти років.

Версія про кровозмішення впливала, в основному, з деяких натяків в одному з віршів Аполлінера та його повісті про пригоди молодого Дон-Жуана. В усякому разі, прихильники цієї версії посилялися саме на ці твори.

...Торік я видав збірку своїх нових віршів «Видиме і невидиме». Серед них — поема «Дім Аполлінера». Джерелом її була думка, що безнастанно мучила мене — про таємницю великого поета; моє прагнення дістатись, нарешті, до того «невидимого», що закрите від нас «видимим» — історією Аполлінера, яку ми знаємо.

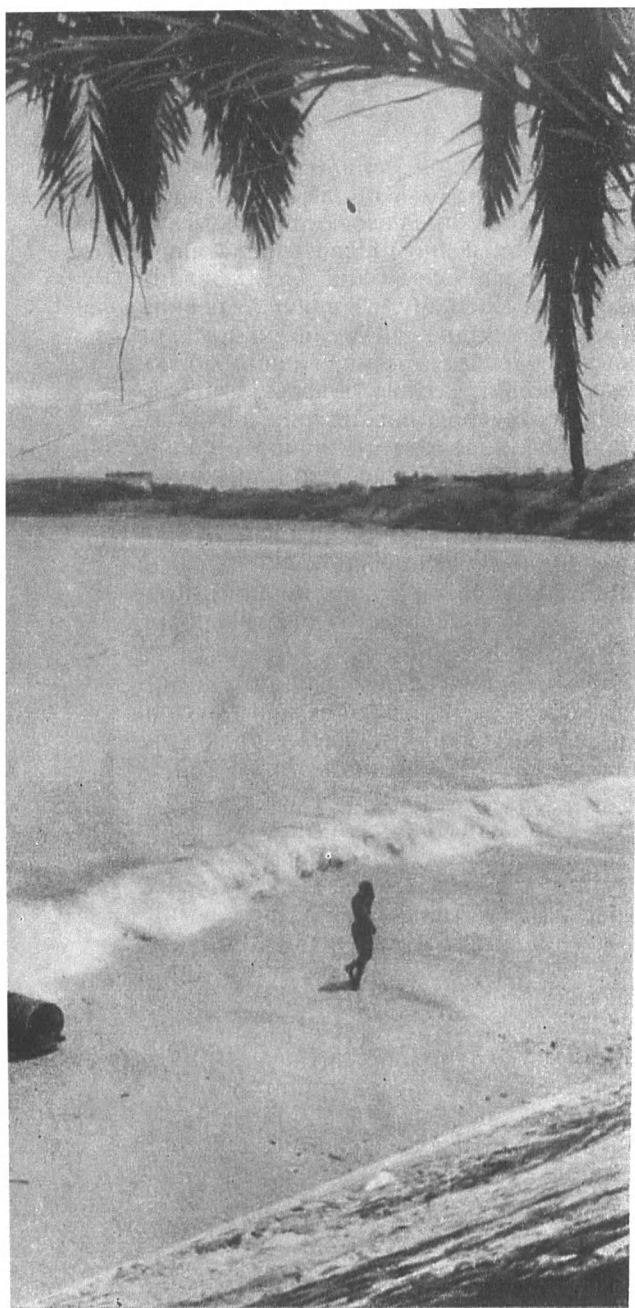
В цій поемі я хотів зобразити драму поета, котрий не розкриває таємниці свого походження, тому що боїться повірити в неї. Аполлінер говорить тут словами одного з своїх віршів:

ця тяжка таємниця в мені брязкотіла
як калатальце

Але я не цитував там інших його віршів, де бринить перемога над цим болісним душевним станом,—віршів, у яких відчувається полегкість:

Я маю вже право вітати осіб незнайомих
Проходять повз мене і збираються віддалік...

Я гадаю, що близький той час, коли документи, розкидані по віденських, ватиканських та інших архівах, дозволять нам назвати імена цих осіб, і розв'язати одну з найбільш захоплюючих таємниць не лише самого поета, а й багатьох зашифрованих сторінок його великої поезії.

Якось зовсім несподівано вдалині, немов би виринувши з безмежних просторів Атлантичного океану, показалися горбасті береги Зеленого Мису і прилеглих до нього островів. Наш пароплав минає острів Горе, що в давнину був центром работоргівлі. Заходимо в порт і пришвартовуємося біля одного з причалів у центральній частині Дакара.

Сходимо на берег...

Дакар — столиця молодого африканської республіки Сенегал, яка ще п'ять років тому була колонією Франції. Але й досі головні галузі економіки й транспорту країни знаходяться під контролем іноземного, переважно, французького капіталу. На кожному кроці ще відчуються важкі наслідки колоніального панування.

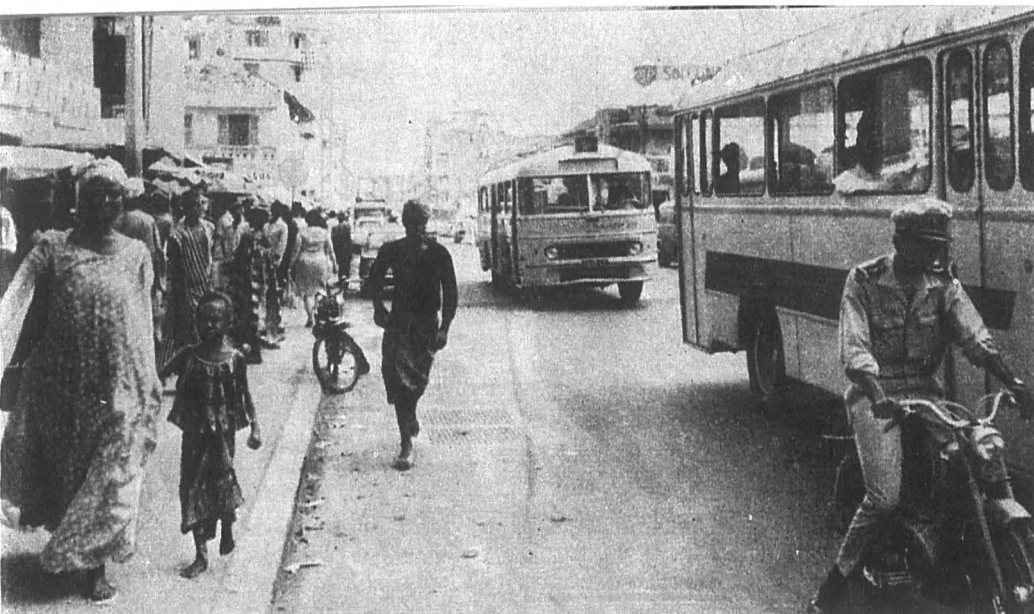
Центральна частина міста має привабливий вигляд, тут багато красивих сучасних споруд, в яких розмістилися адміністративні установи, банки, агентства авіакомпаній, контори різних фірм, готелі, ресторани, великі магазини. Над білокам'яним президентським палацом, де раніше знаходилася резиденція французького губернатора, майорить червоно-жовто-зелений прапор вільного Сенегалу. В буйній тропічній зелені потопляють палац юстиції і будинок народних зборів. Струнко підноситься ансамбль Дакарського університету. Але більшість нових будівель залишаються власністю іноземних фірм і компаній. У затишних віллах і котеджах живуть переважно білі — європейці та американці. Проголошення незалежності — це лише початок боротьби за новий Сенегал. Його народів треба ще витримати чимало важких боїв у всіх сферах життя, щоб стати справжнім господарем своєї щедро обдарованої природою країни.

На берегах Зеленого Мису

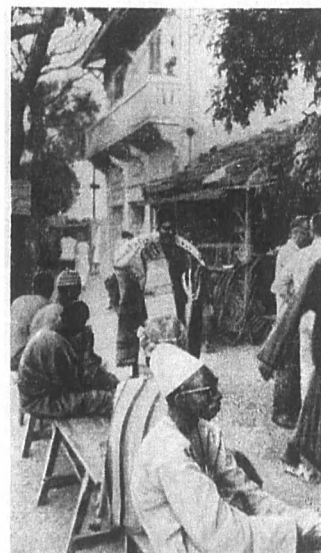
Жовтувато-біла піна океанського прибою, а над ним — зелені віяла велетенських тропічних пальм. Вздовж цього мальовничого узбережжя Зеленого Мису на багато кілометрів розкинулося місто Дакар.

В центрі міста, на площі Незалежності, поряд з відживаючими свій вік старими будинками, височать нові споруди сучасної архітектури, в яких розмістилися фешенебельні готелі і ресторани, банки, агентства авіакомпаній та пароплавних ліній, контори різних іноземних фірм.

На плечах сенегальця величезний бівень слона. Вмілі руки старанно прикрасили його різьбою та інкрустаціями. Цей «сувенір» коштує великих грошей, які може заплатити не кожний турист.

Незважаючи на нестерпну спеку, на торговельних вулицях та в ділових кварталах міста завжди багатолюдно. Жінки вдягнені, точніше — загорнуті в строкаті тнанини. Чоловіки — в довгих білих або чорних халатах, своєрідні фески або тюрбани на голові, взуття — різноманітні сандалети в усяку пору року.

З фотоапаратом по світу

Площа біля центрального міського базару Сандажа. На прилеглих вулицях завжди гомінкий і різнобарвний натовп, безліч найрізноманітніших товарів і екзотичних сувенірів.

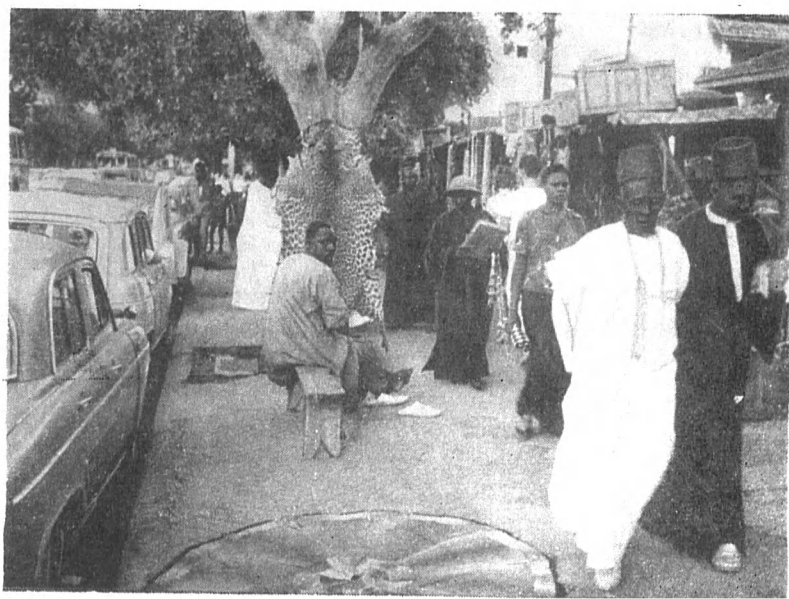

...А біля стін базару, серед покидьків, сміття, розбитих ящиків, порожніх пляшон і різного мотлоху можна побачити бездоглядних голодних дітей.

Малюнки, прив'язані за спинами цих жінок, звикли до такого способу життя. Мати завжди з ними, і на роботі, і на вулиці, і вдома.

Маленькі вуличні майстерні ремісників приліпилися одна до одної. Шкіри тварин, дивовижні килими і килимки з шматків шкіри диких африканських звірів, різноманітні фігурки з чорного та червоного дерева, великі низки намиста, костяні, металеві і скляні вироби-сувеніри — все це можна купити тут. Ціну називають дуже високу, а потім, торгуючись, поступово знижують її до мінімальної. Чим більше вільного часу у покупця, тим дешевше він може купити річ, що йому сподобалась.

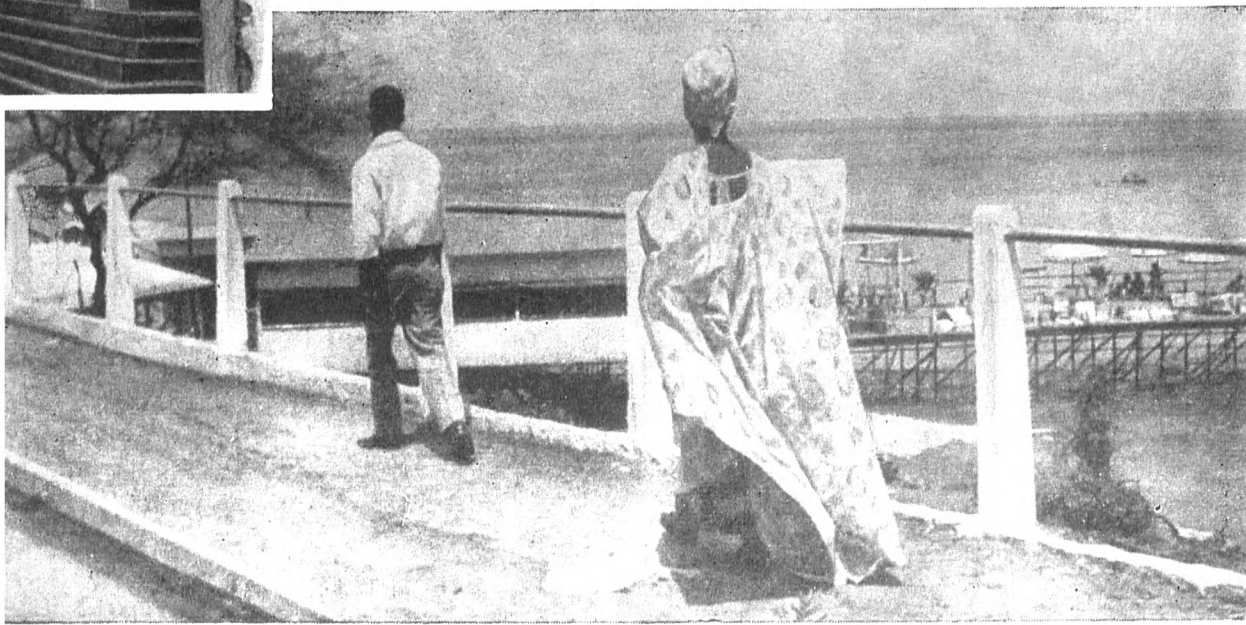
Одна з вулиць у портовому районі Дакара. Адміністративні і житлові будинки споруджені ще за часів французького колоніального панування. Зараз тут так само ще живуть європейці та американці.

Місіонери-європейці півтора століття тому принесли в цю країну отруйну зброю — релігію. Вони поступово втягували в свої тенета простодушних і довірливих тубільців, збудувавши для них отакі модерні церкви.

Фото і текст Т. ЛЕБЕДЄВА.

Чудові піщані пляжі Дакара поки що неприступні для корінного населення.

Мал. А. Жуновського

Амеріго Ормеа вийшов з дому рано, о пів на шосту. Ішов дощ. До виборчої дільниці, куди його призначили уповноваженим, Амеріго пробирався прямими й кривими вуличками, по старовинних тротуарах, повз бідні будиночки, певно, вщерть заповнені пожилцями, хоч і позбавлені будь-яких ознак життя в цю досвітню недільну пору.

Амеріго, незнайомий з цим кварталом, читав на почорнілих табличках назви вулиць — мабуть, імена якихось забутих благодійників, — при цьому він відхиляв убік парасольку, і дощ бив йому в обличчя.

Серед опозиції (Амеріго Ормеа теж був членом однієї з лівих партій) дощ у день виборів вважався доброю прикметою. Так почали думати після перших післявоєнних виборів, коли ще сподівалися, що в негоду багато прихильників християнсько-демократичної партії, — люди, які мало цікавляться політикою, немічні старі або жителі провінції, — і носа не висунуть на вулицю. Та Амеріго не тішив себе ілюзіями: нині йшов 1953 рік, а попередні вибори показали, що вибор-

ча машина спонукала голосувати всіх, працюючи безвідмовно і в дощ і в спеку.

До того ж, урядові партії силкувались протягти новий виборчий закон (хтось справедливо охрестив його «шахрайським законом»). Суть його полягала в тому, що коаліція, яка набере п'ятдесят процентів голосів плюс один, здобувала дві третини місць. Що ж до Америкі, то він добре затамив собі одне: будь-які зміни в політиці — результат тривалих і складних процесів, тож годі й думати про те, щоб за якоюсь примхою долі щось раптом обернулось на краще завтра чи післязавтра. Для нього, як і для багатьох інших людей, життєвий досвід завжди ставав спонукую до песимістичних роздумів.

З другого боку, існує мораль, і її настанов треба дотримуватись день у день як в особистому житті, так і в політиці; для того, хто не телепень, важать такі дві засади: надто не тішитись уявою, але й не втрачати надії на те, що всі твої вчинки потрібні й корисні. Америкі не був кар'єристом; щоправда, по службі він посувався, та все одно відстоювати справедливість вважав своїм обов'язком. Він не належав до так званих «політиків» ні в громадському житті, ні в стосунках з колегами; слід іще додати — ні в хорошому, ні в поганому розумінні цього слова (бо — Америкі добре знав це — є і погане розуміння і хороше, залежно від того, хто і як це слово вживає). Як член партії, він, хоч і не міг назвати себе «активістом», бо вдача тягла його до тихого, спокійного життя, однак не ховався, коли йшлося про якусь потрібну й сильну для нього справу.

Партійне керівництво вважало його достатньо підкованим ідейно, серйозним товаришем і призначило уповноваженим на вибори — це було скромне, але досить відповідальне завдання, особливо на цій дільниці, в стінах велетенського релігійного закладу. Америкі охоче погодився.

А дощ припускає. Доведеться тьопати ціліснінький день в мокрих черевиках.

II Якщо вживати загальні терміни, як наприклад «ліва партія», «релігійний заклад», або навіть заявляти, не вдаючись до подробиць, що Америкі Ормеа був уповноваженим від комуністичної партії, а виборча дільниця містилась в середині знаменитого «Коттоленго» в Туріні, то ми будемо далеко не точними.

Говорячи «комунізм» або «Коттоленго», треба мати на увазі, що люди, залежно від своїх знань і досвіду, тлумачитимуть ці поняття по-різному, і іноді ці тлумачення будуть прямо протилежними. До того ж, нам іще залишається уточнити, визначити роль

партії в обстановці, яка складалася в Італії в ті роки, і охарактеризувати Америкі, як комуніста. Що ж до «Коттоленго», або, як його ще називають, «Будинку божественного провидіння», то, — припускаючи заздалегідь, що всім відоме призначення цього велетенського закладу, який дає притулок стільком нещасним — калікам, виродкам, розумово відсталим, аж до таємничих істот, що їх нікому не показують, — слід відзначити, з одного боку, жалість до мешканців «Коттоленго» і повагу до благородної справи людей, які їх доглядають, а з другого боку, ту особливу роль, яку він відіграє в передвиборній боротьбі — тоді це слово стає мало не синонімом шахрайства, інтриг і порушень законності.

Після другої світової війни, коли виборче право стало загальним, шпиталі-притулки стали величезним резервом голосів для християнських демократів.

Саме там, бувало, виставляли як виборців ідіотів, вже не сповна розуму старих або паралітиків. Це спричинялося до всіляких, по суті, сумних анекдотичних випадків: там виборець з'їв бюлетень, інший, опинившись з аркушем паперу в кабіні, вирішив, що він у туалеті, й справив природну потребу; розповідали, як на дільницю прийшов гурт розумово відсталих, вигукуючи хором номер свого списку і прізвище кандидата: «Один, два, три, Квадрелло! Один, два, три Квадрелло!»

Для Америкі все це давно перестало бути новиною і не викликало ні цікавості, ані подиву; він знав одне: його чекає важкий, напружений день. Шукаючи під дощем адресу, яку йому дали в магістраті, Америкі не міг позбутися враження, ніби він ходить чужою, незнайомою територією.

«Коттоленго» розкинувся серед бідних перенаселених кварталів, сам займаючи площу одного квартала. Це була сукупність притулків, шпиталів, будинків для старих, шкіл і монастирів, одне слово, місто в місті, оточене високим муром, підпорядковане власним законам. Воно, мов розбухле потворне тіло, розляглося серед нових вілл, будівель і підприємств; за муром виднілися дахи, церковні бані, крони дерев, димарі. Часто будівля з будівлею з'єднувались над вулицею високими галереями. Все в «Коттоленго» будувалось, як і на фабриках, з практичною метою, а не для краси, усе було оточене величезними мурами і ґратчастими огорожами. Згадка про фабрики має прямий стосунок до «Коттоленго»: та сама практичність, той же дух заповзятливості засновників великих підприємств, — малась на меті допомога нещасним, а водночас і прибуток, — спонукали одного простого священика в сорокових роках минулого століття, в період наближення

промислової революції, заснувати цей пам'ятник милосердя. Ім'я ж його — провінційальне прізвисько—втратило своє індивідуальне звучання і стало назвою відомого всім закладу.

А простий народ почав пов'язувати цю назву з двоскладовим глузливым епітетом — «куту»: так турінці називають дурників, ідіотів.

Назва «Коттоленго», пов'язуючись із поняттям нещастя, була глузливою (такі назви частенько придумують у народі для психіатричних лікарень або тюрем), вона також мала ще деякі значення: благодійність, організаційні здібності, а далі й махінації на виборах, обскурантизм, середньовіччя, обман...

Одне значення налізало на інше, а на мурах дощ періщив заклики, що відразу старіли, немовби їхній запал згасав разом з останніми передвиборними вечорами. Розклеїли їх тільки позавчора, а зараз вони перетворились на брудні, обляпані клеєм шматки паперу, крізь які проглядали нижні шари — маніфести опозиційних партій. Часом для Америкі складність речей видавалась сукупністю шарів, що їх легко відокремити один від одного, як листя артишока, іншим разом все зливалось в якусь мішанину, липке тісто.

Він називався комуністом, ішов цього дощового ранку за завданням партії, але це ще нічого не говорило про те, які обов'язки одне покоління заповідає іншому (затиснений стінами всіх цих церковних будівель, Америкі дивився на себе — водночас іронічно і серйозно — як на останнього дрібного спадкоємця раціоналізму сімнадцятого століття — дарма, що він ніс у собі незначний залишок цієї спадщини), це ще нічого не говорило про те, звідки бере початок інша історія, що тягнеться вже близько ста років, сповнена катаклізмів і вимушених кроків — історія розвитку пролетаріату (все почалося з «внутрішніх суперечностей буржуазії», або інакше, із «зростання свідомості класу, що переживав «кризу», врешті ця класова боротьба захопила і міщанина Америкі). Найбільш показовий період — останні сорок років, коли почали виявлятися наслідки класової боротьби, — комунізм став міжнародною силою. (Америкі теж захопився цією грою з багатьма строгими правилами, що досить-таки незрозумілими і нез'ясованими; правда, він відчував, що багато які правила виникли завдяки і його зусиллям). Проте, незважаючи на свою участь у комуністичному русі, Америкі виявляв певну стриманість під час вирішення загальних питань, він волів виконувати лише нескладні й скромні партійні доручення, але, на його думку, справді потрібні.

Перетворити яке-небудь приміщення на виборчу дільницю (цим приміщенням звичайно буває шкільний клас, зал судових засідань, буфет при гімнастичному майданчику або ж контора при магістраті) дуже просто: треба поставити кілька перегородок із звичайної нелакованої фанери — це будуть кабінки, — збити з грубих дощок скриньку і назвати її урною, завести деякі причандали (реєстри, паки бюлетенів, олівці, авторучки, сургуч, шпагат, смужки прогумованого паперу — все це бере під свою відповідальність голова комісії) і розставити в певному порядку столи (їх дістають на місці). І от маємо перед очима убогу й непривабливу картину: побілені вапном голі стіни, обшарпані речі, і люди, оті, за столами — голова, секретар, уповноважені та різні «представники від списків», які також прибирають безликого вигляду відповідно до своїх обов'язків.

Починають заходити виборці, і все оживає: вони приносять із собою пульс життя. Кожна людина цікава по-своєму: надто незграбні або надто жваві рухи, надто грубі або надто пискляві голоси. Але перший час члени комісії сидять самі. Останні приготування — рахують олівці тощо; саме в цей час кожен відчуває, як у нього якось лячно стискується серце.

Америкі потрапив на своєрідну виборчу дільницю — одну з багатьох у «Коттоленго»; кожна дільниця приймає щось із п'ятсот виборців, а у всьому «Коттоленго» їх налічуються тисячі. В такі дні це була кімната зустрічей хворих з родичами: попід стінами стояли дерев'яні лави (в свідомості Америкі, під впливом навколишнього оточення, спливали один за одним образи: селяни, що терпляче чекають своїх, кошики з фруктами, сумні розмови). Високі вікна виходили в неправильної форми двір (його з усіх боків оточили павільйони та будівлі, схожі водночас на казарми і на шпиталі); гладкі жінки котили по двору візки, несли бідони; на них були чорні спідниці, як на селянках у старовину, чорні шерстяні хустки, чорні очіпки та блакитні фартухи — вся ця обслуга жваво метушилася під дощем, що безперестану сіяв з неба. Кинувши оком на цю картину, Америкі відвернувся од вікна і зосередив усю свою увагу на вбогих виборчих причандалах: канцелярському начинні, реєстрах, брошуриці з офіційним положенням про вибори, куди раз у раз зазирає голова, який добре-таки нервував перед початком такої серйозної кампанії.

Отак і вся демократія поставала перед громадянами в непримхливому, сірому вигляді, без будь-яких прикрас. Але Америкі вона здавалась величною, потрібною для

Італії, яка раніше завжди схилялась перед пишністю, розкішцю, зовнішнім блиском, прикрасами; вона врешті здавалась йому повчаннями чесною, суворою моралі, мовчазною перемогою над фашизмом, над тими, хто насмілювався зневажати демократію саме за оте її зовнішнє убозтво, за її розважливість, і хто був повергнутий в прах з усіма своїми аксельбантами і портупелями, вона ж зі своїм злидненням церемоніалом бюлетенів — папірців, згорнених як телеграма, та олівців, довірених мозолястим невпевненим пальцем, — твердо йшла вперед своїм шляхом.

Он з обох боків від нього сидять інші члени комісії, всякі люди, в більшості, так йому здавалось, від християнсько-демократичної партії, а також (про нього самого ми вже сказали) від інших партій, зокрема соціалістичної (поки що він не розібрав, хто від якої); всі вони служать загальній справі, розумній, громадській. Зараз вони заклопотані дрібними практичними питаннями: як писати протокол на виборців, прибулих з інших дільниць, як підраховувати голоси за наявністю списку померлих виборців, що його принесли в останню мить. А он розтоплюють сірниками сургуч, запечатують урну, а потім, не знаючи, куди подіти кінчики шпагату, вирішують врешті просто обпалити їх.

В ретельному виконанні цими людьми своїх тимчасових обов'язків Америкі вбачав справжню суть демократії і розмірковував про такий парадокс: от вони сидять разом — оті віруючі в божественне накреслення, у неземну владу, і його товариші, атеїсти, одне слово, два угруповання, що мають суворо контролювати демократію і водночас бути її палкими захисниками, втілювати в собі саму її суть.

Серед уповноважених було дві жінки: одна, років за тридцять, у светрі апельсинового кольору, з рудим від веснянок обличчям, була або робітницею, або службовцем, друга, років п'ятдесяти, в білій блузі, з портретом у медальйоні на грудях (мабуть удова), мала вигляд учительки початкової школи. «Хто б повірив, — думав Америкі, схильний віднині бачити все в рожевих барвах, — що за якісь кілька років жінки здобудуть такі громадські права?» Здавалось, вони тільки те й робили, що з покоління в покоління займалися виборчими справами. До того ж, вони виявляють більше здорового глузду в дрібних практичних питаннях і подають безпорадним чоловікам велику допомогу.

Пливучи за течією своїх думок, Америкі відчув велике задоволення, так, ніби віднині все пішло на краще (всупереч похмурих прогнозів виборів, всупереч тому, що урни стояли в релігійному закладі, де не дозво-

ляється ні влаштовувати мітингів, ні розклеювати маніфести, ані продавати газети), так, ніби в одвічній боротьбі між державою і церквою своєрідна релігія громадських прав здобула перемогу над...

Еге ж, над чим? Америкі озирався, немовби шукаючи, де вона, ота відчужена ворожа сила, ота антитеза, і не знаходив її; йому не вдавалось протиставити виборчі причадали оточенню: за оці чверть години, відколи він тут, речі і все оточення стали чимсь однорідним, злились в якусь безмежну сіру адміністративну єдність, якій однаково належали як префектури і поліцейські управління, так і величні вчинки во славу всевишнього. Буває, кидаючись у крижану воду, переконаєш себе в тім, що вся приємність такої купанки саме в прохолоді, але потім відчуваєш, на противагу теплу власного тіла, яка ж вона смертельно холоднюща оця вода; отак і Америкі, після всіх розумових вправ — намагань уявити убозтво виборчої дільниці неоціненним багатством — знову визнав за вірне якраз попереднє враження — про чуже, вороже оточення.

В ті роки покоління Америкі (або ж, вірніше, та його частина, яка пережила період після 1940 року) відкрило для себе нове джерело досі невідомого душевного стану — жадоби діяльності. Він почав в уяві протиставляти навколишньому оточенню ту атмосферу, що трималась в Італії років зо два після визволення.

Найбільш яскраво згадувалась всенародна участь у громадських справах, в політиці, у вирішенні нагальних проблем, великих і малих. Бодай найменша перепона згори викликала в народі протидію, якість аж не вірилось, що зовсім недавно такий устрій міг існувати лише в мріях. Америкі згадував, як поводили себе тоді люди: всі вони були однаково бідні, але цікавились громадськими справами більше, ніж особистими; пригадувались імпровізовані бурхливі партійні засідання, цигарковий дим, гармидер, єдиний порив до важливих починань. Подумати тільки: таке справді мало місце; та от за кілька років усе це відійшло в небуття і чимдалі більше поставало в уяві, мов якийсь міф, — вся оця демократія, ледве народившись, уже суперечила своїй назві; саме оцей скарб він щойно вперто і марно шукав в убозстві виборчих причадалів; минула вже та пора, і на країну поступово знов насунула похмура тінь бюрократичної держави, однакової в період до фашистської диктатури, за диктатури і після неї; і знов народ розділився на адміністраторів і підлеглих.

І вибори, що от-от мають початись, тільки згустять цю тінь, збільшать цей поділ (Америкі був більш ніж певен цього), усе далі відсуваючи спогади минулого, перетворюю-

ючи їх із відчутних, реальних на чим далі більш примарні, ідеальні. Тож кімната зустрічей в «Коттоленго» була бездоганною декорацією для тогоденної вистави: хіба ж оте оточення — не наслідок процесу, подібного до того, що його переживає демократія? На початку історії «Коттоленго» тут горів вогонь милосердя (мабуть, і тепер він жевріє — Америкго не відкидав такої можливості — в серцях окремих осіб і в деяких місцях, ізольованих від зовнішнього світу); оце милосердя згуртовувало як обслугову, так і нещасних в окреме своєрідне суспільство, де важило лише одне — зберегти життя хворому (Америкго, як і багато інших світських прибічників історичної школи, намагався до деталей збагнути і оцінити, з свого погляду, періоди і форми релігійного життя). Нині ж це вже був велетенський притулок-шпиталь, обладнаний, звичайно, і досі по-старовинному, що сяк-так відповідає своєму призначенню. До того ж, він став своєрідним виробничим закладом: певним чином (в час заснування нікому б і на думку так не спало) тут продукувались голоси.

Щоб надати належного вигляду приміщенню, залишилось іще наклеїти на видному місці — згідно з положенням — три папери: один з параграфами закону і два з списками кандидатів; працювали всі дружно — чоловіки й жінки, незнайомі між собою, а часом і вороги. Якесь черниця, можливо, матушканастоятелька, допомагала їм. Хтось запитав, чи у них, бува, не знайдеться молотка і трохи цвяхів, дівчата з обслуги, в картатих фартушках, як одна, з цікавістю повернулись до нього. «Зараз принесу!» — першою відгукнулась дівчина з величезною головою, сміючись вибігла за двері і повернулася з цвяхами й молотком, далі знов узялась до роботи — заходила переставляти лави.

В похапливих рухах, у метушні під дощем у дворі виявлялось хвилювання людей перед виборами, немов перед якимсь незвичайним святом. Подивіться лишень, як старанно, ніби навіки, прибивають маніфести — білі простирадла (білі-білі — такі на вигляд усі офіційні відозви, щоправда вони написані чорним, але ж те написане ніхто не читає); цією справою зайнята ціла група громадян (очевидно, всі представники «виробничих сил суспільства»), черниць і бідних дівчат, які знають про зовнішній світ стільки, скільки видно, коли йдеш за похоронною процесією. Тепер уже в оцій злагодженій завзятості Америкго відчував фальшиву ноту: члени комісії старались так, ніби відбували військову службу, ніби виконували важке завдання, мета якого тобі зовсім чужа; черниці та інша обслуга «Коттоленго» ніби окопувались проти ворога, проти напасника; ота передвиборна метушня і була, очевидно, підготовкою не тільки

ки до оборони, а водночас і до контратаки.

І от, нарешті, члени комісії посідали на свої місця у порожньому залі, чекаючи на виборців; надворі біля дверей зібрався невеличкий гурт тих, що хотіли проголосувати якомога швидше, і чергові на дверях почали пускати перших. Кожний добре усвідомлював, що саме він робить і навіщо, і все ж у них створювалось якесь неясне враження, ніби вони зайняті якоюсь безглуздою справою. Першими йшли старики, мешканці «Коттоленго», робітники з технічної обслуги (або те й друге водночас), дві-три черниці, священик, кілька літніх жінок (Америкго вже починав думати, що ця виборча дільниця нічим особливо не відрізняється від інших).

Раптом потік голосуючих урвався: почувлися чийсь важкі кроки, хтось ніби шкутильгав, стукаючи дерев'янками об підлогу. Вся комісія втупилась очима в двері: на порозі з'явилася низенька жіночка; вона сиділа на ослінчику, але як сиділа: не ставила ноги на землю, не гойдала ними у повітрі, не підгинала їх під себе — ніг у неї зовсім не було. Низенький квадратний ослінчик майже закривала спідниця і під тулубом, нижче стегон, стирчали самі тільки ніжки ослона, дві вертикальні дошки, наче ноги якогось дивного птаха.

— Прошу, — мовив голова комісії, і жіночка почала рухатись: різко подалася вперед правою половиною тіла, і ослінчик ступнув уперед правою ногою, потім сіпнулася лівим плечем, і ослін зробив іще з чверть кола лівим боком — отак вона й прокульгала через довгий зал аж до столу і простягла комісії своє виборче посвідчення.

IV

Людина до всього звикає і набагато швидше, ніж можна думати — навіть дивитись, як голосують мешканці «Коттоленго». Незабаром для членів комісії, що сиділи по цей бік столу, це стало звичним видовищем, але серед виборців — людей з того боку — відчувалось хвилювання від незвичайного до них ставлення, від порушення нормального плину їхнього життя. Вибори, самі по собі, їх не торкалися, та й хто з них розумів, що воно таке! Здавалось, вони найбільше мучились тим, що від них вимагають незвичного публічного виступу, від них, мешканців «Коттоленго», досі захищаних від людського ока, абсолютно не підготованих до ролей у такій виставі — виступу перед пильними поглядами чужинців, представників незнайомого світу. Дехто страждав морально, дехто фізично (одна за одною пливли ноші з хворими, гупали милиці безногих і паралітиків), та дехто виказував щось схоже на гордощі: так ніби врешті збагнув

смысл власного життя. Чи ж в оцих нав'язаних їм виявах фіктивної свободи — питав себе Америкго — є хоч проблиск, бодай привістка свободи справжньої? Чи, може, це тільки ілюзія: побув якусь мить на цім світі, показав себе, назвав своє ім'я — і зник?

Через зал дефілювала захована Італія, зворотний бік тієї, що гріється під сонцем, ходить вулицями, пишається, виробляє й споживає, ішли таємниці окремих сімей і цілих провінцій, ішло село, бідне, принижене, з його кровозмісними шлюбами, П'ємонт у розпачі, що тулиться до іншого П'ємонту, здорового, нещадного, — проходив кінець людської раси, плазма, в якій виявило себе все зло, всі забуті болячки невідомих предків, хвороба, що її замовчують як провину... Одне слово, людським родом керує випадок.

Хіба ж не завдяки випадку, він, Америкго Ормеа, став відповідальним громадянином, свідомим виборцем, членом демократичного суспільства, — по цей бік столу, — не таким, наприклад, як отой, — з того боку столу, — ідіот, що підходить, ошкірившись в усмішці, так ніби все це якась забавка?

Зупинившись перед головою комісії, ідіот виструнчився, віддав честь по-військовому і простяг свої документи: посвідчення особи, виборче посвідчення — все як належить.

— Молодець, — сказав голова.

Той узяв бюлетень, олівець, іще раз клацнув підборами, відкозиряв і впевнено попрямував до кабінки.

— Виборці, хоч куди, — мовив у голос Америкго, хоча й розумів, що дотеп вийшов плоский, невдалий.

— Бідолашні, — відгукнулась уповноважена в білій блузці і додала: — Блаженні...

Америкго враз згадав різні тлумачення вразу «блаженні», Спарту, гітлерівський рейх, де знищували розумово відсталих і калік, подумав про засади рівності відповідно до християнських законів та принципів 1889 року, про боротьбу за демократію на протязі всього століття, про загальне виборче право, про докази, що їх у полеміці висувала реакція, подумав про церкву, яка ворожість змінила на прихильність і, врешті, про недавній «шахрайський закон», що мав надати голосові нещасного ідіота такої ж ваги, як і його власному.

Він усе ж вважав, що його голос важить більше за ідіотів, і тут-таки запитував себе: а хіба оцей його безапеляційний погляд — не свідчення того, що колишні противники рівних прав у дечому мали рацію?

«Шахрайський закон» — то вже давно наставлена пастка. Церква довго відмовлялась, та, врешті, змушена була визнати (на словах) всіх людей рівними в громадському житті,

але поняття людини, як рушійної сили історії, підмінила поняттям нещасної, тлінної плоті Адама, яку, однак, може врятувати господь своїм милосердям. Ідіот і «свідомий громадянин» вважались рівними перед лицем всевідаючого, перед лицем Вічності, історію передали в руки бога, чудові сподівання опинились під загрозою саме тоді, коли, здавалось, вони от-от здійсняться. І уповноважений Америкго Ормеа відчув себе заложником у ворожому таборі.

В Розподіл обов'язків між уповноваженими відбувся якось сам по собі, і тепер один шукав прізвища в реєстрі, другий складав список, третій перевіряв посвідчення, четвертий вказував голосуючим на ту чи іншу вільну кабінку. Працювали злагожено, швидко і без метушні.

Крім того, члени комісії об'єдналися у своєрідну коаліцію проти голови, старенького млявого чоловічка, що страшенно боявся зробити якусь помилку. Його щоразу треба було спонукати до рішучих дій спільними зусиллями.

Але, крім цього розподілу робочих обов'язків, дедалі чіткіше виявлялись відмінності в дачі членів комісії. Першою показала себе одна з жінок — уповноважена в светрі апельсинового кольору, досить-таки нервова особа: коли якась бабуся вийшла з кабінки, вимахуючи розгорнутим бюлетенем, вона заявила:

— Голос недійсний! Виборець показав бюлетень!

Голова промимрив, що він нічого не бачив.

— Поверніться в кабінку і гарненько згорніть його! — звернувся він до старої, а уповноважений сказав:

— Спокійніше! Навіщо ж так хвилюватися!

— Але ж закон є закон, — не вгавала та.

— Коли це зроблено не навмисне, — озвався один з уповноважених, худорлявий, баньканий чоловік, — то можна й запліщити очі...

«Ми тут не для того, щоб запліщувати очі», — міг би в цю мить втрутитися Америкго, щоб підтримати синьйору в апельсиновому светрі, але, навпаки, раптом відчув бажання запліщити очі, ніби процесія мешканців притулку випромінювала якісь гіпнотичні флюїди.

Йому, сторонній людині, всі в процесії, головним чином жінки, здавались однаковими, і він ніяк не міг розрізнити їх: одні були у картатих фартухах, другі в усьому чорному, в очіпках і хустках, треті — якась суміш білого, чорного й сірого кольорів; хто з

«Коттоленго», а хто, здавалось, прийшов звідкись, аби лиш проголосувати.

І раптом він уявив собі світ, де вже немає краси, а саме краси жіночої.

Оці дівчата з косами, — мабуть, сироти або найди, виховані в «Коттоленго» і приречені залишатися в ньому довіку, — і в тридцять років мають якийсь дитячий вигляд, і не добереш, чи вони розумово неповноцінні, чи може, безвиїзно проживаючи в притулку, вони, так би мовити, переходять із дитинства одразу в старість. Всі вони схожі одна на одну, як сестри, та в кожній групі є така, що будь-що хоче бути розумнішою за інших: пояснює, як голосувати, засвідчує своїм підписом особу того, у кого немає документів (і таке передбачене законом).

(Примирившись з тим, що йому доведеться цілісний день дивитися на цих чорних істот, Америкі відчув гарячий потяг до краси: уяву полонила його приятелька Лія. Він згадував її шкіру, колір обличчя, а особливо стан — те місце, де спина вигинається під руками пружною, гладенькою дугою і раптом розширюється на стегнах).

Одна з «розумних» уже розписалася за чотирьох. Підійшла якась з отих у чорному, без посвідчення особи — Америкі й досі не знав, що воно таке: черниця чи щось інше.

— Вас тут ніхто з присутніх не знає? — запитав у неї голова.

Та перелякано похитала головою.

(«Що ж воно таке, оця наша потреба в красі? — питав себе Америкі. — Набута звичка, умовний рефлекс? І що таке взагалі краса? Ознака, привілей, нерозумний дар долі, так само як он в отих виродків гидкий вигляд, всілякі фізичні вади? А може, це чудова модель, поставлена нами на п'єдестал, категорія більш історична, ніж природна, певне відображення наших культурних цінностей?»).

А голова не вгавав:

— Озирніться, може, побачите когось, хто знає вас, хто міг би засвідчити...

(Америкі думав, що, замість стовбичити отут, він міг би провести неділю в обіймах Лії, і оцей його жаль уже, здавалось, не суперечив його громадському обов'язку уповноваженого: адже треба робити так, щоб краса не пропадала даремно.

«Отут тобі й історія, — думав він, — і громадська робота...»)

Чорна жіночка озиралася навколо, нічого не розуміючи, коли від гурту відокремилася «розумна» і вигукнула:

— Я знаю її!

(«...в Греції... — думав далі Америкі. — Але ставити красу на надто високий рівень, як надзвичайну цінність, хіба це не перший

крок до людиноненавистницької цивілізації з її законом — скидати виродків зі скелі?»)

— Звичайно, вона скаже, що всіх знає, — озвалася різким голосом жінка в апельсиновому светрі. — Синьйоре голову, нехай вона назве її прізвище!

А «розумна» черниця уже підійшла до столу і вхопила ручку, щоб поставити свій підпис у реєстрі.

— То ви знаєте її? Вона справді Кармінін Баттістіна? — швидко, одним видихом спитав голова.

— Так, так, Кармінін Баттістіна, — з готовністю відповіла вона і розписалась.

(«Світ на взірєць «Коттоленго», — думав Америкі, — міг би бути єдиним світом у світі, якби на початку історії еволюція людства збочила на інший шлях після якої-небудь катастрофи або пошесті... І хто б говорив про калік, виродків, ідіотів у світі, який складався б тільки з них?»)

— Синьйоре голову! Що це за свідчення, коли ви самі назвали їй прізвище! — розлютилась «апельсинова». — А тепер запитайте у Кармінін, чи вона знає оцю...

Голова геть розгубився:

— А ви знаєте її? Знаєте, хто вона така? — питав він, звертаючись невідомо до кого.

— Не знаю, не знаю, — перелякано белькотала чорна.

— Але ж я знаю її ще з минулого року, по павільйону св. Антонія! — запротестувала «розумна», обернувшись до уповноваженої в апельсиновому светрі.

— Тоді хай вона назве ваше прізвище! — не вгавала «апельсинова».

(«Коли б єдиним світом у світі був «Коттоленго», — думав Америкі, — без будь-якого зовнішнього світу, який, аби виявити своє милосердя, зневажає, душить і принижує його, то, можливо, навіть цей світ став би суспільством, почав би свою історію...»)

Худорлявий уповноважений теж виступив проти синьйори в апельсиновому светрі.

— Жити разом, бачитись кожен день, — втрутився він у розмову, — як же їм не знати одна одну!

— Якщо вони не знають одна одну на прізвище — підпис недійсний, — не здавалась апельсинова.

(І чим більше розум Америкі заповняли думки про «Коттоленго», як про єдино можливий світ, тим дужче він боровся, аби цей світ не поглинув його зовсім. Світ краси відступав за обрій дійсності, немов міраж, і Америкі плив і плив за цим міражем, щоб дістатись до примарного берега, а перед собою бачив Лію, яка теж пливла туди, бачив її гнучку спину над поверхнею моря).

— Напевно, в цій комісії я одна виступаю

на захист законності... — гірко промовила уповноважена в апельсиновому светрі, озирючись довкола.

І справді, інші уповноважені вступили в свої папери, немовби їх усе це зовсім не торкалося. Навіть Америкі, Америкі, який міг подати дужу руку допомоги, думками був десь далеко-далеко, сприймав усе наче крізь сон. Лише в тій частині свідомості, яка не дрімала, майнула думка: «А вони все-таки добилися того, що проголосували всі, кого вони хотіли протягти, навіть без документів».

Підбадьорений підтримкою худорлявого, голова знайшов у собі силу побороти свої сумніви й промовив:

— Особисто я вважаю поруку дійсною.

— Тоді ви дозволите мені записати в протокол, що я проти? — спитала уповноважена в апельсиновому светрі. Але поставивши вимогу у вигляді запитання, вона фактично визнала себе переможеною.

— Ет, нема чого там записувати в протокол, — огризнувся худорлявий.

Америкі, обійшовши навколо столу, наблизився до синьйори в апельсиновому светрі й тихо промовив:

— Спокійно, товаришко, зачекаємо. (Та запитливо глянула на нього). Зараз не варт наполягати. Ще матимете нагоду. (Жінка трохи заспокоїлась). Важливо не пропустити явного порушення.

VI Якийсь час Америкі сидів задоволений сам собою, своїм спокоєм, своєю витримкою. І надалі, очевидно, треба діяти саме так — в політиці і в усьому іншому: не піддаватися ні захопленню, що рівнозначне простодушності, ані бунтарській злобі, бо то — непевність, безсилля. Така поведінка відповідає тактиці його партії, яку він швидко засвоїв і використовував як психологічний панцир у боротьбі з чужим, ворожим оточенням.

Але, знову-таки оця його тактика очікування, невтручання, пошуків «явного порушення» — чи не диктувалась вона усвідомленням своєї непридатності до такої місії, лінощами? Бо ж Америкі вже надто занепад духом і втратив надію виявити бодай якусь ініціативу. Його справедливий бій проти порушень законності та всіляких підступів ще й не почався, а вже весь оцей жалюгідний світ посунув на нього лавиною. Швидше б уже кінчалися ноші та милиці — оцей плебісцит живих і конаючих, а може й давно померлих, бо все одно обмеженими формаль-

ними правами уповноваженого по виборах лавини не зупиниш.

Навіщо він сюди прийшов — у це «Коттоленго»? Тільки не відстоювати законність! Цю справу треба було починати з самого початку, з нуля: йшлося про те, щоб визначити права найбезпорадніших громадян, щоб ніхто не використовував їх як сліпе знаряддя. Але нині, коли вибори в «Коттоленго» подавалися як вияв волі народу, справа захисту законності здавалась такою далекою, що її можна було здійснити хіба тільки загальним апокаліптичним переворотом.

Його, як полюси магніта, притягали крайності. Якщо перед лицем обману він ставав спокійним і мовчазним, немов паралізованим, то це тільки тому, що в таких випадках він діяв за принципом: або все, або нічого, або цілком віддатись справі, або ж відмовитись від неї.

І Америкі згорнувся в клубок як їжак, став в опозицію, що більше скидалась на аристократичну зневагу, аніж на палкий народний бунт. То ж і присутність інших осіб одного з ним табору, замість надати йому сили, лише дратувала його; спостерігаючи ж їхні дії, наприклад, втручання уповноваженої в апельсиновому светрі, він відчував, як у ньому виріває якесь дивне почуття: він боявся стати чимсь схожим на них. Тоді він мерщій скеровував усі свої міркування в якомусь іншому напрямку, маневруючи так спритно, що починав дивитись на речі очима свого супротивника, очима, які щойно з презирством дивилися на нього, а потім знову повертався до самого себе, аналізував свої критичні погляди і намагався дійти чіткої думки. І тут в ньому діяла — більше ніж дух терпимості й любові до ближнього — потреба поставити себе над усіма, синтезувати, побачити все з точки зору історії як творця, — отака, на його думку, і мала бути основа ліберального духу.

В ті роки Комуністична партія Італії взяла на себе, крім усього, ще й місію неіснуючої ліберальної партії. Таким чином, в кожному комуністі жило дві особи: палкий непримиренний революціонер і ліберал-ідеаліст.

А може, саме з цього й видно було, що справжня природа Америкі — і багатьох таких, як він, — якби її полегшити на саму себе, зробила б з нього чистого ліберала, і, може, тільки завдяки контрасту з навколишнім оточенням його можна було називати комуністом?

Ставити перед собою таке запитання було, на думку Америкі, все одно що питати, в чому ж полягає суть особистості як такої, виходячи далеко за межі зовнішніх умов, які її визначають. Сплавити в ньому (і в багатьох таких як він) оці різні метали — було «завданням історії», — думав він.

Внутрішній вогонь, відблиски якого, хай тьмяні, мерехтіли навіть на цій виборчій дільниці, де сиділо стільки членів комісії, поступово виявлявся і в них; різний за силою і температурою, він визначав поведінку кожного представника: хитання Америкіо; палкий протест уповноваженої в апельсиновому светрі (від соціалістів, як дізнався він, тільки-но вони мали нагоду поговорити віч-на-віч); манію худорлявого юнака від християнських демократів, ніби він відбиває ворожу навалу; лякливий формалізм голови, що походив від невіри в свою справу; намагання уповноваженої в білій блузці вислужитися (вона користувалася кожною нагодою підкреслити свою незгоду з колегою), знайти пораду і захист у сильних і цим самим уникнути обвинувачення в непослухові.

Що ж до інших членів комісії (в основному християнських демократів), то ці, либонь, були заклопотані лише одним—якомога більше пом'якшити контрасти: ясно, що всі тут голосують на один манір, то навіщо ж хвилюватись, навіщо чіплятись до дрібниць? Залишається сприймати все так, як воно є, і не ламати собі голову над тим, справедливо це чи ні.

Виборчі теж були різної думки про те, що їм сказано робити. Для більшості акт голосування був справою надзвичайно простою і необтяжливою: став собі хрестик олівцем і тільки—а цього їх старанно вчили, так само як поводитись у церкві або застеляти ліжка. Не маючи жодних сумнівів, що це слід робити так, а не якимось інакше, вони цікавилися лише практичною стороною справи, особливо інваліди та особи розумово неповноцінні.

Інші ж, більш підозріливі або навчені за бездоганною дидактичною системою, вбачали в голосуванні небезпеку й шахрайство, все у них викликало недовіру й страх. Наприклад, у черниць в білому спостерігалася манія запламованих бюлетенів. Зайде така в кабінку, простовбичить отам хвилин з п'ять, а потім вийде собі, не проголосувавши.

— Проголосували?

— Ні!

— Чому?

Черниця простягала розгорнений бюлетень, показуючи на ньому ледь помітну цяточку.

— Запламований! — казала вона сердито голові. — Замініть!

Бюлетені друкувались на простому зеленкуватому папері, виготовленому з зернястої, погано очищеної целюлози; до того ж, на ньому то тут, то там розпливалася друкарська фарба. Вже знали: прийшла якась у білому, значить, чекай сцени з заміною бюлетеня. І ніяк не переконаєш її, що то лише де-

фекти матеріалу, які не позбавляють голос законної сили. Чим більше силкувались пояснити це черницям, тим більше вони затиналися, а одна, стара-престара, з Сардинії—просто-таки розлютилась.

Напевно, їм добре протуркали вуха всілякими порадами, щоб були обережні: в комісії, мовляв, сидять комуністи, які навмисне бруднять бюлетені, щоб зробити голоси недейсними.

І вони, оці чернички в білому, були страшенно залякані. Вся комісія, спільними зусиллями переконувала їх, найбільше старались голова й худорлявий уповноважений,— вони аж навісніли, коли черниці їм не вірили, вбачаючи навіть у них хитрих підступних ворогів.

Напевне, вони, як і Америкіо, запитували себе, чим могли так залякати бідолашних жінок, які страшні картини малювали їм, описуючи перемогу комуністів, що до неї може призвести один-єдиний втрачений голос. Перед очима комісії на мить спалахнуло полум'я релігійної війни і згасло—і знов життя виборчої дільниці посунуло далі своєю сонною бюрократичною ходою.

VII

Пізніше, під час перерозподілу обов'язків між членами комісії, Америкіо випало завдання перевіряти посвідчення особи. А черниць сунула сила-силенна: спершу в білому, а потім у чорному. До документів не причепишся, все по закону: посвідчення нові-новісінькі, видані кілька днів тому. Мабуть, не один тиждень перед виборами працювали адресні столи день і ніч, щоб настати ці посвідчення на цілі релігійні ордени. Фотоательє теж не відставали: перед очима Америкіо проходили фотографія за фотографією документального формату, однаково поділені на білі й чорні зони: загострене донизу обличчя, облямоване білою смужкою косинки, трапецієподібний нагрудник,— все це вписане в трикутник чорної шалі. І він мусив зауважити собі: або ж отой фотографув великий майстер, або, взагалі, черниці грудово виходять на фото.

І не тільки через гармонію здавна знаменитого чернечого одягу, а ще й через невимушені, подібні одне до одного, спокійні обличчя. Америкіо помітив, що перевірка посвідчень черниць стала своєрідним перепочинком для його душі. А все ж дивно: на фотографіях для документів, в дев'яносто із ста випадків, людина виходить із витріщеними очима, надутим обличчям і дурнува-

тою усмішкою. Він, принаймні, завжди виходив отак, і нині, перевіряючи посвідчення, на тих фото, де бачив роблений, неприродний вираз, пізнавав себе — свою скованість перед скляним оком, що перетворює тебе на річ, нервово напруження, що надіває маску смерті на живе обличчя.

У черниць інша справа: вони позували перед об'єктивом, немовби обличчя вже більше їм не належало, і виходили чудово. Звичайно, не всі (Амеріго читав по їхніх фотографіях як хіромант — пізнавав тих, кого роз'їдає земне честолюбство, тих, ким керувала заздрість та незгаслі пристрасті, і тих, котрі боролися проти себе самих і своєї долі); та досить було їм ступити через певний поріг — забути про себе, як фотографія тут-таки закарбовувала безпосередність, внутрішній спокій, блаженство. Отже, блаженство все-таки існує? — питав себе Амеріго (цю проблему він завжди схильний був пов'язувати з буддизмом, з Тибетом). А коли існує, то до нього, мабуть, прагнуть і черниці також? Прагнуть на шкоду іншим речам, іншим цінностям, намагаючись і інших зробити такими, як самі?

Або взяти закінчених ідіотів. Ці теж виглядали з своїх документів, які пахли іще свіжою друкарською фарбою, щасливі-прещасливі: вони ніби й народились для фотографії; отой блаженний стан, до якого життя підводить черниць через напруження, зусилля, ідіотам, мабуть, дарувала сама природа.

Навпаки, ті, що залишались напівдорозі — каліки, дефективні, недорозвинені, невротичні, — всі ті, для кого життя — нескінченні труднощі й страхи, виходять на фото схожі на мучеників, з витягнутою шиєю й заячою усмішкою. Особливо жінки, цим годі тішити себе надією вийти гарними.

Внесли на ношах черницю, зовсім молоду дівчину. Вона була напрочуд гарна. А одягнена, як небіжниця. Рум'яне обличчя дивилося наче з ікони. Амеріго з видимим зусиллям відвів од неї очі. Її занесли в кабінку, підсунули осліні замість столу, щоб і вона поставила свій хрестик.

Перед очима Амеріго — поки та голосувала — лежав її документ. Глянув на фото і вжахнувся: з глибокого колодязя очі поточної благої допомоги, а темна глибіння нещадно тягла її на дно. Він зрозумів, що все у ній, хворій, непорушній — служило самозреченню.

Чи ж воно добре перебувати у блаженстві? Може, краще оцей страх, оце напруження, від якого кам'яніє перед об'єктивом обличчя і ми виходимо не такі, як ми є. Завжди схильний зіставляти крайні протилежності, Амеріго силкувався і далі вивчати отак природу речей, ламав собі голову.

VIII

Кількість порушень закону, що їх може опротестувати уповноважений від опозиції на виборах в «Коттоленго», дуже обмежена.

Наприклад кричати, навіщо, мовляв, допускають голосувати ідіотів, практично ні до чого: коли документи справні і виборець спроможний сам зайти до кабінки — проти чого тут заперечувати? Залишається тільки впустити його туди, плакаючи потаємно (і найчастіше марну) надію, що його не домуштрували, він помилився, збільшивши на один число недійсних бюлетенів. Саме закінчився потік черниць і надійшла черга колони юнаків, схожих один на одного, як брати, з викривленими обличчями, одягнених у те, що мало називатись гарним вбранням; погожими неділями їх виводять у ньому погуляти вулицями міста, а люди, показуючи на них, перешіптуються: «Дивіться: «куту». Навіть синьйора в апельсиновому светрі дивилася на цих бідолах співчутливо.

Але в деяких випадках треба бути особливо пильним: наприклад, коли довідка лікаря допускає напівсліпого, паралітика, безрукого до кабінки в супроводі довіреної особи (звичайно, ченця або священика), а та вже ставить за нього хрестик.

За такої постановки питання багато хворих, нездатних свідомо виявляти свою волю, неспроможних голосувати, навіть якби й мали зір і руки, підносяться до рівня повноправних виборців.

У таких випадках в уповноважених завжди залишається певна можливість для опротестування, наприклад, коли виборець подає посвідку про дуже слабкий зір. Тут можна знайти яку-небудь зачіпку.

— Синьйоре голово! Та він же бачить! Він може йти голосувати сам! — раптом вигукнула синьйора в апельсиновому светрі. — Я подала йому олівець, а він простягає руку й бере.

Перед комісією стояв якийсь нещасний із скривленою шиєю й зобом. Його супроводив гладкий священик з грубим лицем, беретом на голові, суворий, практичний на вигляд і чимось схожий на шофера. Цей вже давненько розводив виборців по кабінах. Він простяг угору руку, долонею до комісії, в якій тримав аркушик паперу, й постукав по ній другою рукою:

— Лікарська довідка. Тут написано, що він не бачить.

— Та бачить він краще за мене! Взяв два бюлетені і добре побачив, що їх два!

— А ви що — розумієтеся на цьому краще за окуліста?

Голова, щоб виграти час, прикинувся, що нічого не зрозумів:

— Що? Що таке? В чім річ?

Довелося пояснювати йому все знову.

— Нехай іде до кабінки сам, — запропонувала уповноважена.

Чоловік із зобом уже й сам рушив туди.

— Е, ні! — аж кинувся священик. — А якщо він помилився?

— Ну, якщо помилився, значить, не мав права голосувати! — відрізала синьйора в апельсиновому светрі.

— Чого ви прискіпались до бідолахи? Яка ганьба! — вичитувала колезі уповноважена в білому.

В цю мить втрутився Америкго:

— Можна перевірити, чи в нього справді зір...

— По-вашому, довідка недійсна? — спитав священик.

Голова обдивився довідку, покрутив її так і сяк, немов якийсь банкнот.

— Так... дійсна...

— Дійсна, якщо засвідчує справжню хворобу, — зауважив Америкго.

— Ви справді не бачите? — допитувався голова у виборця з зобом.

Той дивився на нього згори вниз, схиливши голову на викривленій ший. Не вимовивши й слова, почав плакати.

— Я протестую! Залякують виборця! — вигукнув худорлявий.

— Бідолашний! — твердила своє підстаркувата уповноважена. — І ніякої тобі жалості...

— Я бачу, що більшість членів комісії за... — почав голова.

— Я проти! — вигукнула апельсинова.

— Я теж проти, — приєднався до неї Америкго.

— Що тут у вас діється? — звернувся священик до голови грубим голосом. — Виборця позбавляють голоса, а ви мовчите!

Голова вирішив: настав час показати, що в нього урвався терпець. І він розлютився (так, як тільки може розлютитись м'яка, плаксива людина).

— Та що це таке! — заволав він. — Навіщо ви роздуваєте цю справу? Чому не даєте проголосувати виборцеві? Чому ви йому перешкоджаєте? Нещасні живуть у Притулку Божественного Провидіння змалку. А коли вони, бідолахи, хочуть висловити вдячність за це, ви їм стаєте на заваді. Вдячність тим, хто зробив їм добро. ¹Чи маєте ви хоч краплину співчуття?

— Ніхто не заважає висловлювати вдячність, синьйоре голово, — обізався Америкго. — Але ж ми тут провадимо політичні вибори. Йдеться про те, щоб кожен вільно проголосував згідно зі своїми поглядами. До чого ж тут вдячність?

— А яких іще поглядів ви сподіваєтесь від них, крім вдячності? Це ж нещасні істоти, від яких усі відмовляються. А тут їх люблять, виховують, навчають! І вони так хочуть го-

лосувати! Навіть більше за тих, що живуть там, за стінами притулку. Бо знають, що таке милосердя!

Америкго тут же продумав ці слова й виявив прихований наклеп («Ага, цим вони хочуть сказати, що «Коттоленго» існує лише завдяки піклуванню церкви, комуністи ж просто зруйнували б його; отже, голос нещасних — це теж захист християнського милосердя...»), і, впевнений у своїй правоті («вони ж не розуміють, що лише ми репрезентуємо справжній гуманізм»), він з обуренням спростував цей наклеп і викинув з голови, так ніби ніколи й не думав про нього, і все це на протязі якоїсь секунди («...ми, і тільки ми можемо засновувати заклади в сто раз діювіші за ваші!»), але вголос лише сказав:

— Прошу вибачення, синьйоре голово, це політична кампанія, тут голосують за кандидатів від різних партій... (— Не розводьте пропаганду серед членів комісії! — спробував перебити його худорлявий) а не за чи проти «Коттоленго»... А ви кажете: «висловити вдячність»... Вдячність? Кому?

В цю мить пролунав голос священика, котрий досі мовчки і з-під лоба поглядав на всіх, опустивши підборіддя на груди й спершись руками на стіл.

— Вдячність господу-богу, нашому повелителю, йому одному!

Ніхто більше не мовив і слова, кожен прореагував по-своєму: чоловік із зобом перехрестився, підстаркувата уповноважена ухапливо кивнула, секретар знову взявся за перо, а голова втупив очі в список, одне слово, кожен повернувся до своїх справ. Посилаючись на згоду більшості, голова дозволив священикові супроводити виборця із зобом до кабінки; Америкго і товаришка від соціалістичної партії наполягли на тому, щоб їх окрему думку записали в протокол. Потім Америкго вийшов покурити.

IX Дощ ущух. З порожніх дворів піднімався запах мокрої землі, весни. Подекуди пагінці повзучих рослин уже чіплялися за мур. Під навісом, оточивши черницю, грався гурт школярів. Почувся якийсь протяжний звук, можливо крик, і полинув над дахами, за мури: може, це і є оте виття захованих у «Коттоленго» потвор, що, як розповідали, лунає з палат вдень і вночі. Звук більше не повторювався. З дверей каплиці долинав лише спів жіночого хору. Всюди між виборчими дільницями, влаштованими майже в кожному павільйоні, в кожному залі підземелля і першого поверху, метушилися люди. На пілястрах, під старими почорнілими табличками з іменами святих біліли папірці з

номерами і стрілками. Несучи паки бланків, проходили чергові з магістратури. Поліцейські нудьгували і блимали довкола себе мутними невидючими очима. Уповноважені з інших дільниць вийшли, як і Америкго, покурити і поглянути на небо.

«Вдячність богу»... Вдячність за горе й нещастя? Америкго силкувався заспокоїти розтривожені нерви, пригадуючи (оскільки на теології розумівся погано) вислови Вольтера, Леонарді (заперечення лагідності природи та провидіння), Кіркегарда, Кафки (про непізнаного, жорстокого бога). Оці вибори, коли попустити віжки церковникам, можуть перетворитися на релігійний обряд. І не тільки для сліпої маси виборців, а й для нього самого: настороженість уповноваженого проти можливих інтриг врешті могла б ослабнути, розум і увагу заповнили б метафізичні міркування.

З цієї точки зору, політика, прогрес, історія були б, мабуть, навіть незрозумілі. Ми одразу переносимось в Індію з її філософією: всяке людське зусилля змінити те, що нам дано, всяка спроба не прийняти своєї долі, накресленої нам від самого народження, даремні. (Це Індія, — думав він, задоволений тим, що врешті знайшов ключ, хоча водночас у нього починала зароджуватись підозра, що він переживає загальні істини).

Допустити неповноцінних людей до політичної кампанії можна було лише з однією метою: щоб виставити їх як свідків для осуду честолюбства здорового суспільства. Саме це й хотів сказати священник. У «Коттоленго» все (навіть голосування на виборах) прирівнювалось до молитви, всяка справа, що робилася тут (праця в майстерні, навчання в класі, лікування в палаті), зводилася зрештою до молитви. А там уже однаково: або зливайся з богом, або ж (Америкго підбирав визначення навздогад) примиряйся з людськими недоліками, додавай усі свої негативні якості до загального рахунку, де вони менш помітні, покірно чекай невідомого кінця, що буде єдиною нагородою за твої нещастя...

Провести ж чітку межу між мешканцями «Коттоленго» і здоровими людьми дуже важко: справді, чим ми кращі за них? Здорові органи, пропорціональна будова тіла, здатність свідоміше керувати діями і почуттями... — мало, дуже мало, якщо взяти до уваги ту неосяжність світу, якої ні нам, ні їм не вдається пізнати...

У світі «Коттоленго» (в нашому світі, що міг би стати — або й зараз є «Коттоленго») Америкго не міг орієнтуватися ні при виборі моральних цінностей (мораль спонукає до дії, а що, коли сама дія непотрібна?), ні естетичних («усі образи людини застаріли, — думав він, походжаючи між гіпсовими мадон-

нами і святими, — тож не випадково художники, його сучасники, один по одному переходили в табір абстракціоністів»). Один день у своєму житті він змушений дивитися на жахливі примхи природи, і вже під ногами розверзлася страшна прірва марнославства, куди летів світ. А може, це і є так звана «релігійна криза»?

«Отак вийшов на хвилинку покурити, — подумав він, — і релігійна криза охопила тебе».

Однак щось чинило опір цим думкам. І не в ньому, не в його способі мислення, а в оточенні: в речах і мешканцях «Коттоленго». Повз нього пробігали дівчата з косами, несучи паки простирадел («Міняють білизну в якійсь потаємній палаті, — подумав Америкго, — з паралітиками або потворами»); крокували загони ідіотів на чолі з старшими, — ніби не такими ідіотами, як решта. («Цікаво, як вони зорганізовані», — питав себе Америкго з цікавістю соціолога, що раптом пробудився в ньому); один куток двору був завалений вапном, піском і будівельним лісом: там споруджували якусь будівлю. («А як вони тут порядкують спадщиною? Яка частина йде на видатки, а яка на збільшення капіталу?»). Отак «Коттоленго» з однаковим успіхом міг служити доказом і спростуванням доцільності людських діянь.

В душі Америкго знов прокинувся історик: все, що було, є й буде, — історія: «Коттоленго», оці черниці, які йдуть міняти простирадла (можливо, тут історія зупинилась на певній точці свого руху вперед, застрягла й збунтувалась сама проти себе). Навіть оцей світ калік міг стати інакшим і, напевно, стане в майбутньому суспільстві. (В свідомості Америкго пропливали поки що туманні образи: чудові ультрасучасні лікувальні заклади, охайні, з чистим альпійським повітрям, зразкова система виховання, статті з фотографіями в газетах і журналах).

Марна суєта цього світу і доцільність людських вчинків суміщались у стінах одного закладу. Якби Америкго обійшов його ще раз, сто разів, у нього виникли б ті самі запитання й відповіді. Та треба вертатись на дільницю; сигарету випалив, чого він іще чекає?

«Має рацію той, хто чинить добро для історії», — спробував він зробити висновок.

І похапливо додав: «Звичайно, мати рацію — цього ще надто мало».

Х У двір заїхав великий чорний автомобіль. Шофер у береті відчинив дверцята, і з машини вийшов стрункий, сивуватий, гладенько виголений синьйор. На ньому був світлий плащ з багатьма гудзиками та петельками і напівстоячим коміром —

за останньою модою. Народ заметушився, поліцейські віддали честь.

Худорлявий уповноважений стиха звернувся до голови: оскільки, бачите, прибув шановний кандидат від його партії, то чи не буде на те ласка синьйора голови відпустити його на хвилинку до синьйора кандидата, щоб він поінформував того, як ідуть справи на дільниці. Синьйор голова так само тихо попросив його зачекати: оскільки, бачите, члени парламенту мають право вільного входу на будь-яку дільницю, то синьйор кандидат, можливо, зайде й сюди.

Той справді не минув їх. Він ходив по «Коттоленго» впевнено, жваво, по-діловому. Він поцікавився процентом зібраних голосів, кинув кілька добродушних жартів виборцям, які стояли в черзі, і, взагалі, поведився так, ніби об'їжджав свої заморські колонії. Худорлявий уповноважений підійшов до нього і щось спитав, мабуть, про те, як бути з комуністичною обструкцією і з тими, хто раз у раз хоче записувати окремі думки в протокол. Той слухав одним вухом, його цікавило тільки основне, найважливіше, а не оті деталі. Він махнув рукою, може, хотів сказати цим: ет, дурниці, головне — колеса виборчої машини обертаються та ще й як обертаються, голосів — мільйони, а оті кілька випадків — то дрібниці, не звертайте уваги, якось та буде, працюйте собі.

Потім, нараз змінивши тему, поцікавився ще чимсь і вийшов у двір, запитуючи у стрічних: «Де матушка-настоятельница? Де можна її знайти?».

Матушку вже попередили: вона бігла по двору, він попрямував їй назустріч і заговорив до неї, як старий приятель, здавалось, жартома вичитував за щось.

Він виявив бажання обійти інші дільниці в супроводі матушки. За ними тягся «хвіст» — здебільшого представники від різних дільниць (щоразу хто-небудь з них вихоплювався наперед, аби вставити своє слово) і юнаки-гінці, що безупинно бігали туди й сюди з списками виборців, переведених в інші заклади, проте приписаних до «Коттоленго», або осіб, яких треба транспортувати на дільницю. Шановний кандидат віддавав короткі накази, розсилав гінців, автомашини, відповідав на запитання, беручи співрозмовника за руку біля ліктя, щоб підбадьорити і якомога швидше спровадити його.

За якусь мить усі машини роз'їхались за виборцями. Залишилось кілька гінців, що чекали поки їх розвезуть; шановному не сподобалось, що люди байдують, і він відрядив їх кудись у своєму авто. Отак, давши кожному доручення, він позбувся «хвоста». Тепер шановний кандидат стояв у дворі сам-

один, чекаючи, поки повернеться машина. Сонце стояло посеред неба, з хмар вряда-годи все ще падала на землю якась краплина. Для шановного настали ті хвилини самотності, що їх переживають королі й володарі, споглядаючи, як після їхніх наказів світ метушиться сам по собі. Він дивився довкола холодним, ворожим поглядом.

Амеріго спостерігав його у вікно, і подумав: «О, для цього плащ дорожчий за весь «Коттоленго». (Під безстороннім виразом обличчя парламентарія ховався католицький песимізм щодо людської природи, та Амеріго радше вбачав у ньому свідомий цинізм). «Напевне, любить смачно попоїсти, — думав він далі, — палить з вишневого мундштука, має породистого пса й ходить на полювання. І, безперечно, впадає за жінками. Учора ввечері теж, мабуть, був у ліжку з якоюсь — не з дружиною, звичайно». (Можливо, під удаваною веселістю шановного приховувалась католицька поблажливість до свого нечистого сумління як мужа і батька сім'ї, та Амеріго радше вбачав у ньому язичника, епікурейця). Раптом відраза перетворилась на солідарність: чи не були вони обоє схожі один на одного більше ніж будь-хто в цьому притулку? Хіба ж не вони вдвох, кожний по-своєму, розвінчували фетиш «Коттоленго»: один — використовуючи притулок як виборчу машину, другий — намагаючись показати його непридатність для цієї справи?

Дивлячись у вікно, Амеріго помітив, що з протилежного корпусу крізь шибку глянули два ока, чиясь голова — велика черепна коробка, поросла рідким пухом, — уперлась носом в підвіконня. «Ліліпут», — здогадався Амеріго. Очі ліліпута втупились у шановного кандидата, потім над підвіконням з'явилась ручка із зморшкуватою долонькою і коротюсінкими пальчиками й стукнула в шибку двічі, ніби кличучи того. «Що він хоче йому сказати? — спитав себе Амеріго. — Що думає цей ліліпут про таку авторитетну особу? І що думає про нас усіх?»

Шановний повернув голову до вікна, ледве глянув і одвернувся. Амеріго подумав: «Бач, одразу постеріг, що той не може голосувати. Тепер уже більше не озирнеться, навіть не гляне більше на бідолаху...»

Ліліпут стукав у шибку ще і ще, та шановний неначе оглух. Звичайно, ліліпут і не збирався нічого говорити кандидатові, бо його очі — то були самі тільки очі, без найменшого проблеску розуму, хоча й можливо, що він хотів передати шановному якусь звістку із свого безмовного світу, встановити якісь стосунки між ним і своїм світом без стосунків. «Цікаво, яке уявлення про нас має світ, позбавлений здатності уявляти?» — питав себе Амеріго.

І знов, — як і перед цим у дворі, — його полонили роздуми про марність усієї людської історії: царство ліліпута стояло ще вище за царство кандидата, і тепер Америкіо став на бік ліліпута, погоджувався з ним у тому, що «Коттоленго» справедливо засуджує шановного кандидата, непроханого гостя — єдиного справжнього ворога, що вдерся в його межі.

Але ліліпутіві очі однаково байдуже дивились на все, що ворушилось у дворі, в тому числі й на шановного кандидата.

Врешті з'явилась чорна машина і вивантажила кількох тремтячих черниць. З великою радістю шановний кандидат вскочив у неї, опустив скло, аби дати останні настанови, й погнав з двору.

XI Пополудні потік голосуючих став не таким густим. Члени комісії домовились між собою, коли в кого перерва; дехто з уповноважених — з тих, що жили неподалік, — міг заскочити додому й нашвидкуруч попоїсти. Америкіо був перший на черзі.

Він жив сам, наймаючи невеличку квартиру, щодня до нього приходила жінка, що прибирала помешкання і варила їсти.

— Синьйорина вже двічі дзвонила вам, — сказала вона, відчиняючи двері.

— У мене обмаль часу, дайте мені швиденько чого-небудь перекусити, — попросив він.

Але більше ніж попоїсти йому хотілося зробити дві справи: прийняти душ і посидіти з розгорнутою книжкою. Постояв під душем, змінив білизну, надів чисту сорочку. Потім підсунув крісло до книжкової шафи і почав порпатися на нижніх полицях.

Його бібліотека була невелика. З роками він пересвідчився, що краще зосередитись на певних книгах. В молодості він жадібно читав усе, не перебираючи. Нині зрілий вік спонукав до роздумів. З жінками у нього було навпаки: з роками він дедалі частіше, ніби жартома, зав'язував короткі й безглузді знайомства й поривав їх, коли бачив, що починає заплутуватись. Він був одним з тих холостяків, які полюбують кохатися надвечір, а вночі сплять самі.

Думка про Лію, якої він так жадав цілосінький ранок (поки та була недосяжною мрією), нині дратувала його. Слід би подзвонити їй, але розмова з нею зараз розірвала б усе оте мереживо думок, що його він так старанно плів від самого рання. Щоправда, Лія не забариться подзвонити сама, але,

перш ніж почути її голос, Америкіо хотів заглибитись у яку-небудь книжку, що перегукувалася з його думками і спрямувала б їх у певне річище, — це для того, щоб мати змогу знову вхопитися за обірвану нитку після телефонної розмови.

Та він не міг серед своїх книг (кількох випадкових класиків, філософів, здебільшого сучасних, деяких поетів та праць з культури й мистецтва) знайти таку, що відповідала б його роздумам.

Уже досить давно він силкувався триматися якомога далі від літератури, він соромився свого марнославного бажання юності — стати письменником. Тоді він швидко зрозумів, що за цим прагненням ховається сподівання увічнити себе, закарбувавши в пам'яті людей свій — правдивий або підмальований — образ. Твори окремих — живих і мертвих — авторів видавались йому своєрідними надмогилями пам'ятниками. Віднині він шукав у книгах іншого: мудрості епох або ж просто чогось такого, що допомогло б збагнути іще щось. А що він звик мислити образами, то й далі копався в працях учених з образним мисленням, з душею поета: хотілося знайти в науці, філософії, історії щось схоже на те, як Авраам збирається принести в жертву Ісаака, Едіп осліплює себе або король Лір божеволіє в бурю.

Біблія аж ніяк не відповідала його настрою; Америкіо передчував, яку гру думок почне він, розгорнувши книгу Іова — обов'язково уподібнить членів комісії, голову, священика тим людям, що повчають інших в горі й стражданнях миритися з ударами долі.

Однак є праці, де завжди вичитаєш щось таке, що зачепить струни твоєї душі: комуніст Америкіо Ормеа почав гортати Маркса.

Задзвонив телефон.

— Скажи, куди це можна пропасти на цілосінький ранок? — спитала Лія.

Америкіо не став, та й не збирався пояснювати їй цього. І не з якоїсь там особливої причини: просто були речі, про які він з нею не говорив.

— Та, знаєш, вибори, — коротко відповів він.

— Вибори — це якісь дві хвилини. Я вже відголосувала й забула.

Америкіо боявся запитати себе, за кого голосувала Лія, зробити це було не так уже й легко: одразу сплуталися б дві проблеми: з одного боку, їхні інтимні стосунки, а з другого — його ставлення до політики. У Америкіо було нечисте сумління перед партією

(обов'язок кожного комуніста — «провадити пропаганду в масах», а він із своєю подругою... ганьба!) і перед самою Лією — адже він ніколи не розмовляв з нею про свої важливі справи.

— Так то ж моя робота. Я член виборчої комісії, — відповів він роздратовано.

— Ага, це тому, що я хотіла по-своєму розпланувати сьогоднішній день...

— Нічого не вийде. Я мушу повернутись на дільницю.

— Як, знову?

— Я ж працюю, — і хотів додати: «Знаєш, партійний обов'язок...»

(Для Лії було байдуже, чи Америкі член комуністичної партії чи гравець футбольної команди. Хіба ж це справедливо з її боку?)

— А чому б тобі не домовитися з кимось, щоб підмінив тебе?

— Повторюю, це робота, до того ж відповідальна, треба сидіти до кінця.

— Хитро придумано.

— Ет, що з тобою розмовляти!

О, ця дівчина вміла грати на нервах!

— Це був останній день тижня, пам'ятаєш, я вже казала тобі, тижня твого гороскопу!

— Ліє, ти знову з своїм гороскопом...

— «Вирішальний тиждень для кохання, тобто несприятливий для інших починань».

— І все з того журналу?

— Найправдивіші гороскопи завжди підтверджуються.

Почалась звичайна дискусія. Замість сказати: «Гороскопи — просто дурниця!», що звучало б коротко і ясно, Америкі, із своєю звичкою дивитись на речі з точки зору противника і небажанням висловлювати очевидне відразу, вдався в докладний аналіз астрології, силкуючись показати, що коли й віриш у вплив світил, то принаймні не довіряй гороскопам з журналів.

— Послухай, година народження не лише не пов'язана з розташуванням сонця, а й...

— А мене це не торкається. Про нас з тобою гороскопи завжди кажуть правду.

— Помиляєшся, Ліє, ти завжди помиляєшся, — лютував Америкі, — треба міркувати логічно, планети, наприклад, Плутон...

— Я покладаюся на досвід, а не на балачки, — не вгавала Лія — одне слово, вони вже не розуміли одне одного.

Після телефонної розмови Америкі сів за стіл і почав їсти, заглядаючи в книгу, намагаючись відновити перервані думки. Ось він дійшов до певної точки, малесенької дірочки, і побачив крізь неї світ, людський світ, але відмінної будови: навіть несправедливості природи втрачали в ньому свою вагу, робились непомітні, а боротьба між людьми закінчувалась тим, що милосердя спільно душили, і той, хто його проповідував, і той,

хто потребував його... Нічого не виходить: усе даремно, ниточка обірвалась, і отак завжди після розмови з цією дівчиною! Просто якась напасть: досить почути її голос, як усе летить шкереберть. Дискусії з Лією (про гороскопи, полковника Таунсенда, найкращу дієту для того, хто хворіє на коліт) забирають усю енергію. Він весь включався в сварку, яка пізніше тривала у вигляді монолога — несамовитої внутрішньої гризоти, що не залишала його цілісний день.

Раптом він відчув, що втратив апетит.

«Та й нерозумна ж оця дівчина! — повторював він про себе, чимраз більше лютуючи, переконаний водночас, що Лія може бути тільки така, бо коли б не була така, то її б не існувало як Лії. — Нерозумна, непослідовна!» — сказав він і відчув подвійне задоволення, все ще мучаючись думками про Лію і нещадно скеровуючи проти неї вістря елементарної логіки. «Ти непослідовна! Непослідовна!» — і далі, в уявній сварці, кидав він в обличчя Лії ці слова та ще й жалкував, що не сказав їх тоді вголос: «Непослідовна! Знаєш, яка ти? Непослідовна!» Хотілося, щоб вона відразу зрозуміла його, та ба: вона нічого не тямала.

Зжурнув серветку, підвівся з-за столу, вхопив телефонну трубку й набрав її номер. Відчував потребу знов розпочати сварку й кинути їй: «Непослідовна!», але Лія одразу впівголоса урвала його:

— Тс-с-с! Тихше!

З телефону дзвінала приємна музика. Америкі, втрачаючи впевненість, запитав:

— Стривай... що там у тебе таке?

— Тс-с-с... — відповіла Лія, ніби боялась пропустити бодай одну ноту.

— Що це за пластинка? — спитав Америкі, аби щось сказати.

— Тра-ля-ля... Ти що, оглух? Я ж тобі подарувала таку.

— А-а... — протяг Америкі (йому було байдужісінько), — а я оце хотів сказати...

— Замовкни, — шепнула Лія, — прослухав до кінця...

— По-твоєму, я зняв трубку лише для того, щоб слухати пластинки! Я ж можу послухати свої, не підводячись із-за столу!

На тому кінці дроту усе затихло, навіть мелодія урвалась. Потім Лія поволі промовила:

— Еге ж. Свої!

Америкі зрозумів, що ляпнув те, чого не слід, і мершій кинувся рятувати становище:

— Мої, тобто твої — ті, що ти мені подавала...

Та надто пізно!

— Аякже, зараз вони твої... А хто їх подавав, тобі байдуже...

Починалася стара, остогидла балаканина.

Було у Америкі кілька пластинок. Одного разу, — так, між іншим, — він сказав Лії, що завжди слухав би їх з великою втіхою, на тім розмова й скінчилась. Але потім він мав не-обережність проговоритись, що ці пластинки подарувала йому знайома — Марія Піа; відтоді Лія ганила їх коли тільки могла, і між ними завжди виникали сварки. Далі вона подарувала йому кілька своїх і зажадала, щоб він викинув Маріїні геть. Америкі затався, заради принципу: йому було наплювати на пластинки Марії Піа (то була вже давно забута історія), але він не припускав, що можна пов'язати між собою такий об'єктивний фактор, як музику, записану на пластинці, з суб'єктивним — тобто почуттям до того, хто її подарував. Але годі й думати пояснювати Лії свої міркування... Взагалі, нестерпна історія — і от знову сам розворушив старе.

Часу було обмаль, та він не хотів уривати розмови, щоб не погіршити стосунки. Тим більше зараз, коли важко було сказати, чи між нею і ним справді сварка. («О, розумію, — говорила вона, перекиркуючи його, — музика є музика, навіть й сюди тягти кохану особу...»)

А він намагався говорити їй на догоду: «Та я ж слухаю тільки ті пластинки, які мені подобаються найбільше, тобто ті, які вибирала ти»).

Врешті Лія знов поставила пластинку, і вони обоє замугикали під мотив, далі Америкі мовив убик — тобто до служниці, яка запитувала, чи можна забрати посуд: — «Хвилиночку, я ще не з'їв суп!», а Лія кризь сміх вигукнула: «Божевільний, ще й досі не дообідав», — після цього вони розпрощалися і, безперечно, помирилися.

Іще одна думка точила його мозок: лише Гегель розумів якоюсь мірою любов. Три рази бігав він від тарілки до книжкової шафи і порпався в книгах. Але творів Гегеля у нього не було. Тільки деякі книги або статті про нього, і він гортав їх, сьорбаючи суп: «Бажання», «Інше», «Визнання» — не те!

Задзвонив телефон. Знову Лія.

— Слухай, є розмова. Я вирішила не казати тобі нічого, але все-таки скажу. Ні, не по телефону, таких речей по телефону не кажуть... Щоправда, я не певна і тільки, коли достоту переконаюсь... Ні, краще зараз... Це важливо, боюсь, що воно так.. (Вони перекидалися уривчастими фразами: вона не могла зваяжиться на відвертість, а він не міг сказати всього через служницю, що вешталась поряд на кухні, — нарешті, йому вдалося вибрати мить і зачинити кухонні двері, — а також тому, що боявся почути правду)... Не треба гніватись, любий; якщо ти сердишся, значить, ти зрозумів... Я не впевнена на сто відсотків, проте... — одне слово, хотіла сказати йому, що завагітніла.

Біля телефону стояв стілець, і Америкі опустився на нього. Він мовчав, а Лія без упину гукала: «Алло! Алло!», — думаючи, що їх роз'єднали.

В таких випадках Америкі волів би залишатись господарем становища — адже він не хлопчик! — виступати в ролі спокійного авторитетного радника, захисника і водночас зберігати холодний, тверезий розум людини, яка твердо знає, що їй робити. Проте відразу ж розгублювався. До горла підкочував клубок, він не міг ні спокійно розмовляти, ні обмірковувати доладу свої аргументи...

— Неможливо... Ти просто божевільна. Як же це... — і раптом його охопив гнів. Він швидко заговорив, почав дорікати їй: — І ти заявляєш мені отаке... І не усвідомлюєш... Як же ти можеш залишатися такою спокійною...

Отак він белькотав, поки вона, ображена, обурена, урвала його:

— Сам ти нічого не усвідомлюєш! Чуєте: я не усвідомлюю, що кажу! Мені слід було мовчати, якомога швидше самій обмірковувати цю справу, назавжди порвати з тобою!

Америкі добре розумів, що оце його «не усвідомлюєш» стосувалось його самого, він же дорікав тільки самому собі; гіркота й тягар провини виливались у відразу до жінки, яка вскочила в халепу, а все через риск, що міг призвести до непоправного факту, до довічного спільного майбутнього. А він уже подумував, що цей любовний зв'язок надто затався: пора ставити крапку.

Водночас його не переставали мучити докори сумління: який же він егоїст, чоловік ж набагато легше викрутитися з такого становища. Хоробрість дівчини видавалась йому безмежною, благородною, і захоплення цією хоробрістю, замилювання її сумнівами, такими схожими на його власні, впевненість в тому, що в душі своїй він набагато кращий, ніж показав себе у першому бурхливому пориві, що він може апелювати до свідомої урівноваженості й почуття відповідальності, — все це спонукало його швидше сказати:

— Не турбуйся, любя, я ж нікуди не подівся, я з тобою, щоб там не трапилось...

Голос її відразу полагіднішав, у ньому забриніли втішливі нотки:

— Та я тільки хотіла сказати, якщо...

Тут Америкі знов злякався, а чи не зайшов він надто далеко: вона ще забере собі в голову, що він не проти дитини; тож він спробував окреслити свої наміри чіткіше:

— Люба моя, це дуже проста справа, я про все подбаю, бідолаха. Заспокойся, два-три дні, і ти забудеш...

А з того кінця дроту голос раптом став різкий, пронизливий, майже писклявий:

— Що ти там верзеш? Про що подбаєш? Тебе це не обходить: дитина моя! Схочу то й народжу! А тебе я ні про що не прошу! І бачити тебе не хочу! Дитина виросте без тебе і навіть не знатиме, хто її батько!

Ну, це ще не значить, що вона справді хоче мати дитину, — просто демонструє властиву жінкам відразу до легковажних вчинків чоловіків. Та Америкіо все ж стривожився:

— Стривай, не можна ж так, так просто дітей на світ не пускають, це ж несерйозно, безвідповідально... — белькотав він далі, але вона урвала його тираду, поклавши трубку.

— Я вже попоїв, можете прибирати, — сказав Америкіо служниці.

Він знову сів біля книжкової шафи і замислився. Ось, тільки що, він сидів собі отут спокійний, бездумний, і раптом той час став таким недосяжним далеким. Але найсильніше він відчував якесь приниження. Народження дитини, передусім, суперечило його поглядам. Америкіо був затятим прибічником обмеження розмноження, всупереч тому, що партія виступала проти цієї точки зору. Ніщо його так не обурювало, як та безтурботність, з якою розмножувались народи. І чим бідніші й відсталіші люди, тим вони плодovitіші, і не тому, що хочуть дітей, — просто звикли нерозважливо підкорятись природному потягові. Але, щоб посідати отаку непримиренну позицію, треба самому бути щодо цього на висоті...

До того ж, усе, пережите ним за цей час в «Коттоленго», лежало на свідомості важким тягарем — оці народжені на муки істоти були німим обвинуваченням тим, хто плодить собі подібних. Йому здавалось, що ці жахливі, закарбовані в свідомості картини не минуться безслідно: здавалось, ніби він сам став вагітною жінкою, чутливою до всього, як фотоплівка, або ж що в ньому вже давно відбувається атомний розпад, внаслідок чого він зможе давати життя лише поколінню вродків.

Як же тепер повертатись до книг, до загальних міркувань? Книги, що їх він розгортав, проповідували протилежні погляди. Взяти хоча б біблію, з її проблемою продовження роду... свого, а Маркс — він теж не хоче обмежувати людську плодovitість, бо впевнений у невичерпних багатствах землі. Але ж нині людському родові загрожує зовсім інша небезпека!

Він уже запізнівся; на дільниці його чекають, щоб дати можливість перепочити іншому, треба бігти. Але він ще раз подзвонив Лії, хоча й не знав, про що саме буде говорити.

— Послухай, Ліє, мені пора, знаєш, я...

— Тс-с, — відповіла вона: пластинка грала, як і раніше, неначе попередньої телефонної розмови зовсім не було; Америкіо раптом знову хопило бажання почати дискусію («Отак-то: ніщо її не хвилює, живе собі за законами природи, і важить для неї тільки логіка фізіології, а не розуму!»). Водночас він відчув заспокоєння: Лія завжди залишалась сама собою.

— Тихше... Прослухаймо до кінця...

XII

Певну кількість виборців «Коттоленго» становили хворі, які не могли покидати ні ліжка, ні палати. Такі випадки передбачені законом: з комісії виділяється кілька чоловік, так звана «окрема комісія», яка й вирушає збирати голоси хворих на «місці лікування», тобто там, де хворі лежать. До цієї «окремої комісії» увійшли: сам голова, секретар, уповноважена в білому і Америкіо. Комісії виділили дві скриньки (в одній були складені виборчі бюлетені, друга мала служити урною), журнал-реєстр та «список голосуючих за місцем лікування».

Взяли всі ці причандали й пішли. Один з «розумних» повів їх угору сходами. Це був невеличкий, дебелий хлопчина з неправильними рисами, стриженою довбешкою і густими бровами, що зрослись на перенісці. Він дуже старанно виконував свої обов'язки; і, здавалось, потрапив сюди через якусь помилку, можливо, через своє потворне обличчя.

— В цій палаті їх четверо, — сказав він, відчиняючи двері.

Це була довга кімната з проходом між двома рядами білих ліжок. Очі після темряви на сходах аж заболіли від сліпучого світла, що, можливо, тільки й врятувало комісію від страшного видовища, допомогло спершу не помічати оті форми тілесного кольору, що витикалися з куп білих простирадел і подушок, полегшило перехід від звукових до зорових образів. З кутка палати лунав якийсь пронизливий, тваринний крик: «гі-і! гі-і! гі-і!», з іншого ліжка йому відповідав хрипкий сміх чи гавкіт: «га! га! га!»

Пронизливо кричав хлопчик з малесеньким червоним личком на риб'ячій голові (самі тільки очі й широко роззявлений рот, мов у застиглому реготі). Одягнений у білу сорочку, він сидів, вірніше стирчав з ліжка, як та рослина з горщика. Рук у нього зовсім не було видно; оця людина-рослина-риба коливалася угору і вниз, нахилиючи тулуб-стовбур за кожним «гі-і! гі-і! гі-і!». А «га-а!»

га-а! га-а!» вилітало з пащі іще безформнішої, потворнішої істоти, з наливою кров'ю хижою голівкою. Потвора мала руки, а може, й плавники, — вона ворушила ними під простирадлом, яким була сповита; інші потвори, очевидно, схвилювані появою людей в палаті, вторували їм багатоголосим хором, в якому подеколи вирізнялось і тут же замовкало, переходячи в здушений стогін, дике виття.

В палаті лежали дорослі, підлітки і діти, судячи з розмірів і таких ознак, як волосся, або колір шкіри (за цими ознаками, принаймні, визначають вік людини у зовнішньому світі). В одному ліжку непорушно лежав схожий на немовля велетень; велетенська підперта подушками голова, закладені за спину руки, підборіддя, уперте в груди, які переходили в опукле черево, втуплені просто себе невидючі очі, пасма сивого волосся на широченному лобі, застигле в сумному подиві обличчя («Ця істота, мабуть, так і постаріла, не вийшовши із зародкового стану?»).

Священик (отой, поводитар по кабінах) вже чекав на них у палаті, він теж тримав у руці якийсь свій список. Уздрівши Америкі, він спохмурнів. Та Америкі в цю мить зовсім забув, що його сюди привело; межі обов'язків перемістилися хтосьна-куди: йшлося вже не про «вияв волі народу», а про визначення: людина це чи ні.

Священик і голова підійшли до начальниці палати і назвали їй за списком чотирьох хворих, які мали право голосувати. Черниця показала їх. Інші черниці принесли ширму і столик — потрібні для голосування речі.

В кінці палати стояло порожнє застелене ліжко; сам пацієнт, одягнений в шерстяну піжаму й зверх неї піджак, сидів біля ліжка на ослоні, по другий бік ліжка сидів старий чоловік у капелюсі, напевне, батько, що прийшов провідати сина. Син, розумово відсталый хлопча, був нормальний на зріст, але з дещо скованими рухами. Батько луштив мигдальні горіхи і подавав зернята через ліжко, хлопець брав їх і повільно підносив до рота. І старий дивився, як той жує.

Люди-риби час від часу здійсмали крик, і щоразу черниця відходила від комісії, щоб втихомирить якогось, котрий надто вже галасував, хоч це не дуже й допомагало. Все, що відбувалось у палаті, було сукупністю паралельних, не пов'язаних одна з одною подій: кожне ліжко ніби замикало в собі окремий світ, ніяк не зв'язаний з довколишнім оточенням — от хіба що крики, якими виродки спонукали один одного до ще більшого галасу. Оцими звуками — часом схожими на цвірінкання зграї горобців, а часом на тужливий стогін — вони виражали спільне хвилювання. І тільки чоловік з веле-

тенською головою лежав мовчки, непорушно, ніщо довкола не впливало на нього.

Америкі й далі дивився на батька й сина. Син — довготелесий, з видовженим обличчям, неголений, був частково розбитий паралічем. Батько, селянин, одягнений по-святковому, дечим нагадував сина, а найбільше, мабуть, таким же довгастим лицем і довгими руками. Але не очима: в очах сина застиг якийсь тваринний беззахисний вираз, батькові ж очі підозріливо мружились на довколишній світ. Отак вони й сиділи на ослонах по обидва боки ліжка, врівноважені один до одного, і пильно дивились один одному в обличчя, не звертаючи ніякої уваги на те, що відбувалось навколо. Америкі не зводив з них очей, мабуть, щоб відпочити (або й відгородитись) від інших видовищ, а може, тому, що його чимсь приваблювала оця пара.

Тим часом інші члени комісії брали голос у одного прикутого до ліжка хворого. Робилось це так: перед ліжком поставили столик, обгородили все ширмою, і за хворого — як за паралітика — проголосувала черниця. Ширму зняли, і Америкі побачив: фіолетове, як у мерця, обличчя, роззявлений рот, оголені ясна, витріщені очі. І більше нічого не видно, крім цього обличчя на подушці; лежить непорушний, як колода, тільки й живого в ньому, що слабкі посвисти десь далеко в грудях.

«Але як вони сміють голосувати за такого?» — раптом спитав себе Америкі: він лише зараз згадав, що його обов'язок — припинити беззаконня.

А ті вже обгороджували ширмою інше ліжко. Америкі пішов за ними. Ще одне обличчя — безволосе, одутле, нерухоме, з роззявленим перекошеним ротом, витріщені очі, повіки без вій. Тільки цей був неспокійний тип.

— Тут якийсь непорозуміння! — мовив Америкі. — Хіба ж можна такого допускати до голосування?

— Так ось же його прізвище, — відказав голова, — Морін Джузеппе, — і, обернувшись до священика, запитав: — не помилились, він?

— Авжеж, ось довідка, — відповів священик. — Розладнання моторних функцій кінцівок. Матушко, адже ви його добре доглядаєте?

— Аякже! Бідний Джузеппе! — відгукнулась черниця.

Хворий почав підскакувати на ліжку, ніби його щоразу вдарило електричним струмом, і стогнати.

Америкі побачив, що далі мовчати не можна. Зробивши страшне зусилля, він вирвався з полону своїх думок.

— Хвилиночку, — мовив він невиразним

голосом, знаючи, що повторюватиме завчені формули, переливатиме з пустого в порожнє, — а ваш виборець спроможний впізнати особу, яка голосує за нього? Чи здатен він виявити свою волю? Агов, я звертаюсь до вас, синьйоре Морін: ви спроможні зробити це?

— Стара пісня, — сказав священик голові, — матушка з хворими вдень і вночі, а їх запитують, чи знають вони її, чи ні, — він похитав головою і єхидно захихотів.

Матушка усміхнулася, але усмішкою, зверненою до всіх і ні до кого. «Проблеми — пізнають її чи ні — для неї не існує», — міркував Америкго; далі йому спало на думку порівняти погляди старої черниці і погляди селянина, який просиджував цілісіньку неділю в «Коттоленго», вдивляючись в очі сина-ідіота. Черниці байдуже, пізнають її хворі чи ні: добро, яке вона мала від них — за добро, що чинила — то добро загальне, жодна його часточка не пропаде марно. А старий селянин вдивлявся в очі свого сина, щоб той пізнав його, батька, щоб не втратити, не загубити, хай маленького, хай поганого, але все ж свого, що було йому сином.

Черниця — нехай навіть оця колода з виборчим посвідченням зовсім не пізнає її — турбувалась менше за всіх: вона робила все, щоб швидше покінчити з оцими виборами, однією з формальностей, якої від неї вимагав зовнішній світ і яка, — вона навіть не цікавилася, як саме, — підтримувала її; тож вона заходила піднімати й підпирати паралітика подушками, аби створити враження, що той сидить. Та жодна поза не годилася для цього тіла, зодягненого в білу сорочку: руки звисали нерухомо, так само й ноги; кінцівки ніби намагались згорнутися в клубок у пошуках захисту від зазіхань довколишнього світу.

— А він хоч говорить? — спитав голова, піднявши догори палець, ніби прохаючи вибачення за висловлений сумнів.

— Ні, не говорить, синьйоре голово, — відповів священик. — Гей, ти — скажи щонебудь! Не відповідає. Видно, що не говорить. Але розуміє. Ти знаєш хто ти? Ти добрий? Га! Гляньте, розуміє. Зрештою, він уже якось голосував.

— Так, так, — підтвердила черниця, — цей завжди голосує.

— Він же не такий хворий, та й розуміє... — мовила уповноважена в білому, і незрозуміло було, запитання це, ствердження чи сподівання.

І, повернувшись до черниці, ніби бажаючи зробити і її співучасником запитання-ствердження-сподівання, запитала:

— Правда ж розуміє?

— Правда, — випростала черниця руки й потупила очі.

— Припиніть цю комедію, — різко сказав Америкго. — Не може виявляти своєї волі — не має права голосу. Зрозуміло? Треба мати хоч краплю поваги... І нема чого тут ламати голову.

Чекав, що його слова викличуть бурю. Але нічого: ніхто не заперечував. Зітхаючи, хитаючи головами, дивились члени комісії на покорчену істоту.

— Справді, він почуває себе гірше, ніж завжди, — впівголоса погодився священик. — А голосував — іще два роки тому.

Голова, показуючи Америкго реєстр, спитав:

— То як же з ним: викреслимо чи запишемо в протокол?

— Викреслимо. Обійдемося без протоколу, — не уважно відповів Америкго, — він саме бився над іншим питанням: що гуманніше — допомагати їм жити чи вмирати — і не знаходив відповіді.

Отже, він здобув перемогу в першій битві: не дав узяти голос у паралітика. Але ж це лише один голос. Що важить один голос? А «Коттоленго» ніби промовляв до нього своїми криками й стогами: «Де ж твій вияв волі народу?»

— А як же двадцять сьомий? А п'ятнадцятий? — питала черниця. — А інші — голосуватимуть вони чи ні?

Священик зазирнув у список і наблизився до одного ліжка. Повернувшись, хитаючи головою:

— І цей теж в тяжкому стані.

— Не впізнає? — спитала уповноважена в білому, ніби в якогось родича, що прийшов на відвідини.

— В тяжкому стані, — відповів священик. — Нічого не вдієш.

— Викреслимо і цього, — сказав голова. — А хто ж четвертий? Де четвертий?

Але священик розумів, що номер не пройшов, і хотів якомога швидше покінчити з цією палатою.

— Якщо не може той, не можуть і інші. Ходімо далі, ходімо, — казав він і підштовхнув уперед голову, який звірвав із списком номери ліжок і, нарешті, зупинився перед нерухомим гігантом-немовлям з велетенською головою: він не знайшов четвертого і хотів дізнатись, чи оце, бува, не він. Але священик усе штовхав його:

— Ходімо, ходімо далі, видно ж, що всі вони в тяжкому стані.

— Але ж минулі роки і йому дозволяли голосувати, — промовила черниця таким тоном, наче говорила про ін'єкції.

— А тепер їхній стан погіршився, — відрізав священик. — Тут уже одно з двох: хворому стає або краще або гірше.

— Зрозуміло. Не всі бідолахи можуть го-

лосувати, — мовила уповноважена, немовби вибачаючись.

— Авжеж, є й такі! — з усмішкою обізвалася черниця. — Оті аж ніяк не можуть голосувати, є й такі. Зазирніть, лишень, на веранду...

— Справді, можна подивитись? — спитала уповноважена.

— А чому б ні, ходіть сюди, — запропонувала черниця, відчиняючи скляні двері.

— Якщо вони дуже страшні, я не піду, — мовив секретар.

Амеріго теж відступив назад.

Черниця усміхалась:

— А чого боятись: всі вони сумирні хлопчики...

Двері виходили на терасу чи веранду, і там, на півколом розставлених стільцях, спершись на підлокітники, сиділи юнаки, стрижені, але неголені. На них були смугасті халати, довгі поли яких сягали підлоги, прикриваючи горщики під стільцями й смердючі нечистоти, що часом виливались під голі ноги, озуті в черевики на дерев'яній підшві. Їх об'єднувала братня подібність мешканців «Коттоленго»: незмінний вираз обличчя з роззявленим ротом неправильної форми; кожен шкiрився поганими зубами, і важко було розібрати, чи то він сміється чи плаче, а голоси зливались у суцільну какофонію сміху й плачу. Перед ними стояв наглядач — один з цих грубих, але рішучих хлопців — і підтримував порядок, вимахуючи палицею. Він піднімав її щоразу, коли хтось починав йорзати на місці, робив спробу підвестись, загризався з іншими або зчиняв надто сильний галас. На склі веранди грало сонце, юнаки сміялися, дивлячись на зайчики, щоб тут-таки люто вишкіритись чи загорлати на сусіду, і так само швидко забували про свої сварки.

Комісія якийсь час спостерігала цю картину з-за порога, а потім повернула назад, через палату. Черниця йшла попереду.

— Ви свята, — улесливо говорила до неї уповноважена в білому. — Якби не було таких добрих душ як ви, то оці нещасні...

Стара черниця звела на неї ясні, радісні очі, так ніби вже потрапила в райський сад, і відповіла на похвалу звичними скромними фразами про любов до ближнього; з її уст вони звучали природно, бо ж усе мусило здаватись їй природним, у неї не повинно було виникати ніяких сумнівів, якщо вже вона раз і назавжди щиро поклала собі жити для нещасних істот.

Навіть Амеріго хотілось висловити їй своє захоплення й співчуття, але в уяві його складалась ціла промова про те, яким, на його думку, має бути устрій, де така жінка уже не вважалась б святою, бо кількість подібних до неї зросла б, вони б не стояли осторонь

від суспільства, не виділялися своїм ореолом святості; жити для загальної мети було б набагато природніше, ніж для мети обмеженої; взагалі, кожен тоді зміг би відкрити себе повністю, виявити свої приховані, потаємні особисті здібності, спрямувати їх на виконання громадських обов'язків, а все для загального добра...

Проте чим впертіше він чіплявся за ці думки, тим більше помічав, що не це в нього зараз на серці, а щось інше, що важко передати словами. Після відвідання палати його точила інша думка — про селянина та його сина: очам Амеріго відкрилася ще не досліджена ним область.

Черниця вибрала палату свідомо, добровільно, віддала себе — відмовившись від благ цього світу — повністю, і саме через це так відрізнялась від своїх пацієнтів, залишилась вільною й щасливою. Старий селянин, навпаки, не вибрав нічого, він не хотів пут, що прив'язали б його до палати, життя його минало десь далеко, на шматку землі, але щонеділі він приїжджав сюди, аби побачити, як жує його син.

Нарешті хлопець-ідіот скінчив свій довгий сніданок. Після цього батько і син, як і раніше, сиділи з обох боків ліжка, тримаючи на колінах важкі, жилаві, кістляві руки, схиливши набік голови, — батькова під капелюхом, синова стрижена, мов у рекрута, — і скося дивились один на одного.

«Оці двоє, — подумав Амеріго, — потрібні один одному такі, як є».

XIII

Надходив вечір. «Окрема комісія» все ще ходила від палати до палати — тепер уже на жіночій половині. Здавалось, оцьому голосуванню, без відриву від ліжка, з розбірними ширмами, не буде кінця. Часом якась хвора забирала хвилину десять, а то й п'ятнадцять.

— Готово, синьйоро? Можна забирати?

З-за ширми чувся стогін.

— Ну як, уже згорнули бюлетень, синьйоро?

Приймали ширму: бюлетень лежав розгорнутий, чистий, іноді з кляксою або якоюсь кривулькою.

Амеріго пильнував, щоб хвора лишалась за ширмою сама, незважаючи на всілякі довідки про недостатній зір або розладнання моторних функцій. Вже навіть і мови не було про те, щоб ставити хрестик за хворого — Амеріго був невблаганний: «...хвилиночку, не може сама — не голосує».

Відколи він трохи призвичаївся до цих нещасних, його політична місія уже не ле-

жала на плечах таким тягарем. Доти, заплутавшись у павутинні об'єктивних суперечностей, Америкі покірно готувався до найгіршого, але отам, у першій палаті, він розірвав її, і з очей спала полуда, віднині все стало на свої місця; він розумів, що саме можна і треба вимагати від суспільства, а що й від себе самого, до чого доходити особисто, якщо існує така можливість взагалі.

Всі знають, як воно буває, коли ти, здається, все збагнув: якоїсь наступної миті силкуєшся усвідомити, що ж саме, але думки розбігаються. В Америкі, можливо, мало що змінилося.

Але врешті він, здається, зрозумів і суть своїх стосунків з Лією. Комісія саме переходила зал з високими склепіннями, що сходились на капітелі центрального пілястра, ледве освітлений матовими лампочками. На білих простирадлах лежали розбиті паралічем руки, неначе червоні або жовті гілки. Десь від підніжжя пілястра, з ліжка, лунав невпинний пронизливий крик; на подушці виднілась якась голівка в чепчику — Америкі одразу відвів погляд — здається, дівчинка; все її єство виливалось у цей ритмічний крик, а довколишнє оточення — меблі, примари на подушках — здавалось, служило тільки оцьому дитячому зусиллю вижити; хор із стогонів і хрипіння ніби підтримував цей майже безтілесний зойк.

І от на загальному тлі, десь серед оцих ліжок, що ховали в напівтемряві все зло, яке накидається на жіноче тіло, він побачив Лію, але яку: самий тільки сум сірих очей, тінь переляку в їхній глибині, що його ні прогнати, ні заспокоїти, розпущене по нижніх плечах волосся, — дика лісова істота, русалка, яка одразу втече, спробуй лишень торкнутись її, — беззахисні груди — все в ній прагнуло захисту, милосердя. Як же висловити їй свої думки: тільки додумався, а вона крутнулася, засміялася, глянула з-під накуплених брів сірими ворожими очима, волосся заметлялося біля стегон, струнки ноги легко пішли вперед, вона ніби хотіла струсити щось із себе. Але зараз оцей сон з розплющеними очима, — про Лію, про кохання, схоже на постійний поєдинок, кориду, — ніби й не суперечив більше оцим тіням на ліжках: все, як мотузки, сходилося в один заплутаний вузол, який, на жаль, часто (або й завжди) зв'язує між собою людей. Отак на протязі однієї секунди він, либонь, зрозумів, як в значення слова «любов» можуть вкладатися, наприклад, щось схоже на його стосунки з Лією і мовчазна недільна зустріч батька й сина в палаті «Коттоленго».

Його до того схвилювало це відкриття, що не терпілось якомога швидше поговорити з Лією, тож, побачивши відчинені двері одно-

го з кабінетів, він попросив у черниці дозволу подзвонити по телефону. Ліїн номер був зайнятий.

— Я зайду трохи пізніше, з вашого дозволу... Дякую.

Після цього він час від часу мотався між «окремою комісією», що посувалась від палати до палати, і телефоном, який ніяк не хотів звільнитись, і дедалі менше знав, що він скаже Лії, бо зараз хотілось розповісти їй багато чого: про вибори, «Коттоленго», про жахи, які там побачив, але черниця вешталася туди й сюди — не вдасться, мабуть, поговорити як слід.

Щоразу при сигналі «зайнято» Америкі відчував роздратування й полегшення водночас: він побоювався, що розмова знов торкнеться отого питання, а йому не хотілось зараз повертатися до тієї проблеми. Щонайбільше він хотів якось дати їй зрозуміти, що їхні погляди в цьому питанні не зовсім збігаються.

Отак, сподіваючись, що телефон дівчини і досі зайнятий, він набирав і набирав її номер.

Нараз лінія звільнилась, і Америкі почав розмову звичайним запитанням: чому завжди так довго зайнятий її телефон.

Лія відповіла: дурниці, все між ними залишається як і раніше. «Залишається як і раніше!» Нині Америкі хвилювало інше, він навіть не замислювався над її словами, слухав тільки самі звуки — як музику.

Нараз він нашорошив вуха.

— ...не знаю, в чому я буду ходити, — казала Лія, — може, взяти з собою деміsezонне пальто? Яка, по-твоєму, зараз у Ліверпулі погода?

— Що-о? Ти не збираєшся, бува, знов до Ліверпуля?

— Авжеж, їду. Завтра. Від'їжджаю завтра.

— Що ти плетеш? Чого тобі туди їхати?

Оці слова про подорож до Ліверпуля стривожили Америкі й заспокоїли водночас: розвіялись усі попередні страхи. Але, з другого боку, вони збили його з пантелику: Лія завжди вирішувала все несподівано. Що ж, Лія була і залишиться Лією — це теж заспокоювало.

— Наче ти не знаєш: їду в Ліверпуль у гості до тітки.

— Ти ж уже була передумала їхати.

— Так, але ти сказав мені «забирайся».

— Я? Коли?

— Учора.

— Знов за старе, як завжди. Ну, сказав тобі «забирайся!» в розумінні: забирайся к бісу, не мороч голову мені отим Ліверпулем і своєю тіткою, і зараз міг би сказати «забирайся!», не маючи й на думці проганяти тебе туди.

— Але ж ти прямо сказав мені: «забирайся!»

— Ти схожа на того, хто розуміє усе буквально так, як воно сказано!

Лія аж збісилася:

— Хто такий той, про кого ти говориш? Що ти маєш на увазі? — так ніби Америкі сказав щось страшенно образливе.

І Америкі, навісніючи від люті, не знав, як урвати цю розмову, усвідомлюючи водночас, що для цього досить лише покласти телефонну трубку.

XIV Останні голоси мали збирати у черниць, прикутих хворобою до ліжка. Уповноважені проходили довгими спальними кімнатами, йшли між рядами ліжок з балдахінами і білими завісками, звідки, як з рамки портрета, виглядала яка-небудь стара черниця, підперта подушками; вона стирчала з-під ковдри у повному своєму вбранні (аж до свіжонакрохмалених крил очіпка). Монастирська архітектура (десь, мабуть, з половини минулого століття, хоча, здавалось, вона існувала поза всяким часом), причаудалля, одяг створювали картину, яка була йще в монастирях шістнадцятого століття. Америкі вперше ступав ногою в таке місце.

Тут голосування проходило жвавіше. Бюлетень клали на тацю і подавали на коліна черниці, що сиділа в ліжку, потім білі завіски балдахіна затягувались, «Проголосували, шановна?», завіски розсувались, бюлетень опускався в скриньку. З-поміж завісок одного ліжка виглядала старезна черниця, обкладена горою подушок, з великим білим нагрудником, в очіпку, що своїми крильми торкався стелі балдахіна. Голова, секретар і уповноважені здавались поряд з нею зовсім маленькими.

«Ми, мов Червона Шапочка, прийшли в гості до хворої бабусі, — подумав Америкі. — А що, коли, розсунувши завіски, замість бабусі раптом побачимо вовка?».

XV І знову всі члени комісії зібралися в приміщенні виборчої дільниці. Виборці вже не сунули лавиною: невідмічених прізвищ у списку залишилось зовсім мало. Коли спало загальне нервове напруження, у голови почалась протилежна реакція: він розвеселився, аж підстрибував.

— Завтра балотування, і кінець! Вважайте, що ми виконали наш обов'язок, синьйори! Принаймні чотири роки не треба буде думати про цю справу.

— Навпаки, тільки почнете думати... — пробурмотів Америкі, вже передбачаючи, що сьогоднішній день впишуть в історію як одну з дат італійського занепаду (однак він помилявся: горезвісний «шахрайський закон» таки не пройшов, Італія посувалася уперед, дедалі більше виявляючи свій дволикий образ).

Уповноважені саме обступили одного з останніх виборців, якогось чоловічка в береті. Цей не мав рук від народження: з рукавів стирчали кукси. Стулюючи їх, мов два велетенські пальці, він міг орудувати навіть найдрібнішими речами (олівцем, аркушем паперу); проголосовував він сам, сам і згорнув бюлетені.

— Я все вмію робити, навіть сам запалюю сигарету, — сказав чоловічок і тут же звичним швидким рухом витяг з кишені пачку, підніс її до рота, висмикнув сигарету зубами, затис коробку сірників під пахвою, запалив, затягся — все це спокійно, невимушено.

Навколо з'юрмились усі, розпитуючи, що саме він уміє робити, як і де цього навчився. Той відповідав короткими, уривчастими фразами; своїм червоним, непорушним, байдужим обличчям він нагадував старого робітника.

— Я усе вмію, — повторював він. — Мені п'ятдесят років. Виріс у «Коттоленго».

Говорив він, задерши підборіддя догори, з суворим, майже пихатим виглядом. Америкі думав: людина здобуває перемогу навіть над жорстокими біологічними мутаціями; і вбачав у будові людини, в її одязі й поведінці риси, які вигідно відрізняють трудяще людство, навіть калік, від усякої досконалості його класу, хай здатного до самоперебудови, до утвердження вирішальної ролі людини-творця.

— Я вмію виконувати найрізноманітнішу роботу, — вів далі чоловічок у береті. — Навчили мене черниці. Тут, у «Коттоленго», ми робимо все самі. Працюємо в майстернях, робимо все, що скажуть. У нас тут своє місто. Я все життя прожив у «Коттоленго». Я маю все, що треба. Черниці дбають про те, щоб у нас усе було.

Він був упевнений і непохитний у своїй упевненості: страшенно пишався своїм умінням і тим, що він частка устрою, який зробив з нього те, чим він є.

— А ви любите черниць? — запитала у чоловічка уповноважена в білій блузці, жадаючи почути щось приємне, бодай наприкінці дня.

Чоловічок і далі відповідав сухо, майже вороже.

— Черниці мене, спасибі їм, всього навчили. А без черниць я б нічого не вмів. А зараз умію все. Я нічого не можу сказати супроти

черниць. Нема людей добріших за черниць...

Він підійшов до вікна. На заході, в прогалинах між сумними будівлями червоніли клапті неба. Сонце вже сховалось, але за чітко окресленими дахами й шпилями пала-ла заграва, освітлюючи двори міста в диво-вижній, небаченій перспективі.

У дворі жінки-ліліпутки штовхали візок з хмизом. Візок важко рухався вперед. На під-могу підійшла жінка-велетень, підштовхнула

візок і майже бігом покотила перед себе. Вона голосно засміялась, сміялися й ліліпут-ки. Ще одна, теж височенна, замітала двір сорговою мітлою. А одна, гладка-преглад-ка, запригись у високі голоблі, тягла візок-бак на велосипедних колесах — мабуть, вез-ла суп хворим.

*З італійської переклав
Петро СОКОЛОВСЬКИЙ*

П І С Л Я М О В А

На сторінках «Всесвіту» Італо Кальвіно з'являється вперше. Але цей митець уже досить відомий радянському читачеві. В журналі «Иностранная литература» (№ 1, 1957 рік) були надруковані дві новели Кальвіно — «Чисте повітря» і «Очі ворога». В 1962 році цей самий журнал знову звернувся до творчості Кальвіно і в добірці «Італійські сатиричні оповідання» (№9) вмістив новелу «Отруйний кролик». В 1964 році видавництво «Молодая гвардия» випустило збірку вибраних оповідань і повістей письменника під загальним заголовком «Кіт і поліцейський» і, нарешті, в 1965 році видавництво «Художественная литература» опублікувало роман «Барон на дереві». Не залишила Кальвіно поза увагою і радянська критика. В книзі З. Потапової «Неореалізм в італійській літературі» (Видавництво АН СРСР, 1961) на стор. 161—177 подана досить детальна характеристика його творчості, ґрунтовна стаття С. Ошєрова передус і згаданій збірці «Кіт і поліцейський».

Тому в післямові до одного, порівняно невеликого за розміром, твору письменника я не намагав тимусь охопити якомога більше фактів, що стосуються Кальвіно — людини й митця, а просто пораджу зацікавленому читачеві звернутись до названих вище видань. Трохи детальніше я зупинюся лише на найважливішому в даному випадку, тобто на тому, що допоможе читачеві краще зрозуміти своєрідність поетичного світу повісті «Важкий день».

Італо Кальвіно — один з най-

талановитіших прозаїків сучасної Італії. Його ім'я по праву стоїть в одному ряду з іменами таких художників, як покійний Чезаре Павезе або нині живі Альберто Моравія, Васко Пратоліні, Франческо Йовіне, Еліо Вітторіні. Але є й відмінності. По-перше, Кальвіно — майстер, головним чином, малої форми: в його активі майже немає романів, лише кілька повістей, що не набагато перевищують за розмірами ту, яку ми пропонуємо зараз увазі читача, та зате велика кількість яскравих, глибоких, дуже світлих за формою оповідань. По-друге, Кальвіно значно молодший за віком і від Моравія, і від Пратоліні та Йовіне, а Вітторіні він сам називає своїм учителем. Кальвіно належить до так званого «середнього покоління» італійських письменників. Йому зараз 42 роки. В літературі Кальвіно прийшов одразу по закінченні війни, безпосередньо з руху Опору, і це визначило тематику й спрямованість його творчості. Першим його опублікованим твором була повість з партизанського життя «Стежка до павучих гнізд» (1947). І в дальшому Кальвіно пише про війну, про останні місяці фашистського панування, про повоснні трагедії італійців, про тяжке, сповнене великих тривог і маленьких радостей життя простих людей своєї країни. Його творчості притаманна демократична, антифашистська спрямованість. Раннього Кальвіно не без підстав залічують до італійського «неореалізму». Але «неореалізм» Кальвіно має своє особливе обличчя. «Неореалізму» в цілому властива, як правило,

твереза й спокійна відданість життєвому факту, бажання уникнути узагальнюючих оцінок і різкого суб'єктивного забарвлення зображуваного. Кальвіно, навпаки, надзвичайно ліричний та індивідуальний у своєму підході до дійсності.

В 1956 році Кальвіно випустив у світ товстий том «Італійських народних казок». Письменник здійснив величезну роботу, обираючи з безлічі сюжетів та варіантів сюжетів найцікавіші, перекладаючи казки з діалектів на сучасну італійську мову, літературно обробляючи їх. Відомий літературознавець і критик Карло Салінарі писав про «Італійські народні казки» Кальвіно: «Це прекрасна книга, якій судилося увійти в історію італійської літератури».

Але зараз «Казки» Кальвіно цікавлять нас не самі по собі, а в світлі тієї ролі, яку вони так чи інакше відіграють в оригінальній творчості художника. Те, що саме Кальвіно, а не хтось інший з сучасних йому письменників, узявся за обробку й видання народних казок, зовсім не випадковість. Казка як жанр близька Кальвіно, її народність, її алегоризм, її поетична фантастика оплодотворюють повісті й оповідання самого Італо Кальвіно. Вітторіні сказав якось про манеру Кальвіно, що це «реалізм з казковим ухилом». Перу Кальвіно належить кілька творів одверто фантастичного характеру, щось середнє між філософськими казками й маленькими історичними романами — «Барон на дереві», «Рицар, якого не існувало», «Віконт, якого розірва-

ло навпіл». Але фольклорними мотивами, фольклорними ситуаціями й персонажами насичені й твори Кальвіно, що зображують, здавалося б, зовсім не «ідилічне» сучасне існування простого італійця. Ні, Кальвіно не прикрашає життя. Цілий цикл його оповідань має назву «Тяжкі ідилії». Але центральна постать цього циклу — чорнороб Марковальдо — своєю наївною чистотою й ласковою людністю дивака з народної казки, який усе робить невлад, вносить у світ романтичний, гуманістичний струмись. А разом з ним приходять і віра в людей, віра в перемогу добра.

Однак особливо важливі для розуміння Кальвіно ті метафоричні елементи його творів на теми сучасності, які вже не пов'язані з безпосередніми запозиченнями з фольклорної традиції, а лише, так би мовити, навіяні нею. Це той самий, що й у казці, наївно-ширий погляд на світ, як на щось надзвичайне, неповторно-чудесне, але погляд, очищений від ірреальної фантастики. Звичайно, зовнішня неправдоподібність картини дійсності в таких оповіданнях Кальвіно досягається за рахунок того, що на світ дивиться дитина або нескінченно наївна людина, яка перетворює побачене в своїй уяві. В результаті поруч з дійсністю щоразу виникає якийсь особливий поетичний світ героя. Наприклад, для хлопчика Цефферіно («Ловися, рибко, велика й маленька») таким світом виявляється море — символ волі, гри, радості, щастя. Але нерідко перетворений світ у Кальвіно невеселий, похмурий і трагічний. Він викриває дійсність. Він викриває дійсність іноді рішучіше й глибше, ніж найдостовірніші й найнешадніші описи горя й злиднів.

Один з найбільш характерних у цьому розумінні творів Кальвіно — маленьке оповідання «Кіт і поліцейський». Безробітний Баравіно, темний і затурканий, гнаний нуждою йде на службу в поліцію. На нього надягають шкіряний шолом, і він стає не тільки зовні схожий на інших поліцаїв, але й думати починає так само, як вони. Він вірить, що в будинках робітничих кварталів, під мотлохом і брудною

білизною схована зброя, навіть гармати, які загрожують спокоеві міста, важаться на мир і щастя людей. І коли Баравіно бере участь у трусі одного з таких будинків, будинок цей починає видаватися йому таємничим, страшним, агресивним світом, чимсь злобно-фантастичним, схожим на казкову потвору, що наміряється схопити його за горло:

«Навколо підвір'я, захаращеного контейнерами із сміттям, уздовж усього будинку, на кожному поверсі тяглися іржаві погнуті поручні галереї; на цих поручнях і на вірвках теліпалася драна білизна; уздовж галереї виднілися двері з фанерками замість шибок, крізь фанеру були виведені пазовні чорні димарі залізних грубок; в кутках галереї один над одним височіли, немов обшарпані, облуплені вежі, збиті з дощок убиральні, і все це, поверх за поверхом, громадилося вгору, перериваючись тільки віконцями антресолей, з яких вихоплювалося тріскотіння пивейних машинок і кухонний чад, лізло до залізних ґрат горищ, до покалічених ринтаків, до розвалених дахових віконеч, що заяли, немов чорні пащі печей.

Весь будинок, від підвалів до горища, перетинав лабіринт обшарпаних сходів, які, немов чорні вени, розгалужувалися в різні бoki незліченними вітками й віточками. На сходи, в найнесподіваніших місцях, виходили двері антресолей і квартир. Даремно намагаючись хоч якось притишити зловісне гупотіння своїх чобіт, поліцейські один по одному видиралися сходами, безуспішно намагаючись розшифрувати прізвища мешканців, надрапані на дверях, кружляли й кружляли лункими галереями, на які раз у раз висовувалися дітлахи й розпатлані жінки».

Хай читач вибачить мені цю трохи задовгу цитату, але вона надзвичайно важлива, якщо ми хочемо зрозуміти, що являє собою Італо Кальвіно-художник. Він будує тут свій світ з реальних деталей та ознак, але все ж таки цей світ фантастичний. І головне в ньому не ці деталі — до речі, в сукупності своїй не такі вже й достовірні, — а єдиний настрій за-

грози й опору. Поліцейські безпорадні перед цим світом, він і самих їх поглинає, хоч водночас вони залишаються чимсь огидно-чужорідним на його тлі. Вони не знаходять гармат, але в кожній квартирі їх зустрічає ненависть, яка поки що виявляється в упертому мовчанні й іронічних поглядах. Проте терпець от-от урветься. І коли в своїй марній гонитві за зброєю Баравіно видирається на горище й знаходить там дівчину, яка читає сама собі вголос банальний бульварний роман про «шикарне життя» багатіїв, шукаючи в ньому хоча б хвилине забуття від злиднів і щоденних турбот, Баравіно раптом розуміє, що цей світ робітничих кварталів, який видався йому спочатку таким фантастичним, і є його власним світом, а чужим для нього є світ поліцейських і тих, чий спокій і чию ситість вони охороняють.

«Баравіно почув заливісті трелі свистків і гуркіт моторів. Поліцейські закінчили трус і від'їздили геть. А йому хотілося піти куди-небудь, де над головою небо й зграйки хмаринок, викопати там у землі глибоку яму й поховати в ній свій пістолет».

Якщо в оповіданні «Кіт і поліцейський» дивне й незвичайне існує, власне, лише в голові героя, то в інших творах Кальвіно герой нерідко наражається на дивне й незвичайне в самому житті, і відчуття фантастичного виникає саме внаслідок такого зіткнення. «Зачарований світ», що існує всередині світу повсякденного, кидає на останній криву тінь, зриває з нього маску добропристойності й затишку, примушує замислитися над сутністю речей та явищ, що здавалися досі зрозумілими, буденними, тривіальними.

Таким «зачарованим світом» у повісті «Важкий день» виявляється світ «Коттоленго», католицького притулку й лікарні для вродків, паралітиків, ідіотів, цього гротескного й трагічного міста, що живе своїм особливим, ірраціональним життям посеред упорядкованого Туріна, цього уламка фанатичного, юродивого середньовіччя посеред тверезої сучасності.

Амеріго Ормеа — людина, мож-

ливо, надто спокійна й посередня, яка виконує без особливої внутрішньої переконаності свою непомітну, але потрібну роботу, потрапляє як уповноважений на одну з виборчих дільниць «Коттоленго», і споглядання натовпу майже фантастичних калік, що проходять перед його очима, знайомство з пануючими в їхньому побуті порядками пробуджує в ньому бурю невіразних досі сумнівів, безліч несподіваних і парадоксальних думок. Він замислюється над відносністю сущого, над безцільністю життя, над безглуздістю історії, над неточністю понять «красота», «нормальність», «необхідність» тощо. Все життя самого Ормеа — і його робота, і його переконання, і стосунки з коханкою Лією — постає перед ним у цілком новому, трохи тьмяному й туманному світлі.

Навряд чи сумніви й думки Ормеа, проблеми, що терзають його, можуть видатися близькими будь-якому з радянських людей. Тим-то читача, мабуть, здивує, що Ормеа, такий, як він є, з усіма його міркуваннями й учинками, є членом Комуністичної партії Італії. Тут необхідні деякі пояснення.

Відносини Кальвіно з італійськими комуністами не зовсім прості. Однак він зберігає цілковиту лояльність до партії, а його антикапіталістичні настрої за останні роки де в чому навіть посилилися. І Кальвіно, як і раніше, словивений найглибшою повагою до марксистської теорії й віри в її історичну справедливість. У своїй статті «Виклик лабіринтові», написаній, приблизно, в той самий час, що й повість «Важкий день», Кальвіно зазначав:

«Що ж до найбільшого й всеосяжного передбачення майбутнього — передбачення Маркса, то ми пересвідчилися, що його негативне пророцтво (про розвиток капіталізму) підтвердилось...»

А навесні 1963 року Кальвіно заявив:

«...Сьогодні в Італії головна і, мабуть, єдина гарантія проти повернення до реакційної диктатури, гарантія просування до демократичної перебудови державного апарату — це, як і раніше існування сильної лівої робітничої опозиції... Всією своєю силою ця опозиція завдячує передусім комуністам».

Проте цю переконаність Кальвіно примхливо сполучає з інтелігентським скепсисом, з інтелігентськими ваганнями, з філософською короткозорістю, з незгодою, з деякими конкретними тактичними акціями партії.

Постає Америкго Ормеа і є складним, внутрішньо суперечливим породженням усіх цих аспектів світогляду Кальвіно, аспектів, що погано узгоджуються між собою.

В чомусь сумніви Ормеа — це сумніви самого Кальвіно, тим більше, що міркування про безглуздість буття вже зустрічалися в його творах, зокрема в «Бароні на дереві» (1957). Але в чомусь Ормеа, можливо, є і відбитком уявлення Кальвіно про рядового комуніста-функціонера з інтелігентів. Бо, сам будучи аж надто інтелігентствующим інтелігентом, Кальвіно — невисокої думки про моральну й політичну стійкість своїх собратів. Про це свідчить хоча б його повість «Хмара смогу».

Одне слово, залишимо деякі філософські мудрування Ормеа на совісті його творця. Для нас у цій повісті найбільш цінні інші речі. Про комедії буржуазних виборів написано багато книжок. Але мені ще не доводилося читати творів, у яких була б так зображена їх прихована трагедія. Спостерігаючи, як священики й черниці воюють за голос кожного нещасного ідіота; щоб підтримати християнсько-демократичну партію, партію своїх бенефіцій та привілеїв, щоб за всяку ціну зберегти залишки

старого порядку в світі, Ормеа думає про владу традицій і безперспективність людського прогресу. Але ми, бачачи все це, думаємо про інше...

Католицька церква має в повісті двояке і водночас єдине й цільне обличчя. З одного боку, це велика сила (такою вона реально є в сучасній Італії), сила, що на протязі багатьох століть виробила найдосконаліші методи завоювання й розтління слабких. «Коттоленго» — це її вотчина, це бездоганно організований концтабір, в'язнів якого, на відміну від в'язнів усіх інших концтаборів світу, вміють примусити щиро захоплюватися добротою й милосердям своїх тюремників. Та вони в чомусь і справді «милосердні», бо не шкодують грошей та елею, щоб скуповувати людські душі. Але з іншого боку, церква в наш час — це одряхлілий і ослаблений владар, це потворний пережиток, історичний анахронізм. Бо її єдина надія на цитадель — це світ виродків, світ позбавлених розуму, світ невиліковно хворих. Так «Коттоленго» стає символом приреченості всього ладу, що спирається на старе, конаюче, занепадне. Погані справи у суспільного ладу, якщо він, як крапленою картою, змушений грати голосами пацієнтів «Коттоленго», якщо він уже не може обійтися без них і не ховає їх, як проказу, як свою ганьбу, а виставляє напоказ, якщо він, як у Каноссу, іде до цих зананачених ним самим істот, щоб випросити в них ще один, останній мідяк! Такий висновок неминуче спадає на думку, коли перегортаєш останню сторінку повісті Італо Кальвіно. До цього висновку, незважаючи на ті манівці, які він іноді обирає, веде нас сам автор. І той наліт фантастичного, гротескного, ненормального, яким густо вкритий світ «Коттоленго», не перешкоджає, а навпаки, сприяє йому в його починаннях.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ

Д Ж О Х І Л Л

Сполучені Штати Америки своє багатство і могутність побудували на сльозах і крові мільйонів емігрантів, що під тиском злиднів, національних, расових, релігійних та політичних цькувань тікали з усіх країн Старого Світу в широко розрекламовану «вільну Америку».

Проте в «Новому Світі» емігрантів здебільшого чекали поневіряння й нещадна експлуатація з боку зажерливих капіталістів. Роз'єднані мовними, релігійними, расовими та національними бар'єрами іммігранти, особливо некваліфіковані робітники, потрапляли в довічну кабалу до різних промислових магнатів.

Така доля спіткала у 1901 році і молодого Джозефа Хіллстрема¹ — двадцяти-

дворічного шведського емігранта, коли він вперше висадився на «Острові Сліз», цьому чистилищі емігрантів; під сторожею «Статуї Свободи» вони відбувають карантин, перед тим як потрапити до того пекла, про яке вони мріяли, як про рай.

Незабаром юнак, якого, за американською звичкою до скорочень, стали звати Джо Хілл, починає працювати докером, потім стає шахтарем, наймитом тощо. Поступово він переймається ідеями класової боротьби й стає профспілковим активістом, членом американської робітничої партії «Індустріальних робітників світу», заснованої у 1905 році.

Талановитий юнак не тільки провадить організаційну діяльність, але й застосовує в боротьбі проти експлуататорів могутню зброю — бойові пісні, які сам складає й виконує під

власний акомпанемент на піаніно чи гітарі.

Часто, щоб знайти шлях до сердець своїх слухачів, особливо до найбільш експлуатованої частини американського пролетаріату — до некваліфікованих робітників, одним з перших організаторів профспілки яких був Джо Хілл, він використовує мотиви популярних американських робітничих пісень. Однією з таких давніх пісень залізничників була пісня «Кейсі Джонс», яку Джо Хілл пародіював. В його варіанті Кейсі Джонс — шкурник, егоїст і холуй, якого не обходить боротьба за людські права його братів по класу. Зрадника чекає кара. Ставши штрейкбрехером, він гине в ім'я капіталістичних зисків.

Нижче подано цю пісню, одну з найпопулярніших пісень американського робітництва. Вона вперше була написана Джо Хіллом у 1911 році й поширювалась як листівка на робітничих мітингах. З інших віршів Джо Хілла особливо популярні його вірші: «Проповідник і раб» (1911), «Худий Білл», «Заповіт» (написаний в день страти) і «Бентежна дівчина» (присвячений Елізабет Флінн — одній з фундаторок Комуністичної партії США) тощо.

¹ За даними біографа Джо Хілла Баррі Стейвіса — справжнє ім'я Хілла було Йосел-Еммануїл Гаггелунд, а точна дата народження — 7 жовтня 1879 року. Народився він в Гавлі — портовому місті східного узбережжя Швеції.

В 1915 році Джо Хілл очолив страйк на мідних рудниках Солт-Лейка, в штаті Юта, де робітники були позбавлені найелементарніших прав, де панували кабальні умови праці і повна безкарність капіталістів. Власники рудників намагалися будь-що не допустити до органі-

зації профспілки, а коли вибухнув страйк, вони вирішили вбити Джо Хілла. Через підпорядковані їм органи влади штату Юта боси підступно обвинуватили Джо Хілла в навмисному вбивстві. Всупереч обуренню й протестам американського і світового пролетаріату Джо

Хілл був розстріляний 19 листопада 1915 року. Проте пам'яті про нього і його разючих віршів капіталісти не спромоглися вбити. Минуло півстоліття, а невмирущі пісні Джо Хілла живуть і допомагають американському робітництву в його боротьбі проти трестів і монополій, проти імперіалізму.

ДЖО ХІЛЛ

Кейсі Джонс – штрейкбрехер

Усі на залізниці
Оголошили страйк,
Та Кейсі машиніст
Уваги не звертає.
Його котел тече.
Його двигун стає.
Підшипники в машині
Не змазані ніде.
Кейсі Джонс
Не відпочне й хвилини.
Кейсі Джонс
Працює по дві зміни.
Кейсі Джонс,
Тобі віддячить трест:
За це від них одержиш
Ти дерев'яний хрест.
Робочі кажуть: «Кейсі,
Допоможи в борні».
Та Кейсі: «Дайте спокій,
Нащо вона мені».
Тоді на рейки шпалу
Хтось впоперек поклав,
Й шубовсть у річку Кейсі —
Неначе й не бував.
Кейсі Джонс
У намул дна забився.
Кейсі Джонс —
Хребет його зломився.
Кейсі Джонс,
За товстосумів дбавши,
До ангелів святих
У небо мчить назавше.
Як він діставсь на небо,

До раю він помчав:
«Це я, той самий Кейсі,
Що трест свій виручав». —
Петро апостол каже:
«Прибув ти в самий раз.
В нас ангели страйкують.
Ти виручаєш нас».
Кейсі Джонс
Роботу вже здобув.
Кейсі Джонс
На лірі млосно грає.
Кейсі Джонс
Страйк ангелів ламає.
Земний він досвід має,
Який не позабув.
Тут ангели зібрались:
«Не чесно, — кажуть, — так.
Цей Кейсі Джонс штрейкбрехер
Підліший гультіпак».
Профспілка двадцять третя
Утрималася ледь,
І цього Кейсі Джонса
Прогнали з раю геть.
Кейсі Джонс
У пекло вилітає.
«Кейсі Джонс!» —
Сам Сатана вітає. —
«Кейсі Джонс,
Ану в киплячу сірку!» —
«Чорти підсипте мірку —
Штрейкбрехерам хватає!»

Переклад з англійської

СПІВЕЦЬ ПІВНІЧНОГО КРАЮ

На берегах озер та фіордів Фінляндії, в лісових її хащах протягом століть народжувалися суворі, мужні пісні про легендарного Куллерво, про пригоди хороброго Лемминкяйнена — відважних борців за щастя народу. Минали сторіччя, і руни народні лягли в основу епосу «Калевала».

Музичну «Калевалу» створив великий фінський композитор Ян Сібеліус.

Народився Ян Сібеліус у 1865 році в родині військового. Батько Яна помер, коли синові не було й трьох років. Матері довелося виховувати двох синів та дочку. З дитинства Ян полюбив театр, в школі він організовував вистави дитячих п'єс, любив музику і грав у шкільному оркестрі. Юний Сібеліус мандрував по селах і хуторах, слухав народні пісні, гру на кантеле, іоухікко, туохітдаві та інших фінських народних інструментах. А повернувшись додому, він брав у руки скрипку й відтворював почуті ним мелодії.

Для музичного розвитку майбутнього композитора неабияке значення мали домашні сімейні концерти з сестрою-піаністкою та братом-віолончелістом. Готуючись до них, він знайомився з кращими зразками світової музики. Улюбленими композиторами Сібеліуса стали Гріг та Чайковський.

Сібеліус відвідував також у Хельсінкі концерти видатних російських інструменталістів та вокалістів.

У 1885 році Ян Сібеліус

став студентом консерваторії. Його педагог — ректор консерваторії М. Вегеліус зумів переконати юнака в тому, що покликання його — не скрипка, а композиція.

Вже за перші квартали та вокальні композиції Сібеліусу було призначено державну стипендію для навчання в Берліні та Відні. На батьківщину він повернувся відомим диригентом та улавленим композитором.

Основою всіх творів композитора були народні поезія та пісні. З цих джерел вилився неповторно своєрідний зміст та стиль музики Сібеліуса.

Один з перших творів Сібеліуса — симфонія «Куллерво» для хору та симфонічного оркестру. Куллерво — це своєрідний фінський Спартак. Він очолив боротьбу народу Калевали проти лютих жителів похмурої країни Похьоли.

Одна з симфонічних поем Сібеліуса присвячена володарю лісових просторів Тапіо та його зеленому царству «Тапіолі». Ліс — не тільки приємне місце для прогулянок, це місце важкої, виснажливої праці — так розповідає музикант Сібеліус.

Тема любові до рідної країни, могутнє почуття патріотизму бринить в симфонічній поемі «Фінляндія».

Особливе місце в творчості Сібеліуса посідає концерт для скрипки з оркестром, що прикрашає репертуар найвидатніших скрипалів світу.

Не менш популярний і «Сумний вальс». Це фрагмент з музики до п'єси

«Смерть» видатного фінського письменника, родича Сібеліуса, Арвіда Ярнефельта.

Широко відомі хорові та сольні балади Сібеліуса, його пісні, поема для сопрано та оркестра «Луоннотар», мелодекламації, «Гімн» для хора та органа, п'єси для віолончелі та фортепіано.

Сібеліус часто виступав в Росії. Прем'єра його симфонічної фантазії «Дочка Похьоли» відбулася в грудні 1906 року саме в Петербурзі. Там фінський митець часто зустрічався з М. Римським-Корсаковим. «Російська музична газета» друкувала схвальні рецензії на твори фінського маестро і назвала його «фінським Глінкою».

Коли Сібеліусу сповнилося 65 років, він припинив концертну й творчу діяльність і оселився у своєму будинку «Айнола» в тридцяти кілометрах від Хельсінкі. Композитор прожив ще 27 років, зустрічався з музикантами різних країн, але нічого не писав. Важко з'ясувати причину цього мовчання. Творчість Сібеліуса високо цінували Брамс, Дебюссі, д'Енді, Бузоні, Тосканіні. Близьким другом Сібеліуса був російський композитор О. Глазунов.

В густому сосновому лісі, в будинку «Айнола» 20 вересня 1957 року на дев'яносто другому році життя помер Сібеліус — класик фінської музики, один з великих гуманістів у музиці.

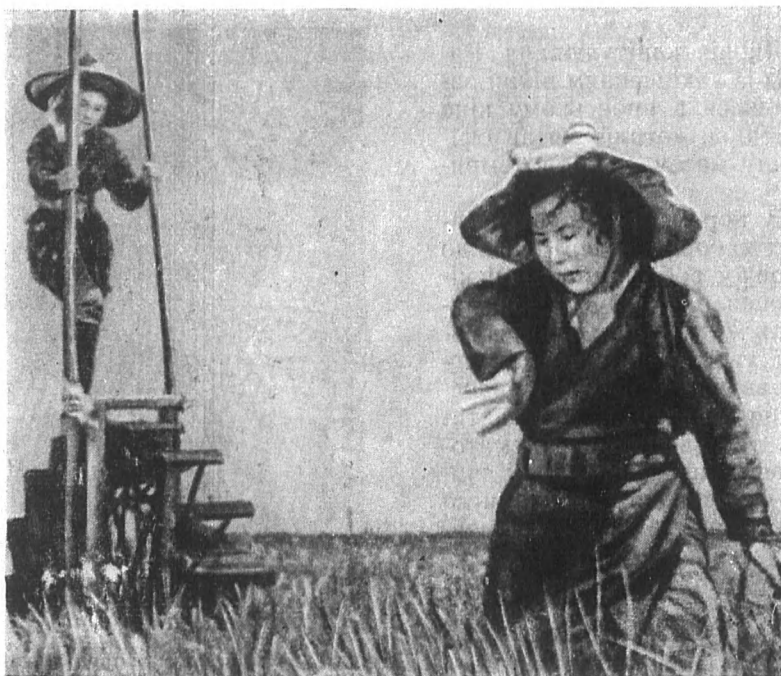
М. МИХАЙЛОВ.

Кадр з фільму Кането Сіндо «Діти атомної бомби».

ТРОЄ ПІСЛЯ КУРОСАВИ

Кадр з фільму Т. Імаї «Рис».

Б. КРИЖАНІВСЬКИЙ

Кожен четвертий фільм у світі — зроблений в Японії. За кількістю знятих художніх фільмів Японія посідає неподільне перше місце.

Самий початок кінематографа в Японії мав дещо символічний характер. Перший кіносеанс відбувся в приміщенні старовинного токійського уславленого театру «Кабукі». На білому простирадлі, нап'ятому на сцені цього храму мистецтва, показали кілька документальних стрічок. А першим художнім фільмом була екранізація вистави театру «Кабукі» «Кленове листя».

У ті роки фільми розподілялися на дві групи: «гендайгекі» — що означає «сучасні» — та «дзидайгекі» (історичні). Природно «дзидайгекі» більше тяжіли до старовинної театральної умовності. З-поміж «дзидайгекі» ж швидко вирізнялася велика група так званих «тямбара», фільмів, що являли собою японську модифікацію американських «вестернів» та гангстерських фільмів, побудованих на дуже умовному історичному матеріалі.

Демонстрація фільмів німого періоду майже завжди супроводжувалася поясненнями спеціального кінокоментатора. Це фігура, запозичена із східного театру, де іноді дійові особи не вимовляють жодного слова, а їхні вчинки коментує інший актор. Кінокоментатори

«бенсі» набули в двадцятих роках великої популярності серед японських глядачів. Зніматися у фільмах мали право лише чоловіки. Акторів-чоловіків, які виконували жіночі ролі, називали в Японії «онна-гата».

Особливо цікавим явищем японського німого кіно в другому десятиріччі нашого сторіччя стало об'єднання «Прокіно». Створене воно було під впливом грандіозних успіхів могутнього кіномистецтва радянської країни групою прогресивних кінодіячів Японії на чолі з Акіро Івасакі. Члени «Прокіно» вивчали досвід радянських майстрів, влаштовували — звичайно, з великими труднощами, бо цензура рік у рік ставала все жорстокішою — перегляди класичних радянських фільмів. Перекладалися та видавалися кращі книги про радянське кіно, праці Ейзенштейна, Пудовкіна. Об'єднання «Прокіно» було дуже обмежене в коштах і випускало науково-популярні, документальні кінострічки, що зображували життя сучасної Японії.

Тотальний наступ фашистської реакції почався разом з інтервенцією імперіалістичної Японії в Маньчжурії в 1931 році. В 1934 році групу «Прокіно» було розгромлено, а її керівники та учасники зазнали репресій. Виробництво не те що прогресивних, але навіть більш-менш ліберальних фільмів було припинено. В кіно лишилися ті, хто погодився підтримувати одверту пропаганду війни з Радянським Союзом. Газета «Йоміурі» тих років сповіщала, що лише з 1931 р. по 1934 р. було випущено дві тисячі п'ятсот мілітаристських картин.

Трагедія простої людини, її психологічні переживання, повсякденна боротьба за існування — все це були заборонені теми. Війна, самурайський дух і знову війна! Горезвісна «Вісь Берлін—

Режисер Тадасі Імаї.

Токіо» пройшла і кризь кінематограф. Почали з'являтися спільні японо-німецькі постановки. До Японії прибув «ас» фашистського кіно Арнольд Франк. А німецький кінооператор-хронікер Ріхард Ангст надавав «допомогу» своїм «східним братам» у зйомках військових боїв.

Але і в тій задушливій тюрмі, якою стала вся Японія, прогресивні кінематографісти виношували ідеї й задуми кінотворів про справжнє життя свого народу.

* * *

Японія капітулювала. Разом із закінченням війни закінчився в японському кіно і період, котрий дістав офіційну назву «період темряви».

З тюрем, з концентраційних таборів поверталися до творчої роботи справжні кіносценаристи, режисери, актори. Але надіям прогресивної творчої інтелігенції на справжню свободу творчості не судилося справдитися. Керівництво кінематографом перейшло з рук японо-фашистської воячки до рук «визволителів», — чиновників військового макартурівського управління.

Цікавою була історія японського режисера Фуміо Камеї. Підчас війни він по-

ставив фільм «Солдати, що воюють». Цей фільм мав антимілітаристський підтекст. Японське військове керівництво заборонило його демонстрацію, а режисера позбавило права ставити фільми взагалі. Наступила макартурівська «демократизація». Фуміо Камеї дозволили працювати, повернули права режисера. І він знову знімає антивоєнний фільм. Нові «хазяї» кладуть фільм на полицю!

Мужні, правдиві документальні фільми Акіро Івасакі про трагедію Хіросіми та Нагасакі також не побачили екрана. Одне слово, «цензура знову розправляла свої чорні крила».

В кінопромисловість прийшли «великі грошові мішки». Справжнім митцям було надзвичайно важко відстоювати свої думки, погляди, права. Так, нині уславлений японський режисер Тадасі Імаї ніяк не міг закінчити картину «Блакитне гірське пасмо». Врешті, коли вона все ж таки була закінчена, її офіційно оголосили в пресі твором нехудожнім, сірим, тоді як Тадасі Імаї цим фільмом завоював собі світову славу!

Кадр з фільму С. Імамури «Жінка-комаха».

Режисер Тосіро Міфуне.

* * *

Сучасне кіновиробництво Японії зосереджено на шести великих студіях, котрі належать монополізованому капіталові й котрі і випускають майже всі 570 фільмів на рік. Це кіностудії «Сінтохо», «Ніккапу», «Сетіку», «Дайей», «Тохо», «Тойей». Творчу програму цих кіностудій одверто висловив директор компанії «Сінтохо» пан Окура. Ця «окурівська» програма називалася «Планом трьох К»: «кацуге-кі», «кічекі», «косьоку» — тобто, «військові», «комедійні», «еротичні». Саме ці три види фільмів і випускають на екрани ці студії.

Але у тому каламутному потоці халтури, який випускають на «ринок збуту» кіноторговці, не можуть потонути справжні золоті зерна творчості, якими уславилося прогресивне японське кіно. І тут одним з перших слід назвати фільм «А все ж таки ми живемо» режисера Тадасі Імаї. Цей твір зроблений, по суті, на народні кошти, гроші збирали по всій Японії. Це емоційний, мужній й правдивий фільм, який справедливо був удостоєний Премії миру.

Дедалі більше уваги прогресивні кінематографісти приділяють у своїх творах простим людям, розкрива-

ють душу працюючого японського народу, змальовують його боротьбу за краще життя.

Успіх сучасного японського прогресивного кіно на міжнародній арені розпочався з нагородження вищим призом Венеціанського фестивалю «Золотий лев» історичного фільму талановитого режисера Акіро Куросави «Расьомон». Це надзвичайно тонко зроблена, не позбавлена ідейних суперечностей, але справді талановита картина, в якій відчутні традиції старовинного японського театру, але ці традиції не мертві, вони переосмислені, збагачені сучасним світосприйманням.

Твір Акіро Куросави був першою, але далеко не останньою ластівкою весни японського кіно. Так, вже на Каннському фестивалі 1954 року Великий приз одержала картина Тейноске Кінугаси «Ворота пекла». Незабаром премією був відзначений «Рис», фільм про трударів режисера Тадасі Імаї. Потім були премійовані «Бірманська арфа» Кона Ітикави та багато інших кінотворів.

Про японське кіно заговорили, воно здобуло широке визнання. Фільмом, котрий висунув японську кінематографію на одне з чільних місць у світовому кіномистецтві, був «Голий острів» Кането Сіндо, удостоєний вищої нагороди на Московському міжнародному кінофестивалі. Цей шедевр світового кіномистецтва, безперечно, назавжди ввійде в першу десятку фільмів всіх часів і народів.

Неодноразово в численних відгуках на «Голий острів» у різних країнах світу його порівнювали з довженківською «Землею». І слід зазначити, що порівняння це зовсім не безпідставне. «Голий острів» нагадує «Землю» не сюжетом чи якимись запозиченнями Довженкових прийомів. Ні,

це абсолютно самостійна картина, в якій дуже тонко, на перший погляд майже непомітно, продовжуються традиції саме японського мистецтва. Але «Голий острів» нагадує славетну «Землю» спільністю творчого почерку.

До «Голого острова» Кането Сіндо йшов довго. Серед фільмів, що їх Кането Сіндо створив до «Голого острова», привертають увагу «Діти атомної бомби» («Діти Хіросіми») і «Фукурі № 5» — трагічна історія японських рибалок, що потрапили в зону радіації після випробування американської водневої зброї. В обох цих картинах відчувається і професійна майстерність режисера, і його добре, чуйне серце.

Кадр з фільму С. Хані «Він і вона».

За роки, що минули після виходу на екрани «Голого острова», в світовій кінематографії сталися значні зміни, слово «криза» тепер повторюється дедалі частіше кінокритиками багатьох країн світу, збанкрутували й деякі великі кінокомпанії Японії, хоч ця країна, як і раніше, посідає одне з чільних місць у світовому кіномистецтві.

Найбільше фільмів зараз, як і колись, випускає студія «Тохо».

Кілька років тому Акіро Куросава розірвав угоду з «Тохо» і сам організував незалежну студію. Першим фільмом, знятим на цій студії, був «Рудобородий» з ві-

домим актором Тосіро Міфуне в головній ролі.

Згодом Т. Міфуне і собі організував незалежну кіностудію, де знявся у фільмі «Півмільйонна спадщина», в якому виступив як актор і режисер, а також у фільмі «Самурай», який поставив молодий режисер Кіхасі Окамото.

Але справу розповсюдження фільмів, випущених незалежними студіями, взяла на себе кінокомпанія «Тохо», керівництво якої дуже швидко зрозуміло вигідність підтримки незалежних студій, де згуртовуються найкращі актори і режисери. «Тохо» надає також певну фінансову підтримку деяким режисерам.

Досвід «Тохо» запозичила й студія «Сетіку», яка взяла на себе розповсюдження фільмів нового кінооб'єднання «Самураї Продакшен», яким керує відомий японський актор Тецу-ро Тамбо.

Японська кінематографія зазнає зараз подальших змін, в кіно прийшло багато молодих режисерів. В своїх творах вони не звертаються до історичної тематики, відмовились од традиційного костюму кімоно. Ці режисери вважають, що аксесуари минулих років перешкоджають безпосередньому відтворенню дійсності, контакту з сучасним глядачем.

Ім'я трьох сучасних режи-

Кадр з фільму Х. Тесігахари «Жінка з пісків».

серів,—їх називають в Японії «трое після Куросави»,— фігурують в списках кращих кіномитців світу Тесігахара, Імамура і Хані.

Це перш за все Хіросі Тесігахара — постановник «Жінки з пісків». Нещодавно Тесігахара закінчив зйомки фільму під назвою «Дівчина й атомна бомба». Зараз він працює над кінокартиною «П'ятнадцятирічна вдова», зйомки якого провадитимуться у Франції, Італії та Канаді.

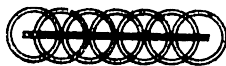
Сохеї Імамура одержав першу премію японських критиків за кращий фільм 1963 року — «Жінка-кома-

ха». Нещодавно на екран вийшов новий твір Імамури «Недобре прагнення».

Сусуму Хані дебютував як постановник фільму «Погані хлопці», потім він зняв картину «Повнота життя». Але найбільший успіх випав на долю його стрічки «Він і вона» (1963).

Як зазначає критика, фільми Хані нагадують твори італійського режисера Антоніоні.

Хані та його ровесники, тридцятирічні режисери і актори, є сьогодишнім днем японського кіно — кіно без самураїв і гейш.

ЙОРІС ІВЕНС ПРО В'ЄТНАМ

Йоріса Івенса, видатного майстра документального кіно недарма називають «Летючим Голландцем»; він завжди там, де вирує життя, де відбуваються важливі події. Нещодавно Йоріс Івенс повернувся з В'єтнаму. Відповідаючи на запитання кореспондента тижневика «Франс нувель», він сказав:

«В'єтнамські діячі кіно давно пропонували мені співробітництво. Поїхав я туди тільки як кінематографіст, але, звичайно, залишатися байдужим спостерігачем не міг. Я зняв там своєрідний подорожній щоденник, крім того, привіз цікаві матеріали в'єтнамських операторів. Гадаю, що, коли люди подивляться цей фільм, вони краще уявлятимуть собі, що відбувається у Північному та Південному В'єтнамі, дізнаються, що весь В'єтнам — одна країна, народ якої бореться за свою єдність.

Я зустрівся з прем'єр-міністром Фам Ван Донгом. Він сказав мені:

«Ми дуже розраховуємо на тебе. Наступного року ти повинен повернутися. Ти був на Кубі, у Китаї, в Іспанії, Австралії. Повертайся у В'єтнам». І справді, я збираюся повернутися туди наступного року. Можливо, я не зроблю про В'єтнам такого фільму, як «Земля Іспанії», скоріше це буде репортаж.

Я бачив мужність і героїзм всієї країни, яка стала на захист своїх прав на свободу, незалежність і будівництво соціалізму. Все це справило на мене надзвичайно сильне враження. Повна єдність народу без фактичної єдності країни. І скрізь однакова впевненість у перемозі.

В'єтнамське кіно зовсім молоде. В країні є хороші кінематографісти, але вони починають майже на голому місці. В'єтнамське кіно почалося з вузькоплівкової аматорської камери, відібраної у полоненого французького офіцера експедиційного корпусу».

Йоріс Івенс серед в'єтнамських жінок-операторів.

АВСТРАЛІЯ

Молодий австралійський композитор Річард Мілл написав симфонічну поему «Пам'яті Гарсія Лорни». Поема вперше виконувалась в Австралії наприкінці минулого року. Нещодавно Сіднейський симфонічний оркестр під керівництвом диригента Джона Денстера вперше виконав симфонічну поему Мілла за межами Австралії — в Лондоні.

АНГЛІЯ

Композитор Бенджамін Бріттен створив великий цикл романсів на вірші О. С. Пушкіна. Цю свою роботу англійський композитор присвячує радянським митцям — співаці Галині Вишневській і віолончелісту Мстиславу Ростроповичу.

* * *

Письменник Адам Холл, автор відомого роману «Вулкани Сан-Домінго», виступив з новим твором, також присвяченим пекучим проблемам сучасності. Роман «Берлінський меморандум» Холла розповідає про злочини фашизму, про непокараніх гітлерівських убивць. Герой роману — колишній в'язень Дахау і Бухенвальда, який розшукує своїх катів. В романі піддано гострій критиці судові процеси над гітлерівськими злочинцями, що відбуваються тепер у Західній Німеччині.

ГРЕЦІЯ

Твори видатного грецького графіка А. Тасоса — широко відомі в Греції та за її межами. Це художник-патріот, в усіх творах якого головний герой — проста людина.

Нещодавно в афінському салоні «Зигос» була відкрита виставка творів А. Тасоса під загальною назвою «Біле і чорне».

А. Тасос. Гнів.

ДАГОМЕЯ

В Порто-Ново відкрився перший в історії країни професійний театр. Він буде одночасно і драматичним і музичним, матиме також у своєму складі й танцювальну труп. Артисти театру — колишні учасники народних ансамблів країни.

Н Д Р

У Ростокі при місцевому Народному театрі створено нову студію, яка дістала назву «Театр процесів». Тут ставитимуться п'єси, сюжет яких побудовано у формі розповіді про судовий процес. Першим спектаклем

«ДИКИЙ МЕД» ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ

Газета «Трибуна люду» вмістила рецензію Зоф'ї Квецінської на переклад твору Леоніда Первомайського «Дикий мед». Роман вийшов у варшавському видавництві «ПіВ»; польською мовою відтворив його відомий перекладач і літературознавець Адам Галіс.

«І от ще один роман про війну, — пише Зоф'я Квецінська, — але написаний він зовсім не так, як ті, що з'являлися досі. «Дикий мед» Леоніда Первомайського, названий автором «сучасною баладою», — є найкращим доказом того, що хороший письменник може написати цілком оригінальний і новий за формою твір на тему вже всім знайому і багато разів використану.

Автор описує один лише період великої війни, часто повертається у минуле — рефрени напівсну, напів-

галюцинацій, напівспогадів головної героїні — і все це скероване в єдине русло — підкреслити, що це минуле не зникло і не зникне безслідно.

Далі авторка рецензії подає характеристику героїв Первомайського. розповідає про причини трагедії Костецького.

«Первомайський — лірик, і його «балада» насичена ліризмом. Це справляє велике враження на читача... Є ще одна характерна риса цього роману, — пише на закінчення рецензент, — про яку навіть важко розповісти в рецензії, — це надзвичайна безпосередність розповіді і, водночас, грандіозний історичний розмах. Описані автором події, що відбулися двадцять років тому, ми сприймаємо як дійсність і, водночас, як минуле. Автор хотів цим підкреслити всеперемагаючу силу життя»...

ПОЛЬ РОБСОН — ПРО ПІСНІ БОРотьБИ

Поль Робсон виступив у прогресивному журналі «Американський діалог» з статтею, в якій розповідає про роль народної пісні в боротьбі американських негрів за свої права.

«За всіх часів, у всьому світі, — пише Поль Робсон, — люди, що беруть участь у боротьбі, зверталися до свого фольклору, до народної музики, а також створювали нові пісні і знаходили нові шляхи та засоби

висловити свої думки і прагнення... Так, музика відіграє надзвичайно важливу роль у боротьбі, вона надихає, надає нових сил і сили чоловікам, жінкам і дітям. Вона допомагає чорним і білим долати всі труднощі і рухатись вперед».

Далі Поль Робсон говорить, що він, як і всі прогресивні люди в Америці, вірить в перемогу справедливого руху за права негрів.

ЯКИЙ СВІТ ВОНИ ОБЕРУТЬ?

Відомий італійський режисер Вітторіо Де Сіка приступив до праці над новим фільмом. Картина, яка буде називатися «Новий світ», створюватиметься в Парижі.

«Я вирішив, — сказав Де Сіка в інтерв'ю, — знімати фільм в Парижі, бо хочу по-своєму відтворити чарівну атмосферу цього міста, хочу показати Париж по-новому».

Французька кінокритика відзначає, що в новій своїй роботі Де Сіка повертається до неореалістичної манери, яка принесла йому світову славу й визнання.

На одміну від персонажів попередніх творів режисера, молоді герої «Нового світу» — хлопець і дівчина — не потерпають від злиднів, не відчують навколо себе пустки. Просто навколишній світ стає для них дедалі меншим.

Вітторіо Де Сіка і Крістін Делярош, що виконує головну роль.

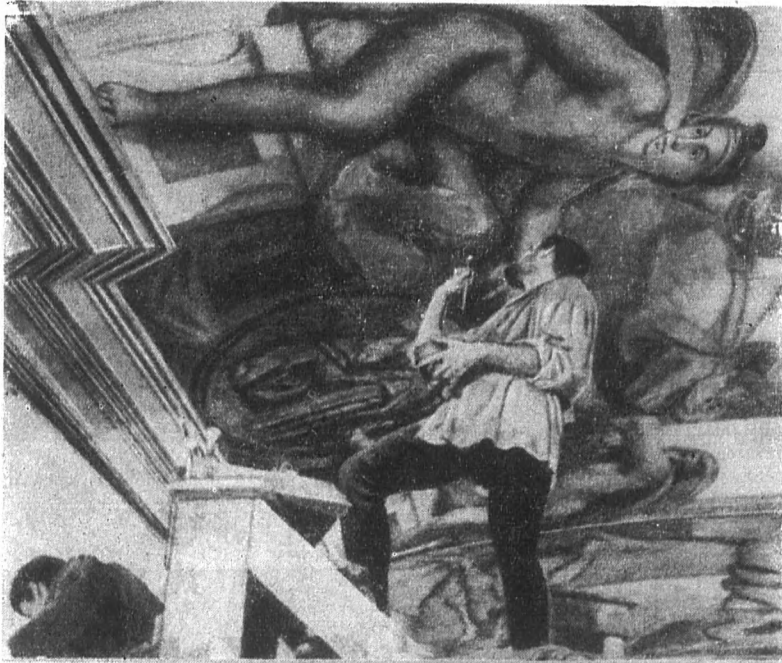

Герой — молодий фотограф — тікає до Парижа, щоб бути подальше од затхлого міщанського середовища, в якому живуть його батьки — типові представники італійського «середнього класу». Там, на студентській вечірці, він знайомиться з молодою французенкою Анн. Молоді закохуються одне в одного. Та коли Анн каже, що у неї має народитися дитина, хлопець лякається: шлюб, дім, діти в його уяві — це атрибути ненависного міщанства. Вихід він бачить тільки в одному: дитини не повинно бути! Він переконує в цьому Анн, яка не згодна з ним, але боїться втратити коханого. Ось дівчина вже майже наважилася на вирішальний крок, але в останню хвилину тікає з прийнятною

лікаря. Юнак, що чекає на неї, нічого не підозрюючи, відводить Анн до кіно. «Вони дивляться фільм мовчки, — розповідає Де Сіка, — і раптом Анн говорить: «Я не могла». В цю мить на екрані з'являється слово «кінець». Публіка поволі залишає зал. Тільки молодята сидять, наче прикуті до місця, — дівчина не знає, чи втратила вона безповоротно любов свого коханого, хлопець думає про те, що йому доведеться відмовитись од своїх планів на майбутнє.

Перед ними — новий, незнаний світ, за ними — світ усталених стандартів і застарілих звичок. Який з них обрати? Я гадаю, що таке запитання ставлять собі багато людей».

ЖИТТЯ МІКЕЛАНДЖЕЛО

Кадри з фільму «Агонія і екстаз».

Американський режисер Керол Рід працює над екранізацією роману Ірвінга Стоуна «Агонія і екстаз», який розповідає про життя і творчість титана італійського Відродження — Мікеланджело Буонаротті.

Роман Стоуна детально, крок за кроком, відтворює життєвий і творчий шлях художника, але режисер і сценарист обрали для екранізації лише один епізод з цього твору, а саме розповідь про те, як папа Юлій II примусив скульптора Мікеланджело розписати Сікстинську капелу.

Роль Мікеланджело виконує відомий американський актор Карлтон Гестон, який кілька місяців вивчав Італію, знайомився з творами італійського Відродження. Роль папи Юлія II виконує Рекс Гаррісон.

«Театру процесів» буде п'єса Гейнара Кінпгардта «Справа Роберта Оппенгеймера».

* * *

Письменник Курт Штейнігер завершив роботу над новим романом «За сімома горами». В цьому творі, як і в попередніх, він знову звернувся до складної теми морально-етичних проблем у соціалістичному суспільстві. Герої Штейнігера — передові люди нової Німеччини. Вони сумлінно працюють, беруть активну участь у громадському житті, але в своєму особистому, сімейному житті не можуть позбутись старих буржуазних звичок.

«Звільнення людини від цього тягара минулого, — каже про свій твір К. Штейнігер, — ось, власне, зміст мого роману».

ФРН

Баварська Академія мистецтв присудила свою щорічну премію Вольфгангу Кеппену. Серед творів, за які письменник дістав цю високу нагороду, названо також і його роман «Оранжерея», відомий нашому читачеві (див. «Всесвіт», № 3 за 1962 рік).

* * *

Композитор Герман Рейтер уже тривалий час працює над оперою «Гамлет». В розмові з кореспондентом журналу «Музик унд гегенварт» він сказав, що радянський фільм «Гамлет», побачений ним у Лондоні, примусив його переглянути попереднє трактування образу шекспірівського героя. Тепер композитор переробляє деякі сцени і сподівається завершити роботу над своєю оперою на початку наступного року.

ПАКИСТАН

Коли 1947 року Пакистан здобув незалежність, кінематографії в країні фактично не існувало. Та відтоді пакистанські кінематографісти зняли понад 400 повнометражних стрічок. Сьогодні в країні існує три центри кінематографії — в Лахорі, Карачі та Дхаці, — які об'єднують національні кадри акторів, режисерів та сценаристів.

Художній рівень пакистанських фільмів ще залишає бажати кращого. Більшість кінотворів — це місцеві вартанти «вестернів» та ганг-

стерських фільмів з виразним мелодраматичним забарвленням. Тому й не дивно, що цінителі кіномистецтва покладають великі надії на групу молодих і талановитих режисерів — таких як Ахмед Баскір, Кунвар Аф-таб Ахмед, — які шукають нових шляхів і форм зображення сучасного життя країни.

ПОЛЬЩА

У варшавському видавництві «Читальник» вийшла книжка «Зупинка в лісі» відомої польської письменниці і публіциста Зоф'ї Посмиш, — авторки знайомої радянському читачеві книги й кінофільму «Пасажирка».

«Зупинка в лісі» — це збірка, що складається з трьох оповідань і невеликої повісті.

Письменниця немовби перергане сторінки своєї записної книжки, згадує про свої мандри по країні, про людей, з якими їй доводилося зустрічатися, про їх працю, долю.

Сучасним життєвим проблемам присвячено оповідання «Корида», про перші

Письменниця Зоф'я Посмиш

наслідки земельної реформи розповідається в глибоко драматичному оповіданні «Аркушин з календаря».

Як зазначає рецензент газети «Жице літературне», Міхал Сирусінські, — «нова книжка Зоф'ї Посмиш ставить її в лави провідних наших письменниць».

* * *

Новий роман відомого польського письменника Міхала Русінека «Мальоване життя» відразу після виходу в світ завоював визнання широких читацьких кіл. Твір М. Русінека привернув увагу читача перш за все актуальністю проблематики, правдивістю образів.

«Мальоване життя» — це спогади вчителя-пенсіонера,

«ГЕРОЇ ЧУДЕСНИХ КНИГ»

У французькому видавництві «Фернан Натан» вийшла друком книга Ноеля Брена та Ліонеля Скандейє «Герої чудесних книг». Написана вона для дітей і знайомить юних французьких читачів з відомими літературними героями: тут є портрет Тіля Уленшпігеля, пригоди Д'Артаньяна і Робінзона Крузо, побрехеньки Мюнхгаузена, веселі витівки Тома Сойєра, розповідь про славного запорожця Тараса Бульбу.

Цими героями захоплюєшся, вони примушують діяти, любити, ненавидіти, сміятися або плакати і головне —

думати, — пишуть автори в переломі.

Розповідь про сюжет гоголівського «Тараса Бульби» проілюстрована кількома малюнками.

«Багату Україну в 1569 році захопили поляки, — розповідають автори. — Але українці весь час боролися, щоб скинути з себе ярмо, бо вони прагнули залишитися вільними людьми. Ця героїчна епоха нескінченних воєн є тлом розповіді російського письменника про Тараса Бульбу».

В ГОНІТВІ ЗА ОРИГІНАЛЬНІСТЮ

Англійський режисер Пітер Холл, який поставив у Лондонському театрі «Ковент-гарден» оперу Карла Шенберга «Мойсей і Аарон», прагнув відтворити в спектаклі біблійну атмосферу. Для цього він вирішив вивести на сцену двох віслуків і чотирьох білих арабських скакунів.

«Тварин привезли з Колчестерського зоопарку на їхню першу репетицію опери Шенберга, — пише рецензент журналу «Іластрейтед Лондон Ньюс». — Їх насилу витягли на сцену лондонської опери, де вже зібралося двісті співаків, членів балетної трупи і технічних працівників».

«Новаторство» Пітера Холла принесло йому кілька непередбачених несподіванок. По-перше, грюкіт копит по накритій металом підлозі заважав співакам і оркестрові, а по-

Пітер Холл (з лупкою) дає «режисерські» вказівки.

Репетиція опери Шенберга «Мойсей і Аарон» в театрі «Ковент-гарден».

друге, довелося призначити кількох працівників спеціально для прибирання гною, бо зі сцени в зал долинав неприємний запах. Втім, Пітер Холл знайшов «вихід» із цього складного становища. Він наказав регулярно обприскувати сцену туалетною яблуневою водою.

До речі, це не перша «оригіналь-

на» вистава лондонської опери за останній час. В тому ж таки театрі «Ковент-гарден» нещодавно було показано прем'єру балету «Данина» (балетмейстер Норман Морріс), де весь кордебалет зображає вагітних жінок. «Непристойне видовище!» — пише з цього приводу рецензент газети «Дейлі уоркер» Джейн Кінг.

«ТЕАТР — ТЕЖ БІРЖА»

У сезоні 1964—65 рр. на сценах Бродвею було поставлено загалом 52 нових спектаклі. Проте, серйозних, соціально значущих і художньо повноцінних п'єс серед них було зовсім небагато. Річ у тім, що тепер на Бродвеї — в цьому театральному царстві Нью-Йорка — репертуар визначають не режисери, не актори, а двоє бізнесменів — Сеймур Уолл і Моргон Мітоський.

Хто ж вони, ці два ділки?

Відповідь на це запитання і різну картину стану театральної справи в США дає стаття Уолтера Рейлі, вміщена в журналі «Ньюсуїк».

Вся влада над бродвейськими театрами поділена між двома групами великих бізнесменів-фінансистів, очолюваними згаданими вище Уоллом і Мітоським. Наприклад, до групи Уолла, так званої «Ферст сієтер інвестінг сервіс», належить понад тисячу осіб, які побажали вкласти свої капітали в цю справу. Не з меценатських мотивів, звичайно, а заради вигоди, прибутку. Звідси й висновок Сеймура Уолла: «Ми повинні давати прибутки, інакше наші люди вкладатимуть свої гроші в якийсь інший бізнес...»

Цікаво, якими принципами кори-

стується Уолл, визначаючи репертуар театрів. «На жаль, — скаржиться він, — нові п'єси здебільшого критикують наше суспільство. Тому нам конче потрібна обережність у цій справі. Люди, які можуть дозволити собі розкіш купувати квитки в театр, не хочуть чути, як зі сцени атакують їхній спосіб життя».

А Моргон Мітоський висловлюється з цього приводу так: «Серйозна п'єса — дуже великий ризик для театру. Ми не можемо дозволити собі цього».

Як повідомляє «Ньюсуїк», обидва нью-йоркські театральні монополісти втручаються в усі сфери творчого життя артистичних колективів. Часто саме вони, а не художні керівники й режисери, диктують навіть у таких питаннях, як, скажімо, добір акторів, розподіл ролей у новій п'єсі тощо.

«На Бродвеї запанували звичай біржі», — гірко констатує американський журнал, ілюструючи цей висновок ще одним висловлюванням Сеймура Уолла:

«Я не бачу різниці між п'єсою та акціями. Треба бути певним того, що вкладаєш свої гроші в надійні папери. Це закон біржі, яким не можна нехтувати. Він діє й у такому бізнесі, як театр».

БРЕЙНІЦЕР НЕ МОЖЕ ЗАСПОКОЇТИСЯ

Лікар, людина, покликана робити добро, полегшувати страждання іншим, став злочинцем, убивцею. Замість того, щоб лікувати, рятувати людей від смерті, він, Брейніцер, безжально убивав їх, убивав тисячами за колючим дротом концтабору. Відтоді сплило двадцять років, і тепер картини минулого переслідують лікаря Брейніцера. Але ж поруч з ним живуть люди, які робили те ж саме, що й він. І не видно, щоб їх мучили докори сумління. Вони працюють у лікарнях, служать у поліції або успішно вершать комерційні справи. Всіх їх вважають у ФРН доброчесними громадянами, і ніхто й ніщо не нагадує їм про минуле.

Однак Брейніцер не може заспокоїтися, кошмари минулого переслі-

дують його на кожному кроці. Якось сталося так, що він потрапив у театр, на виставу, в якій розповідалося про страхіття концтаборів. Проте на сцені все зображувалося зовсім не так, як воно було в дійсності. Автор, актори намагалися приховати справжній характер тих жахливих часів. На Брейніцера це справило надзвичайно сильне враження. Під час вистави йому хотілося схопитися із свого місця й закричати: «Це неправда, так не було у житті».

Цю історію розповів у своєму романі «Брейніцер, або інша вина» західнонімецький письменник Ганс Фрік. Його твір, що вийшов у Мюнхені у видавництві «Рюттен унд Ленінг», викликав справжню зливу відгуків.

людини високоосвіченої, трохи старомодною в своїх поглядах, але доброю й сердечною.

РУМУНІЯ

Нещодавно в Бухаресті відбулося присудження щорічних премій за кращі літературні твори.

В жанрі прози премією відзначені письменники Фануш Нягу за збірку оповідань та Думитру Радупеску за роман «Дівчина з півдня». Серед нагороджених також поет Нікіта Стенеску та відомий літературний критик Паул Джорджеску.

США

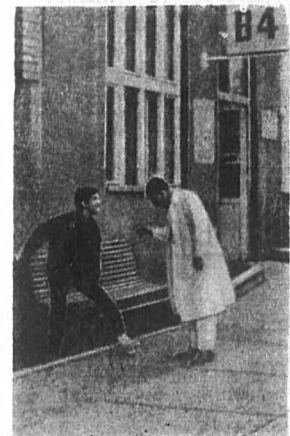
В англійському видавництві «Майкл Джозеф» вийшло перше зібрання оповідань відомого американського негритянського письменника і політичного діяча Джеймса Болдуїна. Збірка має назву «В пошуках людини» і включає оповідання, які досі друкувалися виключно в періодичній пресі.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

В Чехословаччині незабаром вийде на екрани фільм «Перлини на дні», що складається з шести новел, побудованих на оповіданнях письменника Богуміла Храбала.

Фільм знімають шестеро режисерів: Віра Хітілова, Яромір Трес, Ян Немец, Евальд Шорн, Іван Пассер та Іржі Мензель.

Кінокритика вважає найкращішою новелою «Романс», яку знімає режисер Яромір Трес. Героєм цієї новели є молодий хлопча з празького передмістя. Вся кінорозповідь витримана в стилі документального репортажу. Новела, яку знімала Віра

Кадр з фільму «Перлини на дні».

Хітілова, як і її попередні твори, присвячена проблемам, пов'язаним з роллю жінки в сучасному суспільстві.

Актор Іржі Мензель новелою «Велика нагорода» дебютує як режисер. У «Великій нагороді» йдеться про цікаві випадки з життя завзяятих мотоциклістів.

Оповідання «Будинок щастя» екранізує відомий кінодокументаліст Евальд Шорн. Побудована на нескладному сюжеті (двох приятелів-художників одвідує в їхньому будиночку страховий агент), кіноновела відзначається глибокою психологічною характеристикою дійових осіб.

ШВЕЙЦАРІЯ

Цюрихський драматичний театр — один з провідних театральних колективів Швейцарії — в кожному сезоні знайомить глядачів з творами молодих драматургів. Цього року з-поміж початківців вирізняється, насамперед, талановитий драматург Отто. Ф. Вальтер, п'єса якого «Еліо, або веселе товариство» користується великим успіхом. В ній йдеться про особисте життя жінки з буржуазних кіл, про її взаємини з чоловіком, про деякі подробиці її минулого.

В п'єсі немає ні гострого сюжету, ні напруженої дії, ані одверто викривальних сцен. Проте, як зазначає преса, молодий драматург зумів у такій начебто позбавленій зовнішніх ефектів формі намалювати виразну сатиричну картину сучасного буржуазного суспільства.

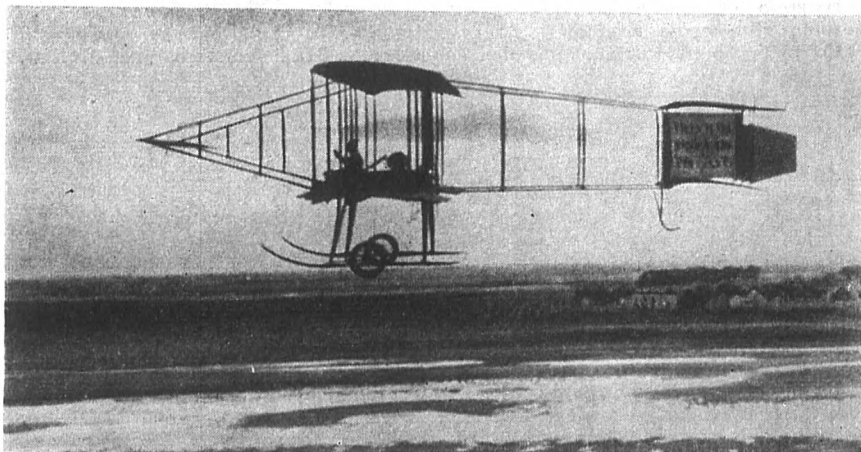
ШВЕЦІЯ

Німецький драматург Петер Вейсс, який постійно живе в Швеції — автор широко відомих п'єс «Марат», «Слідство» та інших, — працює над драматичним твором про Данте. В інтерв'ю кореспондентів газети «Дагенс нюхетер» Вейсс пояснив, що не має наміру створювати історичну драму. Це буде філософський твір про суспільний обов'язок митця.

ЮГОСЛАВІЯ

В Белграді вийшла друком книжка відомого югославського критика професора Живоїна Тодоровича «Голос письменників світу», що розповідає про зустрічі автора з кількома відомими письменниками. Серед них Грем Грін, Пабло Неруда, Алан Сілітоу та інші відомі прогресивні літератори.

АНГЛІЙСЬКА КІНОКОМЕДІЯ

Кадр з фільму «Ті сміливці на літаючих апаратах».

«Це найсмішніший і найчарівніший з усіх випущених останнім часом англійськими кінематографістами фільмів», — зазначає рецензент газети «Дейлі уоркер», розповідаючи про нову кінокомедію режисера Кена Аннакіна «Ті сміливці на літаючих апаратах».

Дія фільму відбувається в 1910 році, коли польоти на літаках стали своєрідним спортом.

...Одна з англійських газет пропонує велику суму грошей переможцеві повітряного перельоту з Лондона до Парижа (швидкість — аж

50 миль на годину!). В перельоті беруть участь різні люди: інженери, солдати, нероби-аристократи. Автори сценарію ставлять їх у найрізноманітніші кумедні ситуації.

Кен Аннакін зібрав для фільму всі старовинні літаючі апарати, які тільки зміг знайти, а частина використаних у зйомках літаків була реконструйована за старими кресленнями.

У фільмі «Ті сміливці на літаючих апаратах» знімалися відомі англійські кіноактори Стюарт Уйтмен і Террі-Томас, італієць Альберто Сорді, француз Жан-П'єр Кассель.

АННЕСІ, 1965

Це творче змагання відбувається раз на два роки у невеликому містечку, що лежить на березі мальовничого озера біля підніжжя швейцарських Альп. Йдеться про міжнародний фестиваль мультиплікаційних і лялькових фільмів в м. Аннесі.

Цього року тут були представлені роботи майже всіх видатних майстрів цього жанру: поляка Яна Леніці, чеха Іржі Трнки, румуна Йона Попеску-Гопо, японця Йої Курі, канадця Мак-Ларена та інших.

В порівнянні з іншими кінофестивалями, аннесійський скупий на відзнаки. Їх лише вісім: Великий приз, три Головні премії, премія за найкращий фільм для молоді, за популяризаторський фільм, за найкращий дебют та премія кінокритики.

Великий приз цього року присуджено французькому фільму Франсуа Лакінуака «Дівчина і віолончеліст», виконаному в манері примітивного мистецтва. Слід зазначити, що присутні вельми стримано зустріли нагород-

ження цієї стрічки найвищою відзнакою. І вже явне незадоволення викликав той факт, що одною з головних премій було відзначено фільм іншого французького режисера Петера Фельдеса «Хлопець — повний майбутнього» — картину неоригінальну, з одверто еротичним забарвленням.

Куди більший успіх випав на долю італійських режисерів Джуліо Джаніні та Емануеле Дзуратті, постановників фільму «Сорока-злодійка», що здобув Головну премію.

Загальне захоплення викликав ляльковий фільм видатного чеського митця Іржі Трнки «Рука», теж відзначений Головною премією. Це картина філософського змісту, в якій автор висловив свої погляди на навколишній світ.

Премія за найкращий фільм для молоді дісталася чеському режисерові Павлу Прохазці за «Божевільну планету», премія кінокритики — також чеху Володиміру Легкому за фільм «Гуси-лебеді».

Що ж вкрадено?

Викрадення картин всесвітньо-відомих художників минулого з картинних галерей та приватних колекцій набирає на Заході характеру справжньої епідемії.

Чергове зникнення твору видатного майстра супроводжується, як правило, газетним галасом із sensationними заголовками, гарячковими розшуками злочинця, а далі, якщо ці розшуки кінчаються невдало, лишається одне — вичікування, яке, очевидно, виходить з міркувань, що, мовляв, картина не автомашина, на якій досить замінити номер.

Останнім часом світову громадськість тричі приголомшували історії з викраденням та поверненням безцінних полотен майстрів пензля.

Майже чотири роки тому за дивних обставин з Британської національної галереї в Лондоні зник портрет герцога Велінгтонського, роботи славного Франсіско Гойї. Минав час, а Скотленд-Ярд був неспроможний ні знайти цей шедевр, ні настати на слід того, хто його вкрав.

Правда, викрадач весь час нагадував про себе анонімними листами, в яких він пропонував повернути портрет спочатку за 140 тисяч фунтів стерлінгів, потім — за 50 тисяч, а далі — ще за меншу суму. Невідомий загрожував, що коли йому не заплатять ці гроші, то він знищить портрет.

Скотленд-Ярд чекав, але цього разу успішно. Якось в редакцію англійської газети «Дейлі мейл» надійшов лист з квитанцією на одержання пакунка з камери схову багажу Бірмінгемського вокзалу. В цьому пакунку був старанно упакований, цілісний портрет герцога Велінгтонського. А злочинець? Його і досі гарячково шукає Скотленд-Ярд.

А ось ще одна історія з кра-

діжкою картин, правда, не така драматична, як попередня, і менш тривала.

З лондонської картинної галереї «Крісті» були викрадені сім чудових малюнків відомого італійського художника XVIII століття Джованні Тьєполо. На допомогу англійській поліції прийшла італійська, і злочинець був незабаром заарештований. Трапилось це так.

Один, не дуже досвідчений колекціонер, житель міста Генуї, купив у свого земляка, студента Маріо Гверчі, ці сім малюнків за 5 мільйонів лір. Вже потім він замислився над тим, звідки у студента можуть бути такі мистецькі шедеври, і повідомив про свої сумніви поліцію. Маріо Гверчі був заарештований.

Обшук на його квартирі та слідство виявили, що в крадіжці малюнків Тьєполо справді брав участь і Маріо Гверчі. Безцінні малюнки повернулися назад, проте головних учасників викрадення й досі не знайшли.

Зовсім загадкова історія трапилася одного травневого ранку в приватній картинній галереї Дорія, на вулиці Корсо в Римі. В той день серед відвідувачів галереї був і молодий чернець. Якусь мить він затримався біля невеличкої за розміром (37×28 см) картини відомого нідерландського художника XVI сторіччя Яна Скореля. Це був портрет вродливої молододіжки Агати Схонховен. Згодом чернець залишив примі-

Портрет Агати ван Схонховен.
Оригінал чи копія?

щення. Наглядач галереї перед закриттям помітив, що маленький портрет Агати ледь перекошений. Придивившись пильніше, він побачив, що портрет підмінили копією такого самого розміру, що й оригінал.

Отже, тому ранковому відвідувачу-ченцю потрібно було кілька секунд, щоб витягнути з-під ряс копію портрета і замінити її на оригінал. Тепер прийшла черга римської поліції шукати злодія.

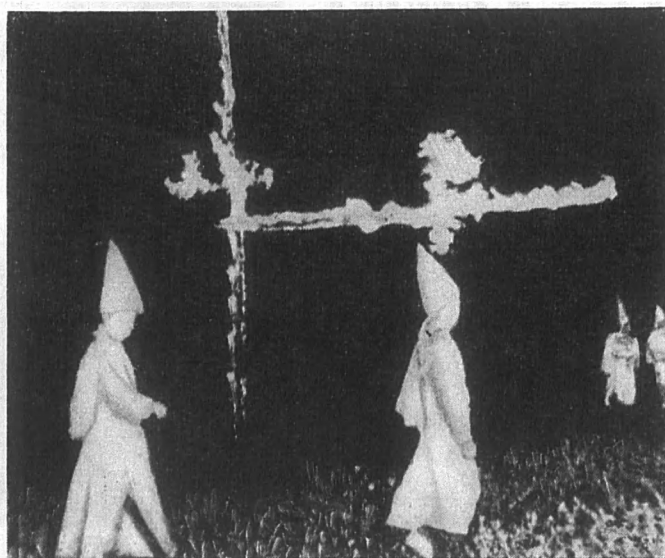
Однак через кілька днів справа з крадіжкою портрета несподівано набрала зовсім дивного характеру. Один мистецький журнал надрукував sensationне повідомлення про те, що нібито справжній портрет роботи відомого майстра був куплений в Італії ще 10 років тому за 40 мільйонів лір і знаходиться тепер в картинній галереї міста Утрехт, в Голландії.

Коли вірити цьому повідомленню, то, виходить, що чернець викрав фальшивий портрет Агати Схонховен, лише замінивши одну копію іншою. Бо інакше слід вважати, що голландський музей придбав копію роботи видатного майстра, а справжній портрет — власність галереї Дорія — був таки викрадений незнайомцем у чернечому одязі.

Де правда? Де знаходиться справжній портрет роботи Яна Скореля?

Вважають, що це вже справа компетенції не стільки криміналістів, скільки мистецтвознавців.

ПАЛАЮЧІ

Запалав куклукскланівський хрест. Це означає, що готується чергове вбивство, погром, провокація.

ХРЕСТИ

Чотирирічна громадянська війна між північними і південними штатами Америки нарешті закінчилася навесні 1865 року поразкою сил плантаторів та рабовласників. Негри одержали формально рівні права з білими. У південних штатах урядом Лінкольна було створено організацію «Оновлення Півдня». Сотні емісарів — політиків та бізнесменів, які мали по-новому організувати політичне та економічне життя в колишніх рабовласницьких штатах, виїхали на Південь.

Та з самого початку демократизація Півдня провадилася на хибних засадах. Велетенські плантації не були націоналізовані, підступним пострілом вбивці було обірвано життя президента Лінкольна, який провадив у життя демократичні принципи, апарат організації «Оновлення Півдня» був просякнутий корупцією, свобода негрів залишилася тільки ефектним лозунгом.

За такої ситуації реакційні елементи все зухваліше піднімали голову. Незабаром виникли перші нелегальні організації, до яких входили колишні офіцери армії конфедерації, плантатори, торговці. Першою такою організацією було таємне товариство «Біле коло», трохи пізніше виникло «Товариство білої камелії». А 1865 року у містечку Пуласкі в штаті Теннессі виникло таємне товариство під назвою «Ку-клукс-клан», програмою якого була боротьба проти нових порядків, які заводили емісари з Півночі, і приборкання непокірних негрів.

Вважають, що назва цієї організації походить від грецького слова «куклос», що означає — коло, збори, і англійського «клан» — рід. Великі хрести, які куклукскланівці запалюють перед своїми насильницькими акціями, також нагадують шотландський звичай: стародавні шотландці скликали воїнів у похід, запалюючи на горах хрести,

оповиті клоччям і обмашені смолою.

Ця організація швидко розрослася й поширилася по всіх штатах Півдня. Жертвами її терористичної діяльності ставали не тільки негри, а й політичні діячі, які впроваджували у життя конституцію. Свої розбійницькі наскоки куклукскланівці робили вночі, вдягнувши білі плащі з капюшонами, що мали прорізи для очей. В кінці шестидесятих років терористична діяльність цієї організації досягла небачених розмірів — не минуло ночі без бандитських наскоків і вбивств. В зв'язку з цим тодішній президент США Грант був змушений звернутися до конгресу з законопроектom про заборону і ліквідацію цієї організації. Завдяки цим заходам, у 1871 році було заарештовано й засуджено до ув'язнення найактивніших керівників ку-клукс-клану.

Минуло майже півстоліття, й про ку-клукс-клан в США почали вже забувати. Але в роки першої світової війни він знову з'являється на сцені. У липні 1916 року власті

Цих малюнків також уже отруюють духом расизму.

Батажок куклукскланівців, «великий маг» Роберт Шелтон іноді відкриває своє обличчя.

штату Джорджія дозволили діяльність ку-клукс-клану, правда, з деяким застереженням, що ця діяльність мусить бути «некорисливою, благодійною і лояльною». Насправді ж, і тоді, і, особливо, тепер, ку-клукс-клан займається терористичною діяльністю, спрямованою не лише проти негрів, а й проти всіх прогресивних діячів і організацій. Незважаючи на те, що куклукскланівці роблять багато прихованих і неприхованих злочинів, американські власті вважають ку-клукс-клан організацією «ексцентричною, але нешкідливою». Їй навіть дозволено видавати свій журнал «Клансмен».

Кожна місцева організація клану має свою власну програму. Голова місцевої організації має звання «великий циклоп», клансменів штату очолює «великий дракон», а всю організацію — «великий маг».

1961 року на черговому збіговиську в Джорджії «великим магом» був обраний якийсь Роберт Шелтон. Саме він потім став організатором звірячого вбивства трьох юнаків — борців проти расової дискримінації в штаті Міссісіпі.

В кінці двадцятих років ку-клукс-клан налічував майже дев'ять мільйонів членів, в період другої світової війни і в післявоєнні роки кількість клансменів, завдяки зусиллям демократичних і прогресивних організацій, дещо зменшилася. Невідомо, скільки членів налічує тепер ку-клукс-клан, але ця фашистська організація становить серйозну небезпеку для США. Особливо тому, що американські власті, фактично, не ведуть ніякої боротьби проти неї.

МОНТЕ-КАРЛО НА АТЛАНТИЦІ

Один з найпоширеніших видів бізнесу, який процвітає у «вільному світі», це азартні ігри. Раніше багаті туристи з Сполучених Штатів залишали свої гроші в казино, які тримали їх заповзятіливі земляки в Гавані. Кубинська революція примусила цих бізнесменів від азарту перенести свою діяльність кудись в інше місце. І ось вони пристроїлися на Багамських островах, розташованих на північний схід від кубинського узбережжя. Так народилося нове Монте-Карло, тепер вже в західній півкулі, за сімдесят миль від Флориди.

* * *

Триста років тому Багамські острови були пристановищем піратів. До наших днів дійшли легенди про незліченні, сховані на островах піратські скарби, які з давних-давен вабили до себе любителів пригод і золота.

Тепер на Багамських островах говорять про інші скарби: про золото, яке американські туристи та різні «шукачі щастя» викидають на столи гральних домі.

Ось шикарний готель, з вікон якого видно золоті піски пляжів та стрункі пальми. В ньому панує дух азарту — тут грають в кості, в рулетку, карти. І таких готелів чимало. Серед їх хазяїв можна знайти імена власників американської пароплавної компанії та навіть канадської енергетичної корпорації. Готелі приносять такі великі прибутки, що число їх постійно зростає.

Місцеві власті дуже стурбовані цим, адже легалізація азартних ігор привела вже до того, що Багамським островам загрожує незавидна доля — опинитися фактично в руках американських та інших гангстерських зграй.

Багамські острови мають формальне право територіального самоврядування. Є тут свій кабінет міністрів, є й парламент. Але зовнішня політика, оборона країни, внутрішні справи, включаючи також і контроль над азартними іграми, — все це перебуває в руках губернатора, який призначається в Лондоні. Цей губернатор і запровадив на островах безподаткову систему для гральних закладів, створивши їх власникам особливо сприятливі умови для наживи.

На островах йде тепер жвава торгівля земельними ділянками, які свого часу придбала одна велика компанія. Ціни на землю тут увесь час зростають. За десять миль від столиці островів — Нассау, придбали собі ділянки і зводять розкішні вілли барон Ротшільд та лорд Астор. Тут забудовується ділянка, яку названо «Райським острівцем»; коштує вона 40 мільйонів доларів.

Забудова так званих зовнішніх островів йде повільніше. Тут ще багато вільної площі. Але багамські торговці нерухомістю вважають, що й вони на порозі нового «буму» і що невдовзі на всіх островах почнеться гаряче будівництво.

«Золота жила», яку бізнесмени азарту відкрили на Багамських островах, приносить їм дедалі більші прибутки. Вони планують 1970 року прийняти тут понад мільйон туристів і «шукачів щастя». Проте, для корінного населення Багамів це зовсім не означає щастя. «Індустрія азарту» перетворила вже ці справді чудові острови на вогнище розпусти, злочинства, спотворила чи не найромантичніший куточок на землі.

НА СЛУЖБІ У ГАНГСТЕРІВ

Для початку варто нагадати кілька фактів із історії світових змагань з боксу.

1937 рік — боксер Джиммі Бреддок за наказом групи гангстерів програв змагання на першість світу Джо Луїсу і за це дістає 10% його гонорару.

1947 рік — матч на звання чемпіона світу між Джеком Ла Мотта й Біллі Фексом був анульований як спекулятивний акт, організований гангстерами.

1952 рік — спортивний менеджер, учасник гангстерської банди, Райан, побив суддю Міллера, що судив матч з боксу між Роккі Кастеллані й Ерні Дурнадо, бо він визнав ставленника Райана — Кастеллані переможеним. Райан був дискваліфікований на все життя, але вже через два місяці знову одержав менеджерську ліцензію.

1956 рік — чемпіон світу Кід Гевілен з наказу банди гангстерів програв на 15-ому раунді своєму супротивникові Джонні Сакстону.

1960 рік — чемпіон світу Гарольд Джонсон відмовився виконати наказ банди гангстерів, але все одно програв матч Біллі Мендеросу, бо гангстери почастували його отруєним апельсином.

1960 рік — олімпійський чемпіон Кассій Клей, куплений гангстерським трестом, перейшов у професіонали.

1963 рік — Сонні Лістон, боксер, якого дев'ятнадцять разів дискваліфікували за зв'язок із гангстерами, проголошений абсолютним чемпіоном світу.

Ось лише кілька прикладів, коли в справі спорту втручається долар. Всемогутні гангстерські трести, зваживши на величезні грошові прибутки, які приносять змагання з боксу, встановили над ними свій контроль. Вони заздалегідь визначають переможців і переможених, попереджають, на якому раунді повинен закінчитися матч, і, певна річ, забирають собі левову пайку боксерського гонорару.

Кілька років тому американський сенатор Естес Кефвер, призначений головою «Комісії для очищення професійного боксу від впливу злочинних банд», зайнявся вивченням, здавалося б, нерозв'язної проблеми: куди поділися величезні гонорари американських боксерів — чемпіонів світу? Чому славетний боксер Бо Джек, який заробляв мільйони на рингу, нині працює чистильником

Спортивного боса Трумена Гібсона засуджено на п'ять років ув'язнення й 10 тисяч доларів штрафу. Але це його не засмучує, бо вже через два місяці він буде випущений під заставу і продовжуватиме свій чорний бізнес.

взуття в готелі Фонтенебло? Чому екс-чемпіон світу Джо Луїс, прибутковий податок якого становив свого часу півтора мільйони доларів, нині змушений працювати барменом в одному з нічних клубів у Лас-Вегас? Чому боксери Айк Вільямс і Дан Буччероні, що отримували колись мільйонні гонорари, тепер працюють на низькооплачуваних посадах?

Коли Кефвер запитав про це кількох із згаданих боксерів, вони пояснили йому, що не менше половини гонорару забирає у них їхній менеджер, на решту грошей треба було утримувати тренерів, помічників, обслугу тощо. Кожен із опитаних визнав, що йому не раз пропонували і навіть наказували програвати матчі тому чи іншому противнику. Але прізвища тих, хто робив боксерам подібні пропозиції, жоден із спортсменів не назвав.

Доклавши багато зусиль, комісія Кефвера зрештою напала на слід, який привів до американського «Інтернешнел боксінг клубу», очолюваного мультимільйонером Джімом Норрісом.

Як з'ясувалося, усі видатні боксери США перебували на службі цього клубу і могли виступати лише від імені ІБК. Вони могли змагатися тільки з тими, кого призначав їм клуб, і перемогати чи програвати — також відповідно до вказівок клубу. До послуг ІБК були тисячі молодих боксерів, ладних стати слухняними виконавцями його вимог, аби заробити собі кілька десят доларів на прожиття. Коли ж боксери відмовлялися виконувати волю клубу, виникала загроза їх життю від рук бандитів, що перебували на службі у гангстерів.

Коли комісія Кефвера закінчила розслідування, перед судом стали верховоди ІБК. Обвинувачені в організації багатьох убивств, спекуляції, шантажу, шахрайств, вони були засуджені на строк від 5 до 25 років ув'язнення. Однак, дуже швидко майже всі вони опинилися на волі й повернулися до своєї професії «організаторів» боксерських змагань і керівників спортивного рекету. У тюрмі поки що залишається тільки один Френк Карбо, засуджений на 25 років. Як же були звільнені інші? Абсолютно «законним» способом: внесли по 50 тисяч доларів застави й здобули повну можливість продовжувати свої злочини. А ув'язнений Френк Карбо керує змаганнями із своєї камери, отримуючи 95 процентів гонорару з боксерів, у котрих він вважається «заочним менеджером!»

Отак на боксерських рингах не спортивні дані, а прибутки монополій диктують свої закони.

РОЗЛУЧЕННЯ ПО-АМЕРИКАНСЬКИ

НІС ЗА КВАРТИРУ. Нестача жител у Парижі така велика, що звичайним шляхом знайти квартиру майже неможливо. Отже не дивно, що один хірург, фахівець з пластичних операцій на обличчі, дав у журналі «Констеласьон» таке оголошення: «Фахівець з вроди пропонує новий ніс за трикімнатну квартиру».

КІНЕЦЬ КІНЦЕМ ПОРЯДОК. Починаючи з 1967 року шкільний рік в усіх районах Західної Німеччини починатиметься одночасно. Зараз в кожній землі свої закони. В більшості з них шкільний рік починається 1 квітня, в Баварії 1 березня тощо.

КОЛЕКЦІЯ КИЙКІВ. В Сотсебі, одному з найвідоміших аукціонів Англії, продано недавно незвичайну колекцію: 107 поліцейських кийків різних країн та епох.

ЗВЕРХБАНК. «Найрозкішніший банк у світі», як його назвала газета «Нью-геральд трибюн», відкривається в Нью-Йорку, з філіалами в деяких інших містах Сполучених Штатів. Він прийматиме вклади лише від 25 тисяч доларів і більше. Для зручності клієнтів банк працюватиме також і вночі. Число ж клієнтів не перевищуватиме тисячу осіб.

МИСЛИВЕЦЬ ЗА СКАРБАМИ. Вісімнадцять років потрібно було американцю Kipу Вагнеру, щоб підняти на поверхню скарби з одного затонулого іспанського корабля. Корабель затонув біля узбережжя Флориди ще кілька сторіч тому. Фахівці оцінюють вартість скарбів в три мільйони доларів.

У Сполучених Штатах Америки хроніка шлюбних скандалів займає перші шпальти газет, вміщується поруч з важливими політичними матеріалами і звітами про сенсаційні злочини. Аморальність і неймовірна розбещеність, що панують в країні, уживаються тут з таким ханжеством, яке часто робить розлучення справою надзвичайно складною. А самий процес розлучення супроводжується безсоромним втручанням в особисте життя людей, їх компрометацією.

— Моя кандидатура на пост президента США, як противника Дуайта Ейзенхауера, провалилася. Одна з причин цієї поразки полягала в моєму розлученні, і перш за все в тому, що моя колишня дружина публічно заявила, що вона ніколи б не голосувала за мене, — сказав Едлай Стівенсон, відомий політичний діяч США.

Губернатор штату Нью-Йорк Нельсон Рокфеллер, вважає за краще мовчати з приводу подібної ж історії. Однак всім відомо, як політичні противники Рокфеллера спритно використали його розлучення і швидке нове одруження. Рокфеллер, якого вже задалегідь поздоровляли як лідера республіканців, був потім освистаний на річній конференції цієї партії. Дехто, посилаючись на певні американські звичаї, запевняє, що коли б не скандал, роздмуханий навколо розлучення і нового одруження нью-йоркського губернатора, він, можливо, був би республіканським кандидатом замість Голдуотера.

Так особисте життя може вплинути на політичну кар'єру людини в Сполучених Штатах. Це особливо цікаво тим, що США, поруч із Швейцарією та Швецією, є країною з найбільшою кількістю розлучень. Підраховано, що в Сполучених Штатах розривається кожний четвертий шлюб. Причини розлучень бувають найрізноманітніші, та й законодавство в цій галузі дуже пістряве. Кожний з 50 штатів має свої власні закони про шлюб, які часто-густо відкривають поле для найрізноманітніших спекуляцій. В штатах Нью-Йорк, Вірджинія, Північна Кароліна і у Вашингтоні єдиним мотивом для розлучення може бути подружня невірність. На Алясці і в

Новій Мексикі досить довести, що між чоловіком і дружиною існує несхожість характерів. У Каліфорнії шлюб розривається, коли хтось з подружжя «морально страждає». У трьох північних штатах розлучення дозволяється, якщо чоловік і жінка багато часу проводять окремо, а у Флориді для цього досить поганого характеру дружини. Сім штатів у США вважають серйозним мотивом для порушення шлюбу пияцтво. У штаті Теннессі розлучають і тоді, коли чоловік і дружина мають різне віросповідання.

Сам Нельсон Рокфеллер, губернатор штату Нью-Йорк, не міг легально розірвати шлюб у своєму штаті. Він змушений був зробити це в штаті Невада. Інші, менш грошовиті, повинні для розлучення розігрувати цілу комедію. Чоловік звичайно замикається в номері готелю з молодою дівчиною, дружина приходить у найкритичніший момент із своїми адвокатами, фоторепортерами, і лише тоді подружжя стає перед судом...

Звичайно доводиться витратити величезні суми на адвокатів та інші процедури, пов'язані з процесом розлучення. Таку «розкіш» можуть собі дозволити лише мільйонери. Достатньо навести приклад Джона Менсвілла, одного з найбагатших людей США, у якого вистачило грошей, щоб одружуватися аж 12 разів. Коли після дванадцятого одруження його запитали, чи буде це останнім його шлюбом, він спокійно відповів: «Я витрачу два мільйони доларів на сердечні справи. Під час кожного розводу суддя призначав мій потерпілій дружині відшкодування в розмірі 100.000 доларів. Отже, я можу дозволити собі щонайменше ще вісім шлюбів».

Таких, як цей Менсвілл, звичайно, цілком влаштовують «моральні» підвалини шлюбного законодавства США, але для багатьох простих людей воно стає причиною справжніх трагедій.

Отже, розлучення по-американськи справа ще більш складна й потворна, ніж в деяких європейських країнах, і гучний розв'ід часто приносить в США скандальну славу, а декому й великі гроші.

Візантійський тваринний епос

Коли ми читаємо наївні рядки візантійського оповідання «про чотириногих», нам здається, що ми зустрічаємо добре знайомі з дитинства постаті казкових та байкових тварин: тут і простодушні вовк, ведмідь, бугай і хитродумні лисиця, кіт, мавпа поряд із екзотичними левом, слоном, барсом, леопардом, верблюдом. Справді, цей літературний візантійський тваринний епос опрацьовує фольклорні традиції, що найяскравіше виявляються в «долітературних» байках та казках різних народів і зокрема нашого народу.

«Оповідання», що про нього йдеться тут, збереглося в п'яти списках: Ленінградському, Віденському, Паризькому, Лесбоському та Серальському (в Константинополі). Переклад (підрядковий) тексту Ленінградського списку було опубліковано з вступною статтею та коментарями В. С. Шандровською¹.

«Жартівливе оповідання про чотириногих звірів», з якого нижче наводяться віршовані переклади українською мовою, є зразком

своєрідного жанру середньовічної художньої повчальної (дидактичної) літератури, що продовжувала певні традиції, властиві ще літературі античного світу. В давньогрецькій літературі ми знаходимо серед творів, що збереглися до нашого часу, різні досить несхожі одне на одне джерела середньовічного (пристосованого до нового християнського світосприймання) тваринного епосу: природничі твори Арістотеля та пізніших авторів, байки Езопа, пародію на гомерівську «Іліаду» — «Батрахоміомахію». Проте, незважаючи на зовнішню схожість (віршована форма, дійові особи — тварини), між згаданою «Жабомишодраківкою» та «Жартівливим оповіданням про чотириногих звірів» існує значна різниця не лише в часі та просторі, але й у призначенні. Пародійне настановлення «Батрахоміомахії» не викликає сумніву. Мета написання «Жартівливого оповідання» ще й досі залишається предметом обговорення істориків візантійської літератури. Цей твір стоїть у візантійській літературі поряд із іншими віршованими дидактичними творами: «Фізіологом» (міфічне природознав-

ство), «Пулологом» (оповідання про птахів), «Житієм шановного Осла», «Чудовим оповіданням про осла, вовка та лисицю», до яких слід додати прозаїчне «Оповідання про фрукти та овочі» («Поріколог») і рукопис Ескуріальської бібліотеки Псі-IV—22 («Псаролог»). Усі вони ще точно не датовані, але версії, що збереглися до нашого часу, за змістом та мовностилістичними ознаками мають належати до епохи Палеологів (1261—1453). Саме «Оповідання про чотириногих» на одміну від інших має в самому тексті точну дату: «Року шість тисяч вісімсот сімдесят третього місяця вересня п'ятнадцятого дня разом зібралися всі чотириногі звірі...» Ця дата за нашою хронологією відповідає 1365 рокові н. е., коли турки, що вже стояли на порозі столиці візантійської імперії, зробили друге за величиною та значенням візантійське місто Адріанополь (тепер Едірне) столицею своєї держави. В той час на розхитаному престолі занепакої візантійської імперії сидів Іоанн V Палеолог. Країна не виходила з криз. На її території розгорталася запекла боротьба двох італійських «морських» держав — Генуї та Венеції за монополію. Незважаючи на те, що турецький султан Мурат I, перейшовши з Азії до Європи, наближався до серця візантійської держави, тут бушувала громадянська війна між Палеологами та Кантакузінами. Іоанн V із своїм сином Андроніком потрапив у полон до спільника турків болгарського царя Шиш-

¹ В. С. Шандровская. Византийская басня «Рассказ о четвероногих» (XIV в.), «Византийский вестник», том IX, 1956.

мана. Лише 1366 року савойський граф Амадео вигнав на деякий час турків із Калліполя (тепер Геліболу над Дарданелльською протокою) і в поході проти болгар змусив їх звільнити візантійського «автократора» з його сином. Але незабаром (1369) імператорові довелося поїхати до римського папи в Авінйон (Франція) просити допомоги в обмін на підписання умови про унію церков. Гроші на подорож він мусив позичити у венеціанських банкірів. Папа Урбан V задовольнився підписанням умови, а військової допомоги не дав, і імператор був затриманий банкірами-кредиторами у Венеції. Його старший син Андронік, що перебував у Константинополі, не хотів чи не спромігся викупити свого батька. Це зробив його молодший син Мануїл, що владарював у Фессалоніці (1370). Вдячний йому за визволення, батько призначив його, а не старшого сина своїм спадкоємцем (1371). Таке було політичне становище в шістдесятих роках XIV ст. у візантійській державі. Про загострення класової боротьби в той час свідчить повстання так званих зилотів у Фессалоніці (1342—1349). Чи можна вважати названу (1365) дату датою написання твору? Позитивна відповідь на це запитання вважається цілком імовірною. Зміст цього твору, як видно з поданих нижче уривків українського перекладу, досить простий. Цар чотириногих—лев—разом із своїм співправителем—слоном і першими радниками—пардом (барсом) та леопардом—вирішили встановити вічний мир серед чотириногих звірів, що поділяються на два ворожі стани—на «кровожерних» хижаків і на «чистих та корисних» тварин. Як вісників вони посилають до своїх підданців kota, мишу

та мавпу. Вони мають покликати всіх чотириногих на «загальні збори», що відбудуться на «чудовій різниці». На зборах пропонується в дружній розмові обговорити позитивні та негативні якості кожного звіра з тим, щоб дійти до взаєморозуміння, облишити старі чвари, розбрат, ворожнечу, замиритися й встановити вічну дружбу. На початку зборів звірі приносять присягу взаємної любові, але обговорення позитивних та негативних якостей перетворюється на суперечки, в яких кожен розхвалює себе і ганить іншого. Так сперечаються один з одним: кінь із ослом, верблюд із конем, вовк із конем, ведмідь із вовком, пард із леопардом, слон із мавпою. Край похвалам і доріканням кладе цар-лев, який скасовує присягу взаємної любові та дружби звірів і наказує відновити боротьбу чотириногих «чистих» та «нечистих», як вона точилася перед тим. Починається бій чотириногих, який припиняється лише «на заході сонця». Тут автор згадує слова якогось поета про те, що «цар не може знайти рятунку в своїй владі, а велетень не врятується своєю силою», і закінчує оповідання таким песимістичним твердженням: «Відтоді й донині триває той бій, що розпочався між чотириногими малими та великими, і він триватиме вічно». Після «Фізіолога» (1131 вірш) «Жартівливе оповідання про чотириногих звірів» — найбільше в своєму жанрі (1082 п'ятнадцятискладових неримованих вірші). В ньому безперечно спостерігається вплив «Фізіолога» (напр., особливості будови тіла та поведінки слона), давньогрецький оригінал якого, очевидно, існував іще в III—IV століттях н. е. і користався такою популярністю, що був переказаний чи перекладений ефіопською

(геез), вірменською, сірійською, арабською, англосаксонською, давньоверхньонімецькою, ісландською, старофранцузькою, румунською, сербською, східнослов'янською, новогрецькою та іншими мовами. Дуже близько до «Жартівливого оповідання» стоїть «Пулолог» (оповідання про збори птахів), який має два відмінних варіанти. Перший із них закінчується так само песимістично, як і оповідання про чотириногих (між птахами не припиняється вічний бій), а другий має цілком «щасливий кінець»: цар птахів — орел — установлює мир між своїми підданими на весільному бенкеті («Отже, радіють високолюти і живуть собі безтурботно»). В цьому варіанті помітна тенденція виправити безнадійний кінець оповідання про чотириногих. Нема сумніву в тому, що «Жартівливе оповідання», всупереч словам автора, призначалося не для дітей та юнацтва, а для дорослих, які могли сприймати його не в прямому розумінні. Автор у небагатьох словах на початку твору натякає на таке його розуміння: «Жартівливе оповідання про чотириногих, нехай його прочитають собі на користь і приємність діти, учні та юнаки, бо воно написане так, щоб сполучити науку та розвагу. Те, про що тут ідеться, має свій сенс і свою вагу, треба лише тобі зрозуміти, що все це означає. Коли інші держави вступають із нами в облудні союзи, маючи на думці згубити нас своєю силою, нас рятує справедливість і правдивість присяги, адже бог дає благословення як верховний суддя» (вірші I—10). Ясно, що сенс цього твору полягав насамперед у цілком наочному паралелізмі між світом тварин та світом людей: і там і тут одвічна ворожнеча, боротьба чистих і нечистих, сильних і

несильних. Але яка ж ця ворожнеча: чи мав автор на увазі боротьбу лише національну (війни візантійської імперії з суміжними державами: «латинське» панування — франкократія, війни з болгарами, слов'янами, турками), чи боротьбу соціальну, боротьбу великих і дрібних феодалів, чи, нарешті, боротьбу панівної верхівки з пригніченими масами населення візантійської імперії? Аналіз твору не дає чіткої відповіді на це важливе запитання, а про автора його нам бракує відомостей.

В «Історії візантійської літератури» Карла Крумбахера (друге видання, Мюнхен, 1897) підкреслюється своєрідність цього твору порівняно з іншими західноєвропейськими зразками жанру тваринного епосу, підкреслюється його «бурлескний, часто незграбний гумор», розтягненість і одноманіт-

ність промов, якими обмінюються звірі, брак історико-географічного тла, нечіткість композиції. Сатирична скерованість твору виявляється лише в окремих штрихах. У мові цього твору є багато влучних складених слів (комполітів) для характеристики особливостей персонажів. Ці комполіти досить важко передати українською мовою: тут доводиться вдаватися до створення сміливих неологізмів. Зовсім неможливо передати в перекладі характерну для даного жанру на візантійському ґрунті мішанину вишуканих «книжкових» і вульгарних розмовних слів та зворотів. Автор показує себе «вченою людиною» (можливо, він вчитель), що має нахил до глумачення слів (напр., «страхополох — образно замість заєць, бо страшитися й полошитися означає боятися»).

Є в цьому творі ще не з'ясовані слова, наприклад, епітет царя-лева: поряд із «грізнооки́м» — «гакладора́дато́с» (можливо, пов'язане з італійським *giallo dorato* «золотисто-жовтий»). Влучна передача їх цілком залежить від філологічної інтуїції перекладача.

Публікацією «Жартівливого оповідання про чотириногих звірів» ми хочемо познакомити наших читачів із художньою літературою Візантії, що мала велике значення в розвитку перекладної та оригінальної літератури східних слов'ян і яка відома в нас далеко менше, ніж література античної Греції. Переклад зроблено з видання Г. Вагнера «*Carmina Graeca mediae aevi*» «Середньовічні грецькі поетичні твори» (1874).

Андрій БІЛЕЦЬКИЙ

ЯК ЗВІРІ ХОТІЛИ ТА ЗГОДИ ДІЙТИ

(Жартівливе оповідання про чотириногих звірів)

В шість тисяч вісімсотому сімдесят третім році,
У місяці у вересні п'ятнадцятого дня
Лісів, річок, гір мешканці зібралися на раду.
Шляхетні й чисті скупчилися, нечисті і потворні.
На троні дикоокий лев — звіриний цар-володар,
З ним поруч соправитель — слон, безкостий, безсуглобий;
Барс, леопард — поради́ники, наклепники великі.
Багато й інших хижаків сиділо в цьому колі:
Нічний бешкетник сірий вовк, неситий волоцюга;
Хитрюща згубниця курей, лисиця пишногохвоста,
Голодний завжди друг людей, собака бідолашний.
Вони годілись, радились і винесли ухвалу:
Відправити в ліси послів до всіх чотириногих,
До благородних та значних, нечистих і убогих.
Послом призначено kota, бо в темряві він бачить,
І вирішено мишу дати — у неї ж довгі вуса,
Чималий ніс, великий хвіст — котові в товариство,
Для допомоги та розваг — потіху світу — мавпу.
І вирушила місія наказ читати звірам...

* * *

Налякані, здивовані були чотириногі,
Коли послів побачили, почули їхнє слово;
Зайчиська прудкононого та гострого на око
Послали оповісником, щоб швидше всі зібрались,

Панів послів побачили, гостинно їх вітали,
Папери переглянули, послушали промови.
Не проминуло ще і дня — чотириногі вкупі;
Віл поруч буйвола сидить, за ними вівці й кози,
Прекрасний благородний кінь сів з ішаком побитим;
Красуня сарна, олень, лань і ненажери-свині.
Одразу стихли. На послів утупились очима.
«Із чим ви прибули до нас? Що скажете, панове?»
І мовить миша в відповідь, смикнувши сивим вусом:
«Наказує нам батько лев, звіриний імператор,
Зібратися до купи всім, великим і маленьким,
Шляхетним, чистим і значним, нечистим та убогим
В степу, у полі запашнім чи в затишній долині
Порадитись, помовити, думками обмінятись
І оцінити в кожного всі вартості та хиби.
Із цим до вас ми прибули, у цьому наша звістка».

* * *

Якби ви бачили в той час узгір'я і долини,
Ліси дрімучії, поля, ущелини глибокі!
Якого миру тут було! Який зчинився галас,
Коли зібралися на з'їзд усі чотириногі!
В широких запашних степу, в рівнині неозорій
Сидить на троні гордий лев, звіриний імператор,
За ним державні діячі — цвіт лісового царства
З великим почтом, а навкіл — шляхетні й прості звірі.
Цар лев, не гаючи часу, до підданих звернувся
І урочисто проказав слова значні та мудрі:
«Шановні звірі! Почнемо звірину нашу раду.
Хай виступає кожен з нас і мовить за чергою,
Промовця мають слухати уважно й шанобливо.
Хто здумає сваритися, порушувати спокій,
Того самого й рід його страшна спіткає кара!»
Взялась коняка мовити, та вовк заткнув їй рота:
«Чого ти лізеш наперед, негіднице, нікчемо?».
Коняка відійшла убік, ображено зітхнула,
А вовк, задерши голову, стоїть серед майдану,
Зухвало та зневажливо на звірів поглядає.
Не втерпіла ведмедиця, загримала на вовка:
«Ах ти, нахабо, злодію, душителю мерзенний!
Чого ти вихваляєшся? Чим ти за інших ліпший?
Чи, може, ти кому приніс бодай маленьку користь?
У хащі цілий день лежиш, а прийде ніч — блукаєш.
Твій тулуб з голови до ніг нікчемний, непотрібний.
Ще й обізвав негідною коняку доброчесну!
А сам, поганцю, рік у рік з корости не вилазиш.
В норі задушній сидючи, не бачиш світла й сонця,
Тебе з'їдають комарі, тебе жигають оси!»
Заслухавши ведмедицю, вовк так відповідає:
«Ну ти, потворо капосна, огидна бджолоїдко!
Зігнута в три погібелі, кульгава, косоока!
Кудлате ти опудало! Дурних циган потіхо!
Одне ти тямиш: жолуді та дикі груші жерти.
Ні користі ні радості від тебе не буває.
Чого ж ти іритуєшся і гримаєш на мене?»
А далі звірі довели, хто з них до чого здатний!
Що не промова — то скандал, образи, сперечання...

* * *

Самотній цар, збентежений, спостерігав. Нарешті,
До галасливої юрби з промовою звернувся:
«Доволі! Висловили все. Чого тільки не чув я!

Образи, лайка, похвальба, докори, суперечки,
 Безглузді звинувачення і знов образи, лайка.
 Тому, як цар, наказую відмовитись назавжди
 Від дружби нелукавої, братерської любові,
 Що в ній заприсягались ми. Бо ж ви цього негідні!
 Хай знов панують серед вас і чвари й ворожнеча,
 Чотириногі хижаки хай нищать травоядних.
 Не нам судилося зламати цей споконвічний звичай!»
 О, що тут скоїлося вмиль! Збентежилися звірі,
 Здивовані, обурені нечуваним блюзнірством.
 Заремствували, заревли, а віл підбіг до трону
 Й до імператора свого заголосив щосили:
 «Дивіться на невірного, порушника присяги,
 Натхненника бойовища і зрадника бридкого!
 Віднині ти мені не цар, не пан і не володар!
 Якби правдивий був ти цар, ти б примиряв підлеглих,
 До згоди їх би закликав, до дружби та любові.
 А ти нацьковуєш, свариш, на бійку надихаєш.
 Та хто ж ти після цього є, як не зловмисник чорний?
 Виходьте, звірі, як один, великі і маленькі,
 Усі віддячимо йому, порушнику присяги».
 Віл перший кинувся у бій, трясучи головою;
 З розгону рога застромив у черево цареві —
 Враз вивернув йому кишки та й повалив на землю.
 А барс, побачивши царя в скрутному досить стані,
 Поспівчував і пожалів, волові заперечив:
 «Чим буде жити батько лев і всі багаті звірі,
 Коли не їстимуть волів та інших нешляхетних?»
 З цими словами розігнався і дав волові в пику.
 Тим часом на середину рішуче вийшов буйвол,
 На барса вмиль накинувся, почав ногами бити,
 Рогами його штурхати, шмагати, гамселити.
 Від болю нестерпучого барс майже знепритомнів
 І ослабілим голосом промимрив ледве чуто:
 «Де ви, брати, товариші? Я жду на допомогу!
 Чого ж ви мовчки стежите, як б'ють мене негідні?»
 Почувши голос цей слабкий, ведмідь із леопардом,
 Лисиця, вовк, собака й кіт негайно в бійку встряли.
 А незабаром збіглися всі інші хижі звірі
 Й розпочали страшну війну супроти травоядних.
 Тепер волові з буйволом нелегко б довелося,
 Але підскочила коза, свиня пришкандибала,
 Баран та заєць, цап, вівця квапливо приєднались.
 Щодоуху закричав осел, б'є миша у литаври,
 Верблюди аж пританцьовують, коняка стала гопки
 Та й заїржала на весь ліс. Знялась така тривога,
 Такий страшний переполох, так моторошно стало.
 Лисиця дременула в ліс, подався вовк у гори,
 Кіт видерся на дерево, в кубло сховалась мавпа...

* * *

Бойовище скінчилося лише з заходом сонця.
 Згустилась ночі темрява і всіх урятувала.
 Не випадковість сталася — здійснилося пророцтво:
 «Царя від кари не спасуть могутність і величчя,
 І не врятує велетня його велика сила».
 Відтоді й досі боротьба іде в чотириногих,
 Як і раніше, хижаки з'їдають травоядних.
 Ворогування у лісах на всі віки лишилось.

*З грецької переклав
 Олександр ПОНОМАРІВ*

ДО НЕДОЖИТОГО СІМДЕСЯТИРІЧЧЯ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

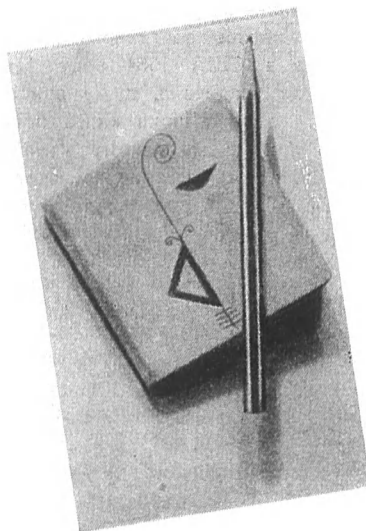
М. Рильський. Остання весна. Прага, 1965.

Це видання приваблює вже своїм зовнішнім виглядом: квадратна книжечка невеликого формату (те, що чехи звуть «колібрік»), у елегантному футлярі, в чудовій шкіряній оправі. Оформлена книжка (художник Л. Вайсбергова) з усією вишуканістю, на яку тільки спроможні видавництва Чехословаччини. А там таки вміють видавати книжки!

Цей мініатюрний шедевр видавничої техніки — збірка віршів Максима Рильського. Нею в Чехословаччині вшановано сімдесятиріччя з дня народження поета, однією з останніх праць якого була робота над антологією чеської і словацької поезії.

Рильського в Чехословаччині перекладали й раніше. Вибір з його поезій — «Знак терезів» вийшов чеською мовою 1947 р., з'являлись його вірші в антологіях та в періодичній пресі.

Рецензована збірка містить 34, а точніше кажучи, 42 поезії, бо вміщений тут цикл «Остання весна» складається з 9 віршів. Цикл цей (у нас він цього року передрукований у книзі «Іскри вогню великого») дав і назву чеській збірці — вона теж зветься «Остання весна». Видало її (тиражем 4800 прим.) Державне видавництво художньої літератури та мистецтва,

Складено збірку за тим принципом, якого дотримуються тепер у чехів, упорядковуючи переважно більшість антологій — чи то присвячених одному авторові, чи навіть цілому літературному періодові. Укладачі не ставлять перед собою якихось історико-літературних завдань, не дбають про те, щоб з можливою повнотою показати поезію певної епохи в її не лише найвищих, але й найхарактерніших проявах, або накреслити еволюцію творчості поета, — мета таких антологій одна — дати просто добірку цікавих віршів.

Це саме маємо й в рецензованій книжечці. Вона зовсім позбав-

лена критичного апарату — статті й коментарів. Добір визначається уподобаннями упорядника, — це переважно інтимна лірика. Специфічністю критеріїв і завдань можна пояснити навіть певну диспропорцію в тому, як представлена кожна збірка Рильського: найповніше репрезентовано «Під осінніми зорями» — з цієї збірки взято 10 віршів, вони складають мало не чверть усієї книжечки.

Ось перелік тих поезій, що ввійшли до чеської збірки: «Спинилось літо на порозі», «Забула про мене давно ти», «Яблука доспіли», «На порозі гість веселий», «Наша зустріч єдина була», «Я тільки надпив свою чарку», «Весела серенада», «Запахла осінь», «На мосту над темною водою», «Стоїть в очу і досі», «Минає день за днем», «Сліди копитів», «Дедал безсмертний», «Не ясно-окий образ Беатріче», «Дон Жуан», «Всім пахощам Аравії не змити», «Любов поранить і обманить», «Дружині», «Шопен», два вірші з «Дошової трилогії», «Скільки, скільки споминів гарячих», «Лист до загубленої адресатки», «До молодості», «Я слова розпустив по дорогах чужих», «Остання весна», «Як перша трепетна бджола», «Пізні солов'ї», «Вербова гілка», «Ознаки весни», «Бабине літо», «Є така поезія Верлена», «І ніч, і вітер».

Що сказати про цей вибір? Звичайно, в безберегому морі лірики Рильського можна знайти багато віршів, які претендують на таку саму увагу читача, як і ті, що потрапили до збірки, і то навіть якщо виходити з тих самих критеріїв, якими керувався упорядник. Але, по-перше, слід шанувати права й смаки перекладачів, по-друге, упорядника мусила зважати на обсяг книжки. Отже, в

Джеймс Болдуїн — лауреат кількох літературних премій. Остання книга його — «Вогонь наступного разу», дуже складна, тому що в багатьох випадках вона відбиває суперечності самого негритянського руху.

Болдуїн не зовсім ясно уявляє собі соціальні корені расизму, і тому письменник не бачить конкретних шляхів до його подолання. Розв'язання расової проблеми уявляється йому в трохи абстрактному, ідилічному плані.

Книга складається з двох есе: «Моя в'язниця здригалась» (лист племінникові з нагоди сторіччя з дня визволення негрів од рабства) і «Біля підніжжя хреста».

16-літнім юнаком Болдуїн був одним із найпопулярніших християнських проповідників Гарлема. Тим-то в творах його так часто зустрічаються біблійні асоціації й образи. Адже і сама назва книги і назва есе — перефразування, рядки або образи з біблії.

Лист до племінника — заповіт умудреної, досвідченої людини юнакові, який на порозі зрілого життя стикається з похмурою й жорстокою дійсністю; водночас це й нищівне обвинувачення, адресоване американському способу життя.

Болдуїн звинувачує свою батьківщину й своїх співвітчизників в тому, що вони «занапащали й занапащали сотні тисяч людських життів», не відчуваючи за собою ніякої вини. Але така «невинність» сама по собі «вже злочин», стверджує Болдуїн.

Буде жахливо, каже письменник, якщо юнак, до якого він звертається, підпаде під вплив білих расистів і повірить, що він — недолюдок лише тому, що чорний, якщо примириться з тим становищем у суспільстві, яке визначили для нього білі.

Болдуїн заповідає своєму племінникові завжди пам'ятати, що Америка — його дім, що ніхто не має права вигнати його з цього дому, що він повинен приступити до перебудови життя в своєму домі з тим, щоб зробити його кращим.

В есе «Біля підніжжя хреста» Болдуїн, користуючись свободою,

яку дозволяє ця літературна форма, розповідає про формування своїх поглядів, поглядів молодої людини, про свою зустріч із керівником руху «чорних мусульман» Еліа Мохаммедом, розмірковує над своєрідністю і складністю становища негрів у США і шляхами розв'язання расової проблеми.

Чотирнадцятилітній Болдуїн переживає тяжку духовну кризу. Так сам письменник характеризує той стан страху, відчаю та безвиході, в який він потрапив підлітком, коли почав розуміти й по-новому оцінювати те, що відбувається навкруги, і перш за все — стосунки між білими і чорними. Він бачить, що в країні, де він живе, місце негра визначене наперед, сфера його життя, його можливості, вкрай обмежені. «Виявилось, що школа є дитячою грою, в якій не можна виграти».

Церква уявляється йому надійним захисником. Але церква неспроможна захистити негрів; більш того, вона виправдує й санкціонує расову дискримінацію. Іменем Христа прикривались і прикриваються страхітливі злочини протягом усієї історії людства.

І Болдуїн відмовляється від релігії. Його колишня діяльність проповідника тепер видається йому злочинном перед негритянським народом.

Розповідаючи про зустріч з главою «чорних мусульман» Еліа Мохаммедом, Болдуїн висловлює заразом і свої погляди на діяльність цього товариства. Для Болдуїна однаково неприйнятний як білий, так і чорний расизм. На його думку, звеличення однієї раси і внаслідок цього приниження другої завжди призводить до кровопролиття, а насильство — це не спосіб розв'язання расової проблеми.

Негри, яких чотири століття тому в кайданах привезли до Америки, теж стали громадянами цієї країни й творцями її історії. Як дотепно зазначив один радянський критик, їх більше не можна загнати в «Хатину дядька Тома».

Болдуїн ставиться без ілюзій до тих незначних попусків, що їх американський уряд зробив для негрів. Закон, що забороняє сегрегацію, він справедливо оцінює як реверанс у бік молодих африканських держав, народи яких один за одним скидають колоніальний гніт.

Шлях до справжнього розв'язання расової проблеми в США Болдуїн вбачає у створенні єдиної нації, в яку б злилися білі й чорні. Але передумову для такого єднання Болдуїн вбачає не у великих соціально-політичних зрушеннях, революційних переворотках, знищенні існуючого ладу, а головним чином, у зміні людської психології.

Захоплюючись довготерпінням і мужністю негрів, Болдуїн вдається до крайностей. Він вважає, що негри принесуть у світ білих ту Любов з великої літери, якої їм так бракує, що лише завдяки неграм білий світ може відродитися.

Назва книги — «Вогонь наступного разу» — це слова із негритянського релігійного гімна, два рядки якого поставлені епіграфом до всієї книги. «Бог дав Ною знак — райдугу, не буде більше води, вогонь буде наступного разу». Цими ж рядками Болдуїн закінчує книгу, сам розшифровуючи символіку: «Якщо жменька свідомих білих і свідомих чорних не зможе виконати свого обов'язку — виховати цю свідомість у інших і покінчити з расовим кошмаром, то збудеться біблійне пророцтво, знову повторене в пісні рабів. Вогонь — це та страшна космічна відплата, яку обрушать негри, що чотири століття страждали від приниження, гніту й переслідувань, на «білий світ».

Таким чином, і назва книги і епіграф до неї — це своєрідний ключ до настрою і ідей автора. Книга Болдуїна «Вогонь наступного разу» — темпераментна і яскрава публіцистика, вона не може залишати читача байдужим, незалежно від того, поділяє чи не поділяє він погляди автора. Книга «Вогонь наступного разу» примушує читача думати.

Н. БУКРЕЄВА

ГУМАНІЗМ І ЛІТЕРАТУРА

Проблеми гуманізму і зарубіжні літератури.
Вид-во «Наукова думка», Київ, 1964.

Література завжди звернена до людини, і проблеми гуманізму — її найістотніші проблеми.

Та водночас, навряд чи є в сучасній світовій літературі питання більш спірні, більш дискусійні, ніж питання про можливість і життєве призначення людини. Можна сміливо твердити, що дискусія навколо проблеми людини відбиває в наші дні велику суперечку ідеологій. Саме вона, в першу чергу, дає можливість встановити провідні суспільно-естетичні цілі та значення окремих художніх течій, шкіл, письменників.

В цьому аспекті відразу вималюються дві основні системи мистецтва. Мистецтво, засноване на революційному й соціалістичному розумінні гуманізму, що стає на захист людини. Література соціалістичного реалізму, що прагне побачити в людині риси благородства, внутрішньої чистоти, змальовує людину на весь зріст, стверджує ідеали людського щастя й прогресу, оспівує красу людської багатогранності, в основі якої завжди лежить здорова душевна цілісність, розуміння історичного обов'язку. І реакційна література та реакційне мистецтво капіталістичних країн, ворожі людині. Література відчаю, мертвотного нігілізму, гнилого скепсису, що, як сказано в анотації до рецензованої книги, зображує людину «слабкою, самотньою, безсилою або жорстокою, егоїстичною й байдужою».

Гуманізм і антигуманізм, як чинники моральні, ідейні, політичні та їх вплив на літературу; гуманістична й антигуманістична література зарубіжних країн, їх полярно відмінні творчі можливості, їх об'єктивно протилежний суспільний резонанс — така наскрізна тема рецензованої збірки. Автори її не спрощують своєї проблеми. Вони виразно наголошують її складність, багатолінійність, тонкість. Поняття гуманізму, кристалічно ясне для радянського письменника,

на капіталістичному Заході утруднюється, заплутується в уяві літераторів внаслідок запеклої антикомуністичної та антиреалістичної пропаганди ідеологів імперіалізму, хаосу філософських концепцій, специфіки моралі, породженої умовами буржуазної дійсності тощо. Звідси різноманітні форми сучасного «гуманізму» на Заході, які суперечать його революційному розумінню. І строкаті прояви їх у літературі. Однак всі п'ять статей, вміщені в рецензованій книзі, присвячені найбільш контрастним явищам сучасної зарубіжної літератури: творам соціалістичного реалізму або реакційного модернізму.

Велика, насичена переконливими фактами стаття Н. Матузової «Гуманізм і проблеми молоді в сучасному романі соціалістичного реалізму країн капіталу» ґрунтовно висвітлює поставлене питання. Реакційна література країн капіталу створила облудний міф про «духовну кризу», що начебто панує серед усієї молоді світу. Буржуазні зарубіжні письменники наших днів часто-густо пишуть про трагедію нового «загубленого» поко-

ління «атомного віку». Пишуть, в кращому разі вболіваючи, в гіршому — з провокаційною метою спалювати будь-які волелюбні ідеали. А від пасивності, «аполітизму», мізантропії один лише крок до цинічного нігілізму, душевної патології, злочинної акції.

Духовне розтління й справді типове для певної частини буржуазної молоді. Тієї, що розбещена паразитарним існуванням. І тієї, яка втратила ґрунт під ногами, піддалася отруйному впливові похмурого декадентського мистецтва. Проте реальна дійсність спростовує спроби зобразити це явище як «тотальне». В усіх куточках земної кулі невпинно шириться зараз масовий рух молоді, яка бореться за свої економічні й політичні права, за мир, демократію і гуманізм. Цей процес, свідомо замовчуваний адептами модернізму, в живих, теплих образах відтворюють передові художники світу.

Мета статті — простежити прогресивну гуманістичну трактовку теми молоді в зарубіжному романі соціалістичного реалізму. Н. Матузова аналізує понад 30 романів, які репрезентують літературу соціалістичного реалізму останнього десятиріччя у Франції, Англії, Італії, Голландії, Австрії, Австралії, США, Канаді, Уругваї, Бразилії, Аргентині.

Гостро полемізуючи з облудними вигадками модерністів, дослідниця всебічно — в політичному, психологічному й морально-етичному та естетичному аспектах розглядає образи молодих героїв романів Л. Арагона, Дж. Ліндсея, А. Стіля, Ж. Амаду, А. Гравіні, В. Пратоліні, Ж.-П. Шаброля, А. Маршала, Ф. Боноського, Тойн де Фріса та багатьох інших. Вона наголошує глибоку правдивість і життєву закономірність показаного художниками соціалістичного реалізму процесу формування мужності, оптимізму, духовної краси у робітничої, селянської й передової дрібнобуржуазної молоді, яка бере участь у визвольних, антикапіталістичних руках сучасності.

Численні історико-літературні паралелі й протиставлення допомагають Н. Матузовій наочно довести новаторські ідейно-художні надбання літератури соціалістич-

ного реалізму в гуманістичній трактовці традиційної для мистецтва проблеми — «людина й суспільство».

Прогресивним явищам зарубіжного літературного життя присвячені й дві подальші статті збірника.

Цінність розвідки І. Симоненко «Боротьба марксистської літературної критики Англії проти антигуманізму в сучасній буржуазній літературі» полягає насамперед в тому, що авторка з добрим знанням справи інформує радянського читача про ще досить мало відому у нас діяльність прогресивного літературознавства за рубежом, з'ясовує його вплив на літературний процес у капіталістичних країнах. Як справедливо відзначає дослідниця, «літературознавці-марксистки допомагають письменникам усвідомити і визначити своє місце у боротьбі між соціалізмом і капіталізмом, всіляко сприяють розвитку в національних літературах методу соціалістичного реалізму і захищають від буржуазних фальсифікацій скарби класичної літературної спадщини».

Свою аргументацію І. Симоненко будує на конкретних прикладах живого процесу ідейно-естетичної боротьби в сучасній Англії. Відповідно до основного завдання, визначеного заголовком роботи, вона насамперед докладно аналізує праці критиків-марксистів (Дж. Ліндсея, А. Уеста, А. Кеттла, Д. Томсона, Д. Картена та ін.), спрямовані проти антигуманістичних і антиреалістичних тенденцій в англійській буржуазній літературі і літературній теорії наших днів, проти реакційного впливу культури американського імперіалізму, філософії фрейдизму та англо-католіцизму.

Стаття висвітлює також плідні взаємини марксистської критики з прогресивними літераторами Англії (Ч. П. Сноу, А. Сілітоу, М. Хайнемани, Л. Догерті, Г. Томасом, А. Уескером і т. д.).

Творчість високоталановитого художника, видатного майстра літератури німецького соціалістичного реалізму, друга Радянського Союзу — Йоганнеса Бехера не раз ставала об'єктом наукового дослідження у нас і в НДР. Роботу В. Лук'янової «Становлення соці-

лістичного гуманізму в поезії Йоганнеса Бехера» виконано в плані студії психології творчості письменника.

Відомо, що не лише в свій експресіоністичний період, а й після остаточного приєднання до революційних і соціалістичних ідеалів Бехер-поет довго не міг позбутися філософських і теоретичних суперечностей у художньому розв'язанні образу окремої людини в її стосунках з народною масою. В. Лук'янова аналізує в цьому аспекті велику кількість віршів Бехера 1910—1950 рр., пов'язуючи творчу еволюцію поета з його ідейним змушненням та громадсько-політичною діяльністю. Її висновок: почавши зображення пової людини через абстрактний образ революційного борця, Бехер приходить до показу трудової маси у конкретно-історичній обстановці, відкриває нові поетичні засоби, які чудово передають діалектику й силу почуттів людини-комуніста.

Дві останні статті рецензованої книги — гостра теоретична полеміка, скерована проти найбільш войовничих проявів антигуманізму в сучасній модерністській літературі, в так званому «антиромані» і в «антидрамі».

В своїй роботі «Криза буржуазного гуманізму і знелюднення людини в модерністському романі XX століття» Д. Затонський розглядає обрану тему в генетичному плані. Він слушно встановлює зв'язки між «етичною» (чи, певніше, антиетичною) концепцією літератури модернізму і філософськими системами Шопенгауера, Ніцше, Фрейда, що знаменували собою початок реакційного наступу на буржуазний гуманізм XVII—XVIII—XIX вв. Далі дослідник демонструє перебіг процесу «знелюднення людини» в творчості натхнених цією філософією знаменитих предтеч і «пророків» сьогодишнього модернізму (Д. Г. Лоуренса, Дж. Джойса, Ф. Кафки, А. Камю, С. Беккета), показує цей процес, як явище, що в міру поглиблення розкладу капіталістичного суспільства в XX ст. набирає дедалі виразніших форм.

Людське життя — це абсолютно абсурдне існування в абсурдному світі, твердить А. Камю. Внут-

рішня сутність індивіда, що усвідомлює неминучість смерті, — порожнеча, «ніщо». Фізичне й духовне життя людини перекреслене. Не може бути й мови про її суспільну функцію, роль в історії. Але Камю все ж, як відомо, часом відступав від цієї жалюгідної «істини». А «геній відчаю» Беккет і в найпохмуріших своїх творах, де гниють і агонізують, породжені хворою авторською уявою zdeгуманізовані «люди-рослини», все ж часом дозволяє прозвучати ноткам людського, а не звірячого болю. «Антироман» — останнє слово дегуманізації мистецтва в сучасній зарубіжній прозі з його досить численними витворами й розгорнутою теорією, активно шукає шляхів для зміцнення своїх позицій. Його ідеологи й адепти заперечують не лише принципи буржуазного гуманізму попередніх часів, а й антигуманізм модерністів першої половини нашого століття, все, що в літературі так чи інакше пов'язане з проблемою людини. Вони прагнуть виключити з роману людські персонажі, як об'єкт художнього спостереження, або звести їх до рівня мертвих речей, очистити цей жанр, жанр «Людської комедії», «Зачарованої душі», «Будденброків» і «Комуністів» од усіх поетичних засобів, що служать зображенню людського життя, підмінити мистецтво порожнім формальним експериментом.

Література, що намагається перекреслити людину, знецінити всі цінності життя в епоху побудованого соціалізму — мертвонароджена. Сфера впливу «антироману» обмежена вузьким колом буржуазних літературних снобів.

Стаття Д. Затонського сильна переконливістю естетичних, філософських та політичних аргументів, широчинню авторської ерудиції в питаннях західноєвропейського модернізму, умінням довести складні теоретичні тези за допомогою живого матеріалу художніх текстів.

Французька «авангардистська» драма 1950—1960 рр., або, інакше, «театр абсурду» чи «анти-театр» останнім часом привертає увагу багатьох дослідників на Заході, зокрема в Англії, ФРН, США. Там йому приписують роль чи не

найбільш «передового», «єдиноваторського» мистецтва сучасної сцени. Об'єктивно ж «анти-театр» — це крайній вияв занепадницьких тенденцій найновішого буржуазного мистецтва, сценічна паралель до образотворчого абстракціонізму. Специфіка й цінність статті Є. Старинкевич «Антигуманістична концепція людини в авангардистській драмі» полягає в цілеспрямованості аналізу, підкореного обраній темі. Як і в попередній статті, діапазон спостережень тут надзвичайно широкий. Об'єктом аналізу, поряд з французькими «абсурдистами», є «авангардистська» драматургія Бельгії, Америки, Західної Німеччини та ін. «Театрові абсурду» протиставлено драматичні твори прогресивних авторів різних країн, радянських драматургів.

Не спрощуючи проблеми, вільно орієнтуючись у безлічі фактів, дослідниця визначає різні ідейно-тематичні течії й формальні відтінки «авангардизму» і приходить до цілком закономірних теоретичних узагальнень. Всі різновиди драматургії, яка відмовляється від реального розуміння становища людини в суспільстві і демонструє не її багатий духовний світ, а варіації психоневрологічних кошмарів та зводить всі ситуації людського життя до одної-єдиної — чекання смерті, об'єктивно шкідливі. «Анти-театр» — це не новий, вищий щабель сучасної драматургії, а ще одне свідство поразки тих творчих сил, що оголошують війну реалізму та гуманізму.

В статті Є. Старинкевич піддано професійно досконалому аналізу драматургічну техніку «театру абсурду», розвінчано легенду про його, нібито, «незаперечну естетичну» цінність, як театру-новатора «Антипоетика абсурдистів» не вдосконалює, а збіднює сучасне мистецтво Заходу. Вона сприяє поступуванню зловісної хвороби дегуманізації, і веде до знекровлення, відмирання буржуазного мистецтва.

Рецензована книга — перша велика колективна праця Групи сучасних зарубіжних літератур Інституту літератури АН УРСР. І не можна не радіти з того, що вона виявилася водночас актуальною, науково-кваліфікованою й доступною широкому колу радянських читачів. Заслужовуючи на високу оцінку, ця збірка не вільна, проте, і від деяких вад.

Може, саме тому, що це, так би мовити, «перша дитина» Групи, деякі статті збірки — занадто «перешліфовані», зв'язані, сухуваті. Наприклад, серйозній, науково-самостійній розвідці Н. Матузової шкодять нескінченні посилання на часом третюрядні критичні джерела; їх можна було б залишити в науково-популярній брошурі на допомогу лекторові, але в дослідженні даного рангу їм просто не місце. Вся система аналізу в названій статті «залізно» регламентована. Це висушує виклад, а торкається він таких хвилюючих питань, як формування розуму й почуттів молодого людини, як проблема вибору життєвого шляху,

В роботі ж В. Лук'янової, де йдеться про живий процес творчого зростання поета, гонитва за «проблемними» викладками мало не призвела до цілковитого зруйнування емоційно-естетичних критеріїв. Нам здається, що, не знаючи добре палких, могутньо-образних Бехерових текстів, читач так і не зможе скласти собі уяви про художні чари цього автора.

І ще кілька закидів, уже на адресу цілком вдало, «проблемно» і водночас невимушено викладеної статті Є. Старинкевич. Блідо виглядає 1-й розділ цієї роботи — «Гуманізм — світоглядна основа прогресивної зарубіжної літератури». Він немовби штучно приєднаний до статті, звучить сухо-повчально, спрощено-дидактично.

Заперечення викликає й те, що дослідниця включає в систему «авангардизму» останні п'єси Артюра Адамова. Адже в 60-х рр. цей автор не лише творчо, а й теоретично пориває з «театром абсурду». Є. Старинкевич справедливо підкреслює, що як художник він де в чому зв'язаний з «авангардистською» технікою. Однак, слід було виразніше наголосити той факт, що за своєю провідною проблемно-естетичною концепцією не лише «Весна 1871», а й «Усі проти всіх» уже не належать до «анти-театру».

На закінчення хочеться ще раз порекомендувати читачам, які цікавляться літературним процесом Заходу, познайомитися з цією цінною збіркою.

Т. ЯКИМОВИЧ,
доктор філологічних наук.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

НЕЗНАЧНИЙ КАПІТАЛ

У товаристві, де говорили про успіхи і кар'єру, один з присутніх вихвалявся:

— Коли я розпочинав кар'єру, я мав лише свій розум!

— Тоді ви дійсно починали з надзвичайно малим капіталом, — відказав йому сусіда.

БЕЗ БЮРОКРАТИЗМУ

Новий службовець звертається до шефа:

— Я переглянув усі наші архіви і дійшов висновку, що велика кількість їх нікому не потрібна. Думаю, що їх варто спалити.

— Чудово! Тоді зніміть з них копії і — спаліть!

СИН МИСЛИВЦЯ

Учитель в школі розповідає про додавання чисел і наводить учням практичний приклад:

— Періце, твій тато мисливець і сьогодні, наприклад, вбив три зайці, а завтра вб'є ще три зайці — скільки це буде разом?

— Це буде — дев'ять зайців, вісім фазанів, чотири серни і три вовка! — голосно відповів Періце.

ГОДИНИ І ХВИЛИНИ

- Здоров, Перо, чому ти такий засмучений?
- Запізнився на поїзд на дві хвилини.
- А вигляд у тебе такий, немовби запізнився на дві години.

КОРИСНИЙ ПРОГУЛ

- Ви чули — отой страшенний бракороб, за три дні заощадив підприємству 10 тисячів динарів.
- Яким чином?
- Три дні не виходив на роботу.

ЧЕМНІСТЬ

Два п'яниці сидять у барі.

— Ти не знаєш, котра година? — запитує один.

— А, все одно, — відповідає приятель.

— Дякую, — каже перший.

ЗАСПОКОЇВСЯ

— Сину, сину, що ти накоїв! Зламав кошову порцелянову фігурку, якій вже триста років!

— Ти мене заспокоїла, мамо, а я думав, що вона нова!

ЖІНОЧИЙ ВІК

— Правда, у цьому капелюшку я помолодшала на 10 років?

— А скільки вам років?

— У капелюшку чи без нього?

ЧОГО НЕ ЗРОБИШ

Два приятелі зустрілися на вокзалі.

— Чому ти такий сумний?

— Моя дружина їде на місяць до родичів.

— І це тебе так засмучує?

— Ні, якщо в мене не буде такого вигляду, вона ні за що не поїде.

ЧИСТА ПРАВДА

— Скажу вам правду, — говорить дівчина хлопцеві, — у своєму житті я збрехала лише три рази.

— Разом з цим буде чотири, — холоднокрівно зауважує той.

Економія матеріалу.

Електроспівачка.

ПЛУТАНИНА

— Тату, — звертається малюк до батька, — наш вчитель щось дуже плутає.
— Чому ти так гадаєш?
— Вчора він говорив нам, що два і два — чотири, а сьогодні, що три і один — чотири.

У ЛІКАРНІ

— Скажіть, будь ласка, в якій палаті лежить мій наречений, який постраждав в автомобільній катастрофі?
— В палатах №№ 15, 16 і 17.

ЗНАЙОМИЙ ПОЧЕРК

— У мене нове захоплення, — зізналася Марія своїй подрузі Пепіті. — Звати його Хорхе. Він чудовий! Кожного разу, цілуючи мене, він шепоче: «Твої губи свіжі, мов пелюстки троянди...»
— Ах! — говорить Пепіта. — То це той самий Хорхе!?

ТЕЛЕФОННА РОЗМОВА

— Лікарю, з моїм чоловіком сталося нещастя: він вважає себе конем — їсть овес та солому, весь час ірже...
— Це дуже цікаво! Ви можете його привести?
— Звичайно можу, лікарю. Я його тільки загнуждаю, і негайно будемо у вас!..

ВІДВЕРТІСТЬ

Голландець: «На нашому національному прапорі три смужки: червона, біла та синя. У нас кажуть, що вони тісно пов'язані з поборами. Нас кидає в жар, коли чуємо про податки, ми полотніємо, коли нам вручають рахунок на сплату, і платимо, аж поки не посиніємо».
Американець: «У нас барви такі самі, але в нас до всього ще й іскри сиплються з очей!»

ПОВАЖНА ПРИЧИНА

— П'єр, — каже вчитель, — твоя домашня робота про кішку дуже схожа на домашню роботу твого брата Жана!
— Це так, пане вчителю, адже й кішка та ж сама.

ІСТОРІЯ З ГЕОГРАФІЄЮ

Дівчина звертається до свого приятеля:
— Ти мені колись казав, що я для тебе — цілий світ...
— Так, але мої пізнання з географії тепер значно розширилися.

УТИШИВ

Мати (пошепки):
— Томі, твій дідусь дуже хворий, скажи йому щось підбадьорливе.
Томі:
— Діду, ти хотів би, щоб на твоєму похороні грав військовий оркестр?

ДІТИ І МОДИ

— Не лякайтеся, дітки! Це я — мама, ваша люба матуся. Я просто купила собі новий капелюшок.

ВИХОВАННЯ

— Палиш? Це тебе в школі так учать?
— А я ще не ходжу до школи.

СЕРЕД УВ'ЯЗНЕНИХ

— Мене засуджено на дев'яносто дев'ять років! А тебе?
— На сімдесят п'ять!
— У такому разі займай нари біля дверей. Ти ж вийдеш раніше за мене.

ВІН ТА ВОНА

Вона:
— Це правда, що кішка невдячна, егоїстична і невірна тварина?
Він:
— Правда, моє котенятко.

НЕ ТА ТЕМА

Юнак:
— Вір мені, мила, я люблю тебе всією душею. Без тебе я не можу жити. Я готовий все зробити, щоб ти була щасливою!
Дівчина:
— Значить, ми незабаром одружимося...
Юнак:
— Прошу тебе, люба, не міняй теми нашої розмови...

ПОРАДА

Старий адвокат радить молодому колезі:
— Коли захищатимете когось в суді, намагайтеся говорити якнайдовше. Чим довше говоритимете, тим більше ваш клієнт буде на свободі.

НЕВГАМОВНИЙ ДІД

— Товаришу директор, прошу дати мені відпустку через надзвичайну обставину.
— Яку?
— Мушу їхати на похорон моєї бабусі.
— Це у вас уже третя бабуся помирає?
— Що вдієш: мій дід часто жениться.

СКЛАДНА СИТУАЦІЯ

— Ми увечері лягаємо разом з курми. А ви?
— У нас нема курей.

СЕРЕД МАМ

Дівчинці треба було розв'язати кілька задач, які навіть її матері здалися важкими. Наступного дня дівчинка в школі одержала двійку.
Мати була дуже засмучена.
— Нічого, мамо! — втішала її дівчинка. — Ти ж не одна: інші матері також одержали двійки!

ДІМ БЕЗ ПОЖИЛЬЦІВ

У 1928 році американський критик Даніель Арчер надрукував у журналі «Нейнш» повідомлення про те, що він хоче заснувати в Сполучених Штатах «Товариство Бернарда Шоу». «Воно має стати, — писав Арчер, — пристановищем для всіх духовно здорових людей в США». Критик просив Бернарда Шоу висловитися з приводу цього наміру.

Через деякий час у редакцію «Нейнш» надійшов лист з Англії. Секретарка Бернарда Шоу писала:

«Містер Шоу дуже вдячний за намір створити товариство його імені. Але він вважає, що пристановище для духовно здорових людей може в Сполучених Штатах залишитися порожнім і перетворитися на дім без пожильців».

ВЕСЕЛА МУЗИКА

Видатний німецький композитор Йоганнес Брамс приніс якось у видавництво свій новий твір. Видавець передивився ноти, похвалив автора, але зауважив:

— Любий Брамсе, ваші композиції завжди сповнені якогось смутку, трагедійності. Чи не могли б ви написати щось бадьоре, веселе?

Через деякий час композитор знову завітав до видавництва. Поклавши перед видавцем ноти, Брамс сказав:

— Я виконав ваше бажання! Ось послухайте, як мажорно починається мій новий твір...

І Брамс проспівав видавцеві перші рядки тексту нової пісні:

«Я бадьоро і без жалю крокую до своєї труни...»

ДВА ПАСАЖИРИ

Шукаючи місце у переповненому вагоні поїзда, Марк Твен натрапив на купе, в якому був лише один пасажир. Заповзятливий мандрівник розклав скрізь свої валізи і пакунки, зайнявши ними все купе. Твена він зустрів голосним вигуком:

— Не заходьте, попереджаю, що я хворий на скарлатину, дифтерит та ще кілька інфекційних хвороб!..

— Пусте, — відказав Марк Твен. — Все одно я в найближчому тунелі маю вчинити самогубство...

Американський кінорежисер Сесіль де Мілль якось зняв фільм про пригоди в джунглях, в основу якого було покладено одне оповідання. Де Мілль запросив автора оповідання на закритий перегляд фільму.

— Ну, що скажете? — запитав він, коли в залі спалахнуло світло.

— Містер де Мілль, — відповів автор, — чи пам'ятаєте ви, як у третій частині реве лев — спочатку з-за куців, а потім крупним планом? Так от, оцей кадр ви і взяли безпосередньо з мого оповідання.

Одруження 67-річного голлівудського коміка Віктора Мура з 22-річною дівчиною викликало всілякі пересуди.

— А що тут дивного? — сказав його приятель. — Коли їй буде сто років, йому буде всього тільки сто сорок п'ять.

Кілька років тому в США вийшло нове видання «Історії Генрі Есмонда, есквайра» англійського класика У. Теккерея, померлого у 1863 році.

Через кілька днів до видавництва надійшов лист від однієї з голлівудських кінофірм, адресований містеру Уільяму Мейкпісу Теккерю.

«Ми прочитали Вашу книгу «Історія Генрі Есмонда», яка щойно вийшла з друку, і вважаємо, що вона дуже підходить для екранізації. Ми готові підписати з Вами відповідний контракт. В разі ж, якщо Ви вже підписали угоду з іншою студією, ми пропонуємо Вам співробітництво в майбутньому. Ми були б Вам вдячні, якби Ви повідомили про своє рішення. В разі Вашої згоди, ми надішлемо бланк для укладення угоди».

Директор видавництва відповів кіноділкам:

«Дякую за лист, в якому ви пропонуєте екранізувати мою книжку «Історія Генрі Есмонда». Вважаю, проте, що для цієї мети більше підходить мій новий роман, над яким я зараз працюю. Називатись він буде «Ярмарок марнославства». Хотів би знати вашу думку, щодо цієї назви. Щиро Ваш. Уільям Мейкпіс Теккерей».

Через три дні надійшла відповідь з Голлівуда:

«Підтверджуємо одержання Вашого листа від 28 грудня. Ми схвалюємо назву, яку Ви хочете дати своїй новій книжці. Будемо Вам дуже вдячні, якщо Ви надішлете нам рукопис роману».

На цьому листування припинилося.

У 1887 році молодий, нікому не відомий англійський лікар Конан-Дойль написав коротке оповідання, назвавши героя його Шерлоком Холмсом. Коли ж у 1894 році, опублікувавши всю серію його пригод, письменник вирішив убити детектива в останньому оповіданні «Мемуари Шерлока Холмса», читачі зчинили такий страшенний галас, що письменник просто змушений був повернути свого героя до життя.

Втім, нові оповідання за участю Холмса були написані досить невдало, і публіка одразу це відчувала.

Один корнуелльський човняр сказав Конан-Дойлю:

— Можливо, сер, що Холмс, упавши з тієї скелі, і запишався живий, але відтоді він став зовсім не схожим на себе.

Дружина Марка Твена дуже не любила, коли її чоловік починав уживати надто міцних виразів. Одного ранку Твен, порізавшись під час гоління, голосно лаявся цілих п'ять хвилин. Тоді, щоб присоромити його, дружина почала повторювати за ним слова лайки.

Твен спокійно вислухав її і сказав:

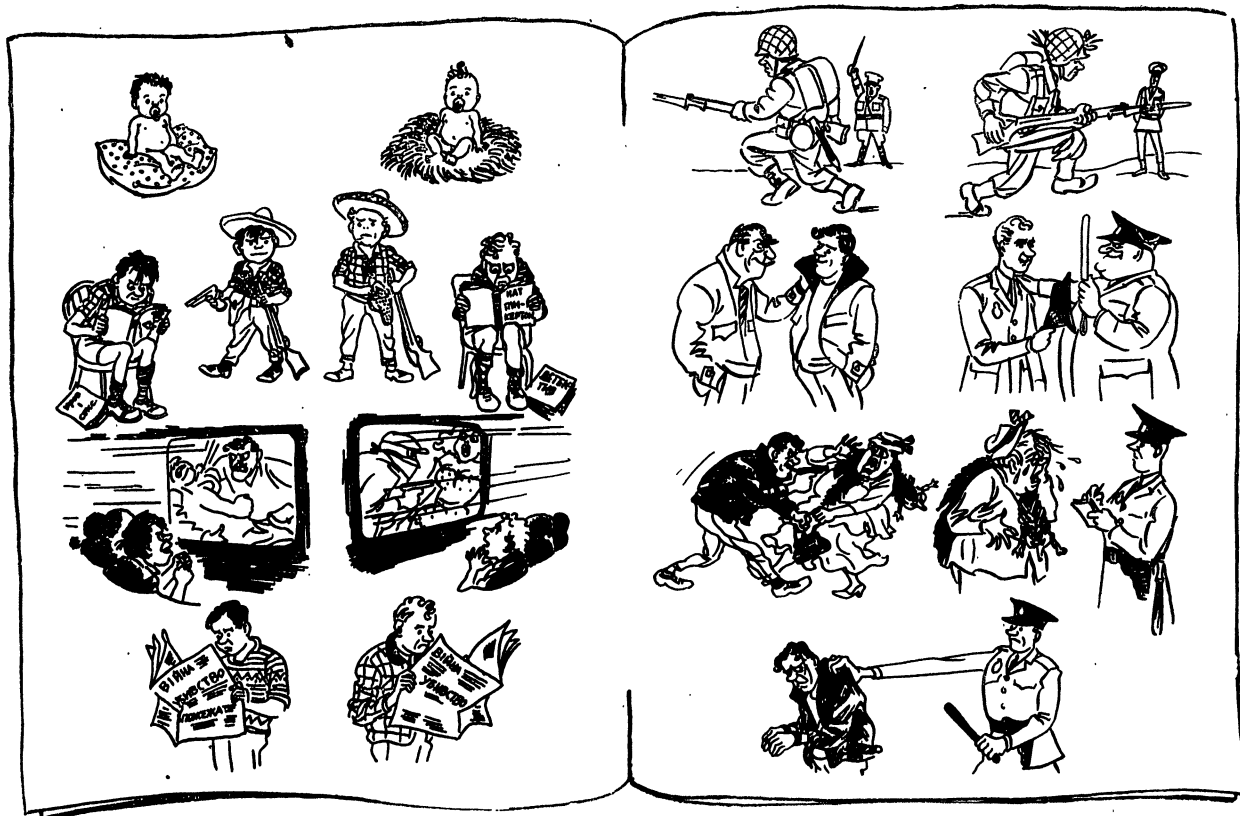
— Ти вимовляєш тільки слова, моя люба, та, на жаль, вони — пустий звук без відповідної інтонації, а інтонації тобі не навчитися ніколи...

До Вольтера завітав гість. Він сказав, що по дорозі зустрівся з іншою тогочасною літературною знаменитістю.

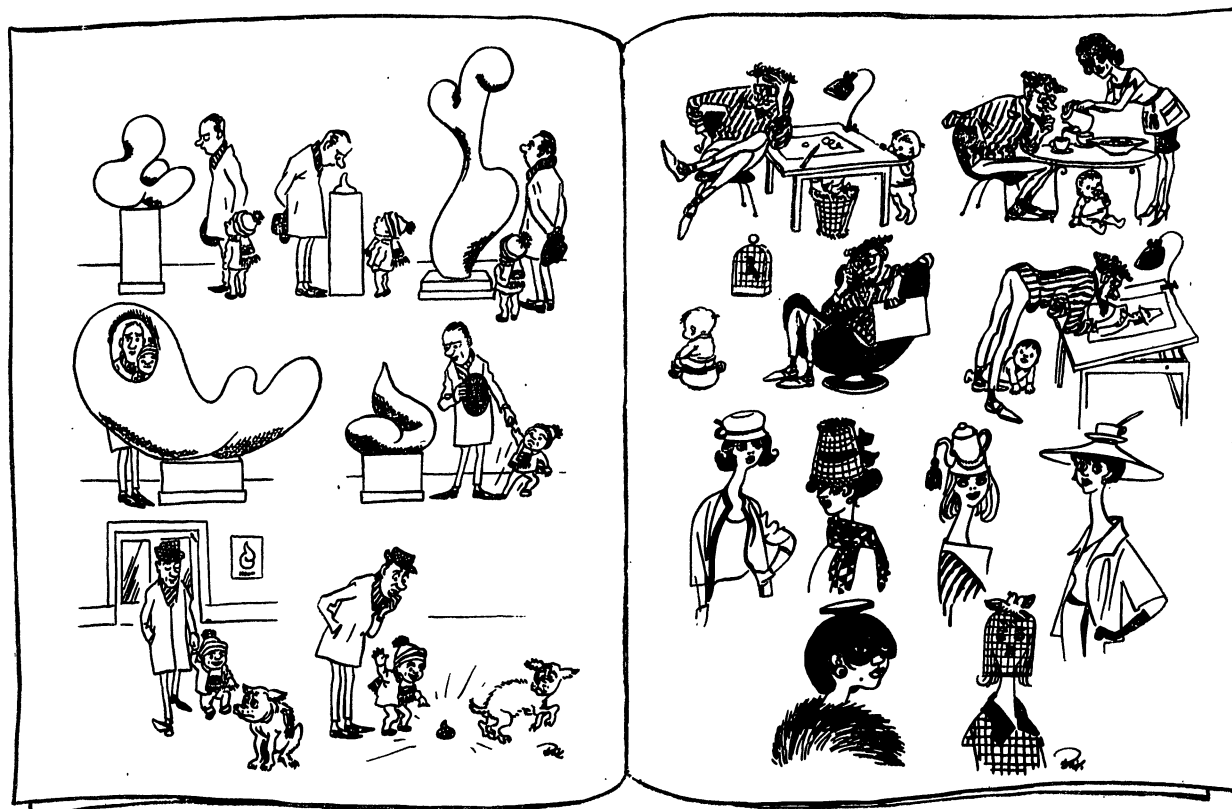
— О, це розумна людина і до того ж хорошої вдачі, — сказав Вольтер.

— Як приємно чути благородні слова! — вигукнув гість. — Адже той наш знайомий сказав про вас, що ви — паскудний старий негідник.

— Що ж, — засміявся Вольтер, — певно, ми обидва помилилися.

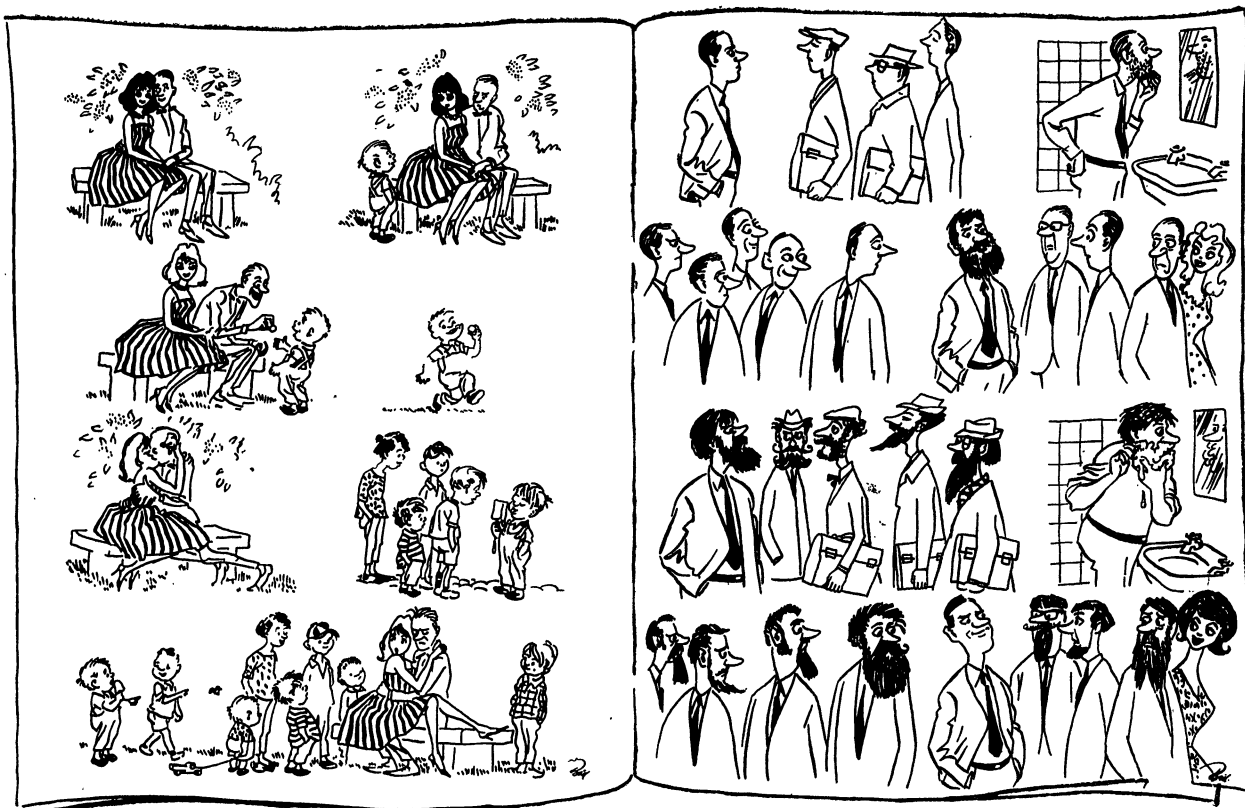

ПРОДУКТИ КУЛЬТУРИ.

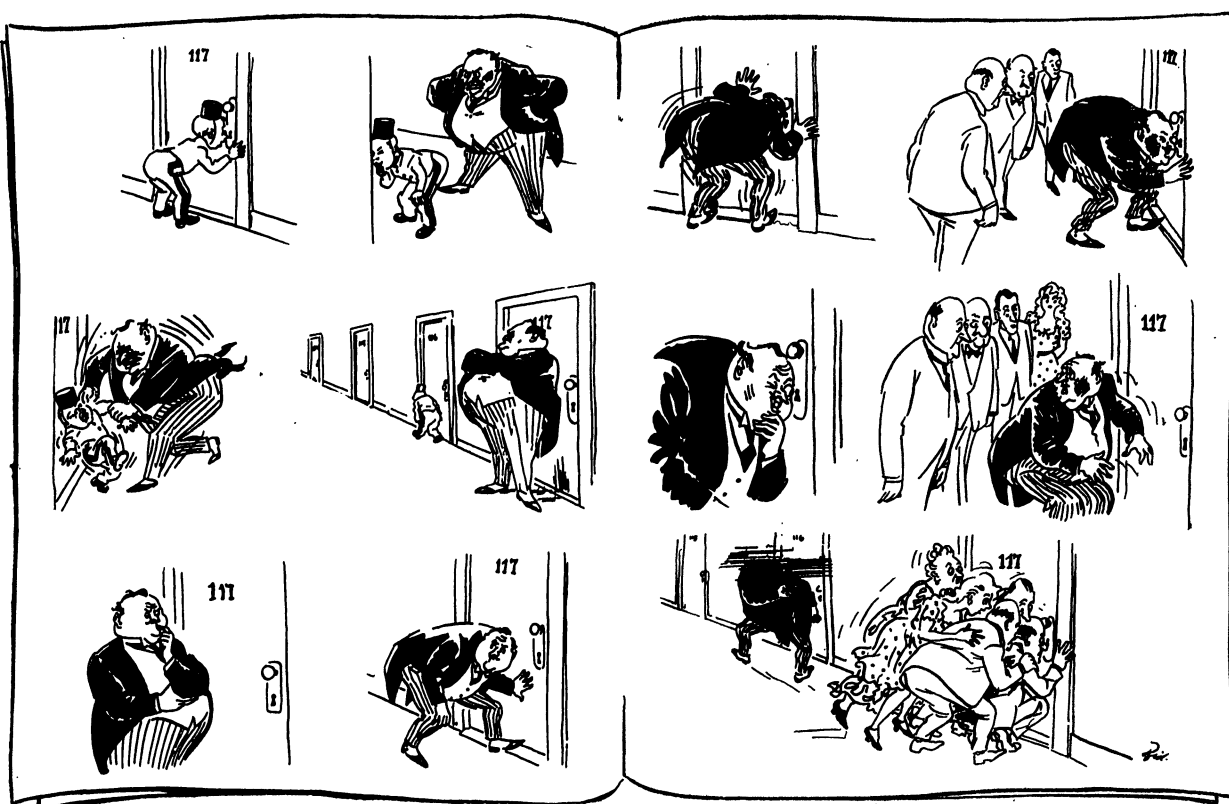
ШЕДЕВР.

МИСТЕЦТВО КАПЕЛЮХ.

ПРИВАБЛИВА СИЛА.

ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ.

ЗАМОЧНА ЩІЛИНА.

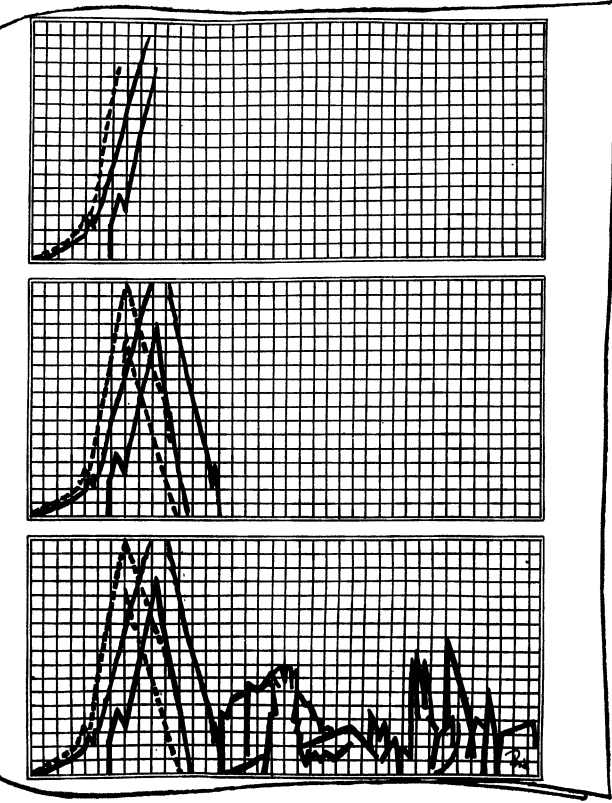
БЕЗПЕКА — ГОЛОВНЕ.

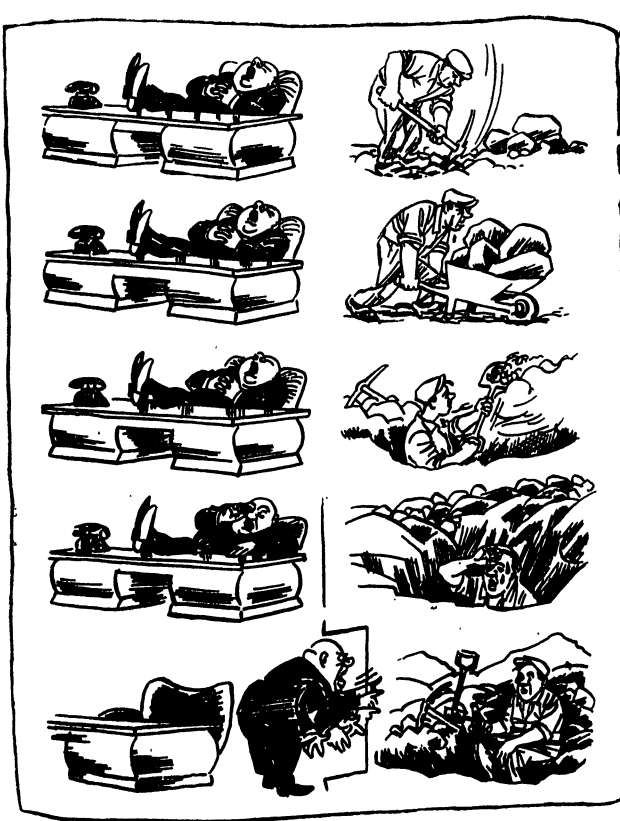
ВЕРХОВНЕ КОМАНДУВАННЯ.

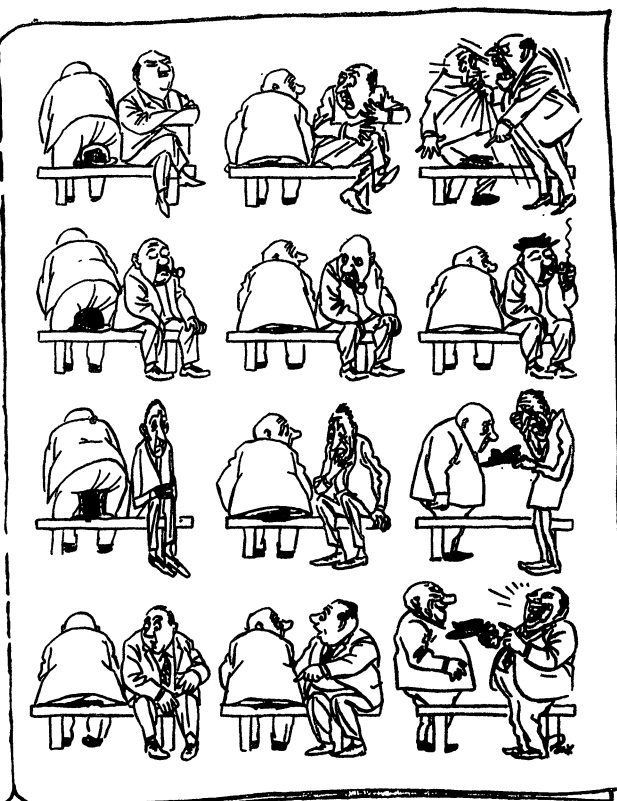
РІЗДВ'ЯНІ ПОДАРУНКИ.

ПОРТРЕТ УОЛЛ-СТРІТА.

РОБОТОДАВЕЦЬ І РОБІТНИК.

ЧОТИРИ ТЕМПЕРАМЕНТИ.

ПОЧУТТЯ НЕПОВНОЦІННОСТІ.

НАЙДЕН І ТОДОРКА

Оповідання у трьох варіантах

1. Надтрадиційне

Сонце схилялося на захід. Після полудня воно висіло височенько над обрієм, а тепер його мідний коровай наполовину сховався за Ведмежу гору, на роздвоєній маківці якої виднілися верхівки двох груш, що після колективізації опинилися поза широким ланом кооперативної землі, наче дві сироти. Коли сонце сідало, вони скидалися на двох бабусь, що плетуть шкарпетки і тихо гомонять, як колись вечорами біля воріт на сільській вулиці. Негусте листя груш тріпотіло під тихим вечірнім вітерцем, мінилося на оранжевому тлі неба — то жовтіючи, мов яєчний жовток, то червоніючи, то чорніючи, коли опинялося в тіні. Майже під ними, на самісінькому схилі паслися золоторунні вівці; корови кооперативу помахували хвостами то в один, то в другий бік, відганяючи гедзів, і час від часу мукали — вони знали, що на них чекають їхні телята, замкнені у новому телятнику. А чабан Славко, небало накинувши плаща, все розтягував акордеон.

Внизу котила свої студені води вдалину, аж ген, до Злого долу, дзюркотлива річка, стрічка якої блискучим поясом оперізувала густу зелень Гнойової левади, губилася у верболозах Бабаїтського джерела, потім завертала на захід і ховалася за Муловою могилою.

У небі літали жайворони. Налякана чимось галич знялася з старезного дуплистого горіха, заляскала крилами, закаркала і полетіла знову до Алтиндонкіного гаю. Побите памороззю горіхове листя, висушена літньою спекою богородська трава, ромашки та інші польові лікарські рослини сповнювали повітря терпкими пахощами.

Збивши кепку набакир, засунувши руки в кишені робочих бавовняних штанів, Найден, кооперативний тваринник, йшов путівцем, що веде з с. Нижній Патлак до с. Верхній Патлак, і мовчав. Червонощоче обличчя його, задублене вітрами й попечене сонцем, було замислене. Широкі груди розпирали пошквлю від трудового поту білу сорочку. Сильні ноги здіймали сизу куряву, бо ступав він по недавно насипаному й вирівняному, але вже розбитому машинами й мотоциклами, що сновигали від села до села, шляху. Не постіли носив він, ні. Постіли він давно закинув і взув чорні юхтові черевики пловдивського заводу «Петр Ченгелов», які купив, коли ходив до міста на ярмарок, де вперше у серці його прокинулося те, що зветься коханням.

А вона, Тодорка, йшла кроків на двісті-двісті п'ятдесят позад нього. Її плащ тріпотів і шелестів під

вітром, як осіннє листя. Під плащем, наче жарке полум'я, палахкотіла силонова кофтинка, і вся Тодорка скидалася на розмальоване пастуше веретено, у крепнейлонових панчохах і туфлях «Коштана». Охо-хо, нема вже більше того села!

Найден править возом.

І Тодорка править возом. Не тому, що немає вантажних машин. Ні, але ті зайняті на збиранні кормових буряків, і тому доводиться морочитися з возами.

Обидва вози навантажені повними лантухами. За наказом бригадира, Найден і Тодорка їздили до Каравиліювого млина, щоб змолоти зерно для поросят, бо їхній кооператив готувався до змагання з колективом Верхнього Патлака. Але не про змагання думали зараз двоє молодят і не про поросят, що чекали корму. Вони навіть не чули, як риплять вози. Не помічали й свавільства двох гнідих кобил, які час від часу зупинялися, щоб вхопити якусь стеблину в придорожному рівчаку.

«Ех, матінко-мамо! — думає Тодорка. — Як же його покохавш, коли він не службовець!»

«Ех, Тодорко, люба! — думає Найден. — Як сказати тобі все, що в серці моєму, що вже сказав і матері своїй, і тітці! А як відмовиш, куди ж я подінусь?»

А вози рипіли. І сонце вже зовсім зайшло. І село наближалось. Тоді Найден зупинив воза й заходився поправляти лантухи. Тодорка наздогнала його. Зупинилася позаду. Найден обернувся, і погляди їхні зустрілися.

— Тодорко! — сказав Найден.

— Найдене! — сказала Тодорка.

Гніда кобила з переднього возу повернулася, витягла лебедину шию до найближчого куща, й один лантух впав на шлях.

Було ясно, що вони поберуться.

2. Модерне

Вони рушили вдосвіта.

— На Каравиліювий млин, — сказав бригадир.

— На Каравиліювий млин, — сказав Найден.

— Там змелете корм, — сказав бригадир.

— Там його змелемо, — сказав Найден.

Бригадир пішов далі. Тодорка поправляла панчохи, і Найден побачив білу ногу там, де кінчалась панчоха. Біла нога хвилювала його, проте була при-

вабливою, і він дивився на неї, аж поки Тодорка не випросталась.

— Рушаймо? — спитала Тодорка.

— Рушаймо, — сказав Найдено.

— Чи нічого не забули? — запитала Тодорка.

— Ні, не забули, — сказав Найдено.

Вози, навантажені лантухами, рушили. Тодорка йшла попереду, Найдено ішов позаду. Шлях вів до села Верхній Патлак, і вони йшли до Верхнього Патлака. На півдорозі до Верхнього Патлака стояв Каравилуовий млин. Вони йшли до Каравилуового млина. Щоб змолоти корм. Корм для свиней.

— Вона наче кульгає, — сказав Найдено.

— Хто? — запитала Тодорка.

— Кульгає, трясця її матері, кобила, — каже Найдено.

— І я бачу, що кульгає, — каже Тодорка.

— Підбилася, — каже Найдено.

— Підбилася, — каже Тодорка.

Вони зупинилися, підняли ногу кобилі й почали знімати поламану підкову. Знімали, знімали, знімали... Нарешті, зняли. Зняли її й шпурнули вбік, у поле.

Вони поїхали далі. Праве переднє колесо Тодорчиного воза рипіло. Рипіло тонко й співуче. Рипіло і ліве заднє колесо у возі Найдено. Рипіло настирливо й грізно.

— Матері його ковінька — колеса риплять, — каже Найдено.

— Риплять, — каже Тодорка.

Показався Каравилуовий млин. З його комина піднімався димок. То було дуже приємне видовище. А навколо млина метушилися ті, хто привіз зерно. Вони зупинилися.

— Багато людей, — каже Найдено.

— Багато людей, — каже Тодорка.

— З того нічого не буде, — сказав Найдено.

— Не буде, — сказала Тодорка.

Стояли, стояли, стояли і дивилися, дивилися, дивилися, потім завернули вози й поїхали назад.

— Клята кобила, ще кульгає, — люто сказав Найдено.

— І я бачу, що кульгає, — сказала Тодорка.

— А колеса ри-иплять, ри-плять, — каже Найдено.

— Ри-иплять, — каже Тодорка.

Зупинилися і ди-ивилися, ди-ивилися, ди-ивилися... Ясно було, що вони поберуться.

3. Ультрамодерне

Жовтогарячі плями. Відблиск заходу сонця. А може, і сходу. Плями на обрії. Плями на земних грудах, які нас годують. Плями в наших душах.

Дві бабусі — дві скоцюрблені груші — плетуть пуловери. Навіщо плетуть? Для кого плетуть? Слухають шум тиші і мовчать. І плетуть. Внизу, в селі, плетуть інтриги.

— Не слухай їх! Відкривай вуха доброчесності.

Доброчесність — сіль життя і перець злодієві у вічі.

Він:

— Отож ти так гадаєш.

Вона:

— Невже могла б інакше?

Мовчання. Мовчання — символ. Він і тоді мовчить. Вона і тоді мовчить. А може, то й не було мовчання. Щось рипіло поблизу. Рипіли в такт їм два вози. Рипіло в душах їхніх. Рипіло чи співало китайських похоронних пісень? Може, то не вози, а джонки, повні рису? Тоді що ж рипить?

Одна дівчина із зляканими чорними очима була в місті. То була не дівчина, а нічний метелик. Пила в одному кафе бузу і їла тахінну халву.

Один хлопець, що набрався первісної сили зрілого мужа, був у місті. Це був не хлопець, а пам'ятник свого віку. Пив у якійсь сладкарниці ментовку й позирав на недбало прикрите стегно нічного метелика. Дивно. Очі бачать. Стегно. Тахінна халва, буза, ментовка — все збігається в один фокус. Ті, двоє, в ту мить відкрили самі себе, світ і ніщо.

Але це було давно, минули роки. А може, це було вчора. Або завтра. А власне, міста нема. Тут село. Не зовсім тут, але все ж таки... Шлях між двома селами — дві долі. Чи можливо це? А чому ж ні? Дві взаємно привабливі протилежності. Єдність у подвійній плоті — вона і він.

Він: «Як же сказати, старий? Дві війни, куля в носі... Потім плуги і цепі... Заради нього, — єдиного сина».

Вона: «Як же сказати, стара? Війна, могила при Каймакчалані, удовина доля... Заради неї — єдиної дочки».

— Значить, ти так гадаєш?

— Вже ні.

— Тоді???

Обійми і двоє злитих уст при двох риплячих возах, що їх тягнуть дві гніді кобили по дорозі між двома селами. Млин був далеко. Птахи креслили мережі з різними траєкторіями. Жовтогарячі плями тріпотіли на пагорбах, в листі груш, в сухих ромашках, на лантухах з кормом.

Вони поверталися. Щоб запрягтися знову в те вічне й незмінне, що ми звемо життям.

*З болгарської переклав
Любим КОПИЛЕНКО*

Перелякана мавпа вхопилася за напівзатонулий уламок дерева.

// ОПЕРАЦІЯ ГВАМБА //

Балансуючого на веслі мурашкоїда вже врятовано.

В джунглях Сурінаму в Південній Америці зводилася висока гребля. Вода вже почала затоплювати великі території. Жителі найближчих селищ спільно залишали свої оселі. І тільки тоді хтось згадав про «тваринний рай», що простягався на дві тисячі квадратних кілометрів і якому також загрожувала вода. Про небезпеку повідомили Всесвітнє товариство охорони тварин.

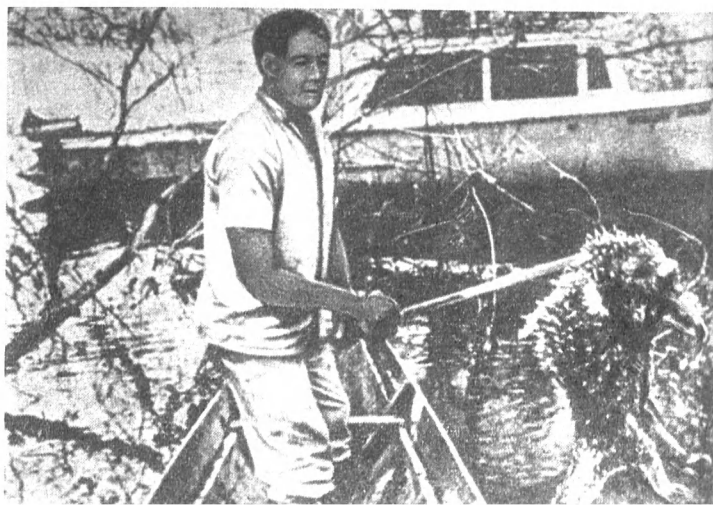
На місце прибув досвідчений мисливець Джон Уолч, він зібрав загін із тридцяти чоловік. Протягом кількох місяців відважні рятівники тварин блукали джунглями, вже вкритими бурхливою рікою. Вони обшукували ще не затоплені острівці, пірнали під воду, дерлися на дерева, оглядали залишені селища. Тропічна спека і малярія виснажували людей, а хижаки та отруйні змії загрожували їхньому життю на кожному кроці. Перелякані мавпи ховалися на деревах та на дахах будинків. Дикі коти рятувалися на залишках суші. Дуже важко було рятувати цих очманілих, збуджених та переляканих тварин. Три десятки людей мужньо справлялися із своєю, повною пригод місією, аж поки вода не поглинула високу давіницю найбільшого села у джунглях. Понад тисячу тварин — мавп, дикобразів, мурашкоїдів та інших було вирвано із пазурів смерті.

Ця незвичайна історія про сучасний Ноїв ковчег стала відомою під назвою «Операція Гвамба».

«Операцію Гвамба» закінчено. У боротьбі за життя тварин перемогли люди.

Виснажений дикобраз нарешті знаходить притулок.

У видавництві «Дніпро» вийшли та виходять друком такі перекладні твори:

БЕЛЛЬ Г. Роздуми клоуна. Роман. Переклад з німецької М. Дятленка.

Ганс Шнір називає себе клоуном. Він виступає на естрадних концертах із створеними ним самим сатиричними пантомімами. Його батьки — респектабельні буржуа: слабкий, безвольний батько й енергійна, самовпевнена мати. За гітлерівського режиму вона була переконаною нацисткою, послала дочку служити на зенітну батарею, і дівчина загинула. Ганс Шнір, який ніжно любив сестру, пішов з дому не тільки тому, що хотів служити мистецтву. Він відчуває глибоку неприязнь до своїх родичів, з їхнім лицемірством і святенництвом. Белль розповідає про велике і нещасливе кохання, про творчі муки чесного художника, про підлість освічених облудників, які називають себе «прогресивними католиками».

БЕРНС Р. Поезії. Переклад з англійської М. Лукаша та В. Мисика.

Поезії великого шотландського народного поета Роберта Бернса сповнені соціального протесту, заклику до боротьби за національну незалежність Шотландії, вони оспівують мужність, чесність і працьовитість простого народу, таврують зажерливість і розбещеність багатіїв.

Роберт Бернс пише про селянські будні й свята, про солодкі хвилини кохання й гіркоту зради. Є в збірці і ліричні роздуми про минуле Шотландії, про рідну природу. Книга виходить у серії «Перлини світової лірики».

ЖЕРОМСЬКИЙ С. Провесна. Роман. Переклад з польської П. Погребної.

«Провесна» — останній і один з найкращих романів видатного польського письменника Стефана Жеромського (1864—1925), чудового знавця народного життя, яскравого художника. Вихід цього твору був видатною подією, сколихнув польську громадськість, викликав переполох у правлячих колах буржуазної Польщі.

У цьому хвилюючому творі художник-реаліст відобразив розчарування польського народу політикою «незалежного» буржуазного уряду.

Книга виходить у серії «Бібліотека світової класики».

МЕРЛЬ Р. Острів. Роман. Переклад з французької А. Жаловського.

Наприкінці XVIII ст. на англійському фрегаті «Боунті» спалахнув бунт. Матроси висадилися на маленькому острові Тихого океану і заснували там колонію. Земля на острові була родюча, і колоністи могли б прожити в достатку до кінця своїх днів. Але незабаром розпочалися чвари через жінок і землю. Поселенці майже повністю винищили один одного.

На основі цього історичного факту сучасний французький письменник і створив роман «Острів» — гострополітичний твір, якому надав форми цікавого пригодницького роману.

ГАШЕК Я. Пригоди бравого солдата Швейка. Переклад з чеської С. Масляка.

Це одна з тих книг, що раз у раз перевидаються великими тиражами і не залежуються на прилавках книгарень. Цей безсмертний твір найвидатнішого чеського письменника-сатирика обійшов увесь світ, а головний герой — простодушний і разом з тим мудрий і лукавий Швейк — полюбився всім.

Книга виходить у серії «Бібліотека світової класики».

ДЕФО Д. Робінзон Крузо. Роман. Переклад з англійської за редакцією О. Хатунцевої.

«Життя, надзвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, що прожив двадцять вісім років у цілковитій самотині на безлюдному острові коло берегів Америки, поблизу дельти великої ріки Оріноко, куди його викинуло після корабельної аварії, під час якої весь екіпаж корабля, окрім нього, загинув, з розповіддю про те, як його несподівано звільнили пірати». Під такою назвою з'явився майже два з половиною століття тому роман, що приніс його авторові, англійському письменникові Данієлеві Дефо, світову славу, роман, який і сьогодні з любов'ю читають і перечитують в усіх куточках земної кулі. Багато разів величезними тиражами видавалася ця книга і в нашій країні. Твір Дефо і в наш час лишається живим, він по-своєму вчить працювати, перемагати труднощі, підкоряти природу людській волі.

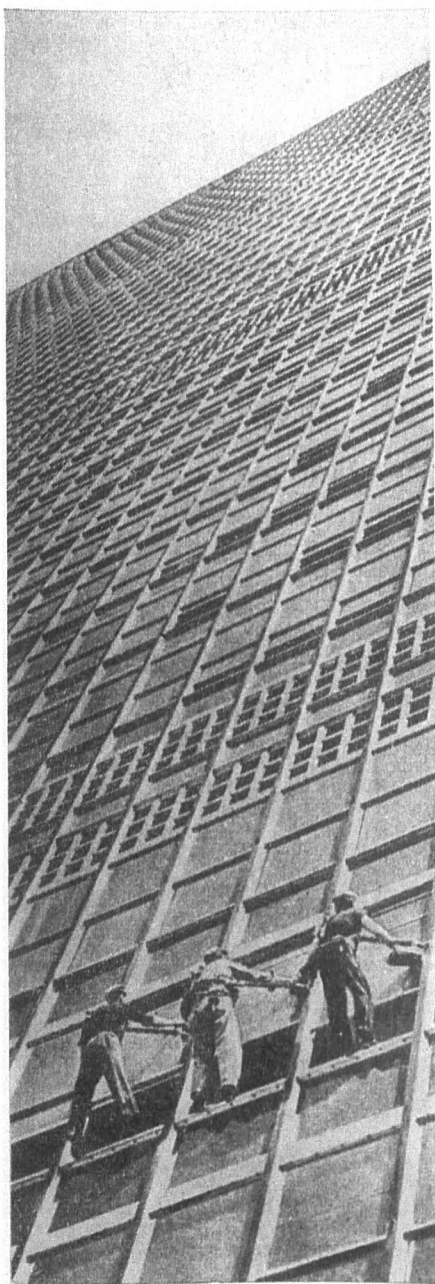
Книга виходить у серії «Бібліотека світової класики».

СВІФТ Д. Мандри Гуллівера. Переклад з англійської за редакцією В. Митрофанова.

Книга «Мандри Гуллівера», що є вершиною творчості великого англійського сатирика Джонатана Свіфта (1667—1745), належить до найцінніших скарбів світової літератури. Важко знайти людину, яка б ще в дитинстві не читала і не захоплювалася незвичайними пригодами Гуллівера в країні велетнів та в країні ліліпутів. Але це не тільки чудова дитяча казка, а й серйозна, надзвичайно дотепна книга для дорослих. Під виглядом країни Ліліпутії блискучий майстер сатири зображує соціально-політичний лад тодішньої Англії, сваволю та чванливість вельмож, зажерливість багатіїв. У своїй мудрій, глибоко людській книзі Свіфт виступає як просвітител, демократ, викривач соціального і політичного гніту, як ворог брехні, лицемірства, тиранії.

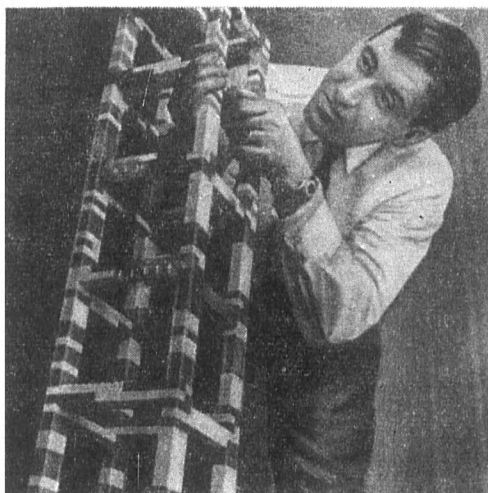
Книга виходить у серії «Бібліотека світової класики».

Звідусіль потроху

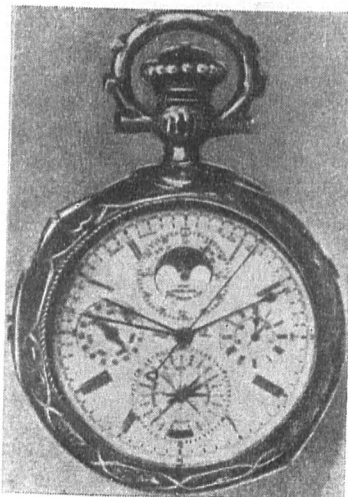
НА КАРКОЛОМНІЙ ВИСОТІ

Помити вікна такої величезної багатопверхової будівлі, як штаб-квартира ООН в Нью-Йорку, — справа досить складна. Виконують цю роботу спеціальні мийники-верхолази. Цікаво, що верхолазами в Нью-Йорку працюють переважно індієці з племені могікан.

МІЛЬЙОНИ СІРНИКІВ

Житель Аахена (ФРН) Йозеф Шакс у вільні години створює з сірників моделі видатних споруд світу. На фото — останній твір Шакса — модель міської ратуші в Аахені. Пішло на цю споруду близько 500.000 сірників.

РОЗУМНИЙ ГОДИННИК

На виставці годинників в Іспанії демонструвався недавно один, що належить музеєві в Безансоні (Франція). Він показує час в 125 містах світу і, крім того, день, місяць, рік, пору року, положення сонця, тривалість дня й ночі, а також дає ще вісімнадцять різних відомостей. Зроблено годинник в 1897 — 1902 роках.

БАГАТОТОННА КОЛЕКЦІЯ

Цю колекцію, звичайно, не можна вмістити в альбомі. Житель Фінляндії Ніємінен збирає старі локомотиви. Його своєрідний музей займає досить велику площу.

РОЗВАГА НЕ ЛИШЕ ДЛЯ ДІТЕЙ

В НДР випускають іграшкові будівельні ящики з набором різноманітних деталей, з яких можна складати моделі житлових будинків і казкових палаців. Та зроблені вони з великої кількості складних деталей-блоків; іграшка для дітей перетворилася на знаряддя архітектора і на приймну розвагу для дорослих любителів архітектури.

З М І С Т

журналу „Всесвіт“ за 1965 рік №№ 1—12

ДО 95-их РОКОВИН 3 ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Ніколас Гільєн. — Ленін. Вірш, № 4.
Курт Давід. — Скарб французького рибалки. Оповідання, № 4.
Тут жив і працював вождь світового пролетаріату, № 4.

20-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

Ян Альда. — Свобода. Вірш, № 5.
Безсмертний подвиг, № 5.
Л. Копиленко. — Кров не змивається, № 5.
Один з врятованого покоління, № 5.
Перемоги дні незабутні, № 5.

ПОЕЗІЯ

Альберті Рафаель. — З ліричних поезій, № 9.
Габе Дора. — Смерть Вели. Вірш, № 9.
Данте Аліг'єрі. — Божественна комедія. Чистилище. З книги «Нове життя». Сонети, № 5.
Добровольський С. Р. — Родовід. Вірш, № 11.
Елюар Поль. — Герніка. Сценарій, № 7.
З югославських поетів. Стеван Райчович. Мир; Десанка Максимович. Пам'ятка на вставання; Любо Вієснер. Ікарова відповідь; Іго Груден. Голос батьківщини, № 2.
Озга-Михальський Юзеф. — Фронтове комюніке, № 12.
Поети Латинської Америки. Еліас Нандіно. Відкрив очі; Густаво Валькарсель. Сумна пісня років; Фабіан Доблес. Ми переможемо; Роке Дальтон. Кредо. Вірші, № 1.
Радевський Х. — Хай сяє світло! Вірш, № 11.
Рацин Кочо. — Вірші, № 3.
Рефреджієр Антон. — Майбутнє в наших руках, № 8.
Ружевиц Тадеуш. — Поезії різних років, № 10.
Українська поезія в Польщі, № 11.
Шляхами єднання. (Сучасна угорська поезія). Ендре Аді. Дітям урок з історії; Арпад Товт. Новий бог; Дюла Югас. Мілоська Венера. Гімн людині. На фасад робітничого клубу. Заповіт; Атіла Йожеф. З чистим серцем. Ув'язнений; Міклош Радноті. Іспаніє, Іспаніє. Федеріко Гарсія Лорка. Форсований марш; Мігай Бабиш. Фортісімо. Неначе кості на кострищі. Біженка-любов, № 4.
Лерінц Сабо. Лоці велетнем стає; Дюла Йєш. На новий рік. Недоторканний; Йожеф Фодор. Камепотес; Ференц Янкович. Жіноча рука; Йожеф Ерделі. Дідько; Іштван Вашварі. Вітер з Карпат; Габор Гараї. Грань; Мігай Ваці. Я цій дорозі буду вірний. Як у прислів'ї; № 6.

РОМАНИ, ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, П'ЄСИ

Даскалов Стоян. — Міст Іле. Повість, № 2.
Дрюон Моріс. — Падіння стовпів. Роман, № 6, 7.
Држич Марин. — Дундо Марое. Комедія, № 7.
Його Вольфганг. — Пошаді не буде. Роман, № 4.
Казандзакіс Нікос. — Капітан Міхаліс, Роман, № 9.
Кальвіно Італо. — Важкий день. Повість, № 12.
Марек Іржі. — За тобою тінь. Роман, № 8.
Петров Ангел. — Історія однієї колиски. Повість, № 5.
Родарі Джанні. — Планета Новорічних Ялинок. Оповідання, № 10.
Стейнбек Джон. — Консервний ряд. Повість, № 1.
Сакстон Александр. — Ясна павутинка в темряві. Роман, № 10, 11.
Скоу-Хансен Таге. — Голі дерева. Роман, № 5.
Ольшаковський Олександр. — Слуга пана графа. Повість, № 11.
де Фріс Тойн. — Кенау. Повість, № 12.
Штука Іво. — На порозі рідного краю, № 12.
Чаплін Чарлз. — Моя автобіографія, № 1, 2, 3.

У ВОГНІ КЛАСОВИХ БОІВ

Дерімов М. — Біота, № 2.
Дерімов М. — За кам'яними мурами, № 4.

СТАТТІ

Абазов Т. — Нові балканські обрії, № 11.
Андріанова Н. — Заповіт живим, № 7.
Артисевич В., Каганов І. — Скарби Італії, № 7.
Бондаренко Н. — Б. Д. Грінченко-перекладач, № 12.
Буговий М. — Йоганнес Р. Бехер — кореспондент газети «Вісти», № 8.
Вуйчич Петар. — Славне двадцятиріччя, № 2.
Гаккебуш В. — Арлекіно ходить по стінах, № 4.
Гаккебуш В. — Театр без завіси, № 10.
Галинська І. — Енциклопедія інтелектуальної Англії, № 9.
Гаско М. — Історія одного портрета, № 6.
Ган Я. — Зустріч з «Андромахою», № 3.
Глинський І. — Іван Франко і Юліуш Словацький, № 1.
Глущенко М. — Про Швецію, шведів та шведське мистецтво, № 8.

Греско М. — Французи про Шевченка, № 3.
 Грундіг Л. — По Камбоджі і Цейлону, № 5.
 Гурейв О. — Юрко Боролич і його «Хорал Верховини», № 8.
 Доценко С. — Огляд української шекспіраїни, № 8.
 Жадова Л. — Фернан Леже про мистецтво, № 9.
 Затонський Д. — Дискусії про реалізм і Бертольт Брехт, № 3.
 Злупко С. — К. Маркс і український економіст М. Зібер, № 11.
 Іванович Б. — «Круглий стіл» редакторів європейських літературно-художніх журналів, № 7.
 Клусов Є. — Танцює Алісія Алонсо, № 6.
 Коган А. — Апостол «незалежного мистецтва», № 4.
 Копиленко Л. — Монографія болгарського шевченкознавця, № 10.
 Кочубей Ю. — Арабська література Іраку, № 10.
 Кравчук П. — Ептон Сінклер і Україна, № 3.
 Кравчук П. — Цікавий задум скінчився невдало, № 6.
 Крижанівський Б. — «Золотий павич», № 9.
 Крижанівський Б. — Троє після Курасави, № 12.
 Кундера М. — Мистецтво роману, № 1.
 Куперман І. — Шанкова корона, № 9.
 Лозинський І. — Нова Польща очима поета, № 2.
 Лозинський І. — Дослідження полоніста, № 9.
 Матвійшин В. — Щира розповідь про дружбу, № 6.
 Михайлов М. — Композитори-патріоти, № 1.
 Михайлов М. — Співець північного краю, № 12.
 Михайлюк Ю. — Антологія українського оповідання, № 9.
 Назаренко Ю. — Марко Кропивницький за межами України, № 6.
 Науменко А. — ...І знову Гнус, № 12.
 Науменко А. — У вінок дружби, № 5.
 Нудьга Г., Стойко С. — «Кобзар» угорською мовою, № 4.
 Покальчук Ю. — Нотатки про сучасну літературу хінді, № 6.
 Решовський Й. — Пришівський театр, № 9.
 Розанова А. — Космос в науковій фантастичі, № 8.
 Світ у борні, № 11.
 Середюк І. — Дружба двох митців, № 10.
 Скорошенко В. — Вимушені визнання, № 11.
 Степовик І. — Барви фіордів, № 6.
 Стулак Ю. — Плідна праця сходознавця, № 6.
 Трипільський А. — Доробок енциклопедиста, № 10.
 Тувім Ю. — Листи до сестри, № 2.
 Устенко Г. — П'єси О. Корнійчука англійською мовою, № 5.

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,

«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

Антонов-Тонич А., Владимиров С. — «Щоденник «Сампа», № 7, 8.
 Бродський Б. — Романтичні ведуть. № 10, 11.
 Відер Йоахім. — Крах на Волзі, № 5.
 Зейдевіц Рут, Зейдевіц Макс. — «Дама з горностаєм», № 1.
 Дрюон М. — Мемуари Зевса, № 2, 3.
 Продель Гонтер. — Пожежа на «Моро Касл», № 4.
 Сапінська-Монка Теодозія. — Партизанські балади, № 6.
 Стерн Анатоль. — Таємниці Гііома Аполлінера, № 12.

НАРИСИ

Будревич Ольгерд. — Там, де Ніл бере свій початок, № 12.
 Влах Роман. — День у Ліссабоні, № 10.
 Гоффмейстер Адольф. — На Альтіплано, № 2.

Еше Отто. — Неповторна Бірма, № 8.
 Міллер Стефан. — Три доби в Каїрі, № 9.
 Полькен Клаус — Марокко, № 4.

ДРУЖБОЮ ЗДРУЖЕНІ

Одеса — Варна, № 4.
 Харків — Познань, Лодзь, Лілль, Болонья, № 1.

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

Букреева Н. — Люди чи тварини? (Веркор. «Звіринець, або вбивця-філантроп»), № 3.
 Букреева Н. — Темпераментна публіцистика. (Дж. Болдуїн. «Вогонь наступного разу»), № 12.
 Волинський С. — Прозріння Зульфу. (Абд-оль-хосейн Нушин. «Алімурад-хан та інші»), № 4.
 Вядро Ш. — Літописці шахтарської доблесті. («Три шахтарі — три брати»), № 7.
 Вядро Ш. — Здружені в борні. (Ігор Неверлі. «Хлопчина з Сальських степів»), № 11.
 Дзюб І. — Взірець перекладацької майстерності. (Джованні Боккаччо. «Декамерон»), № 6.
 Доценко С. — Новий український «Гамлет». (У. Шекспір. Твори у трьох томах), № 9.
 Дроб'язко В. — «Вершники» — чеською мовою. (Ю. Яновський. «Вершники»), № 8.
 Жердинівська М. — Хуан Кінкін з Пуєбло-Мочо. (Самуель Фейхоо. «Хуан Кінкін з Пуєбло-Мочо»), № 7.
 Калениченко П. — Три книги десятичного видання. (Документи і матеріали по історії советсько-польських відносин), № 6.
 Копиленко Л. — Двоє серед людей. (Камен Калчер. «Двоє в новому місті»), № 3.
 Кочубей Ю. — Вірші з Кувейту. (Абдаллах Снан Мухаммед. «Повіви затоки»), № 4.
 Кочубей Ю. — Панорама арабської прози. (Антологія сучасної арабської літератури), № 7.
 Кочур Г. — До недожитого сімдесятиріччя Максима Рильського. (М. Рильський. «Остання весна»), № 12.
 Кочур Г. — Максим Рильський у «целофановій серії». (Максим Рильський. «Поезії»), № 10.
 Кріль О. — Монографія про Михайла Драгоманова. (Д. Заславський, І. Романченко. «Михайло Драгоманов»), № 2.
 Лівенцов В. — Лицарі нічної темряви. (Іван Петрів. «У перефарбованому жупані»), № 4.
 Лідський Ю. — Пітер Шеффер у пошуках істини. (Пітер Шеффер. «У пошуках Сонця»), № 8.
 Модестова Н. — В боротьбі за Шекспіра. (Наукові дослідження творчості Вільяма Шекспіра), № 10.
 Олексієнко П. — Путівник по зарубіжній дитячій літературі. (Євг. Брандіс. «Від Езопа до Джанні Родарі»), № 11.
 Рекун М. — Нова зустріч з Ярославом Івашкевичем. (Ярослав Івашкевич. «Тіні. Гейденрейх»), № 8.
 Салганік Х. — Покликання «дивака» Юзефа. (Ришард Мернік. «Дивак»), № 2.
 Халемський Н. — Час самоаналізу і час дії. (Рудольф Шмаль. «Кожний ранок несе прохолоду»), № 3.
 Халемський Н. — Гімн мужності. (Димитр Ангелов. «На життя і смерть»), № 9.
 Шахова К. — Невгасиме полум'я. (Рут Вернер. «Ольга Бенаріо»), № 2.
 Якимович Т. — Гуманізм і література. (Проблеми гуманізму і зарубіжні літератури), № 12.
 Ясний В. — Епізод з історії Іспанії. (Р. Фернандес де ла Рєгера і Сусана Марч. «Герої Куби»), № 6.
 Ясний В. — Бунтарська книга. (Ана Марія Матуте. «Солдати плачуть уночі»), № 9.
 Ясний В. — Зустріч з другом. (Блас де Отеро. «Розмова про Іспанію»), № 11.

**РЕПОРТАЖ,
ІНФОРМАЦІЇ,
РІЗНЕ**

Агент № 146, № 10.
Адамчевський Я. — Друга молодість Вавеля, № 3.
«Алмаз прокляття», № 4.
Архітектор дивиться в майбутнє, № 4.
Біла смерть над Віджевано, № 4.
Бергер Герберт. — На батьківщині Грамші, № 10.
Будревич О. — Шведські зустрічі, № 1.
Бурхард П. — Скарби піратської печери, № 1.
Варвари з німбом милосердя, № 7.
Весілля у Локовілі, № 10.
Вовча голова у Зоденбергу, № 10.
Гай Л. — «Експо — 67», № 11.
Гронда С. — Зеленосорочечники, № 9.
Дерімов М. — Золота гарячка, № 8.
Дзевановський К. — «Танкова афера», № 8.
Дзіра Я. — «Свобода в кожному з нас...», № 12.
Дягілев В. — Токіо, «Біб-біп», № 2.
Заповіт Альфреда Нобеля, № 4.
Злидар на срібному троні, № 1.
Кам'яний вік у XX сторіччі, № 6.
Кати за фахом, № 2.
Кінець самотнього острова, № 2.
Кнабе Ежи. — Дебра Дамос, № 10.
Клусов Є. — Чародії скла, № 1.
Коротаєвський І. — Штеховицька таємниця, № 9.
Кравчук П. — Золото й силікоз, № 7.
Крашкевич М. — Картина, що уникла смертного ви-
року, № 6.
Крашкевич М. — Як не любити це місто? № 9.
Камрад мер, № 10.
Лацко Й. — Блакитні міста, № 11.
Лебедев Т. — Карраско і «кантегірес» Монтевідео,
№ 6.
Лебедев Т. — На берегах Зеленого Мису, № 12.
Мандрівки Клеопатри, № 6.
Містифікатор № 1, № 7.
Над дахами Парижа, № 10.
На киті через Ла-Манш, № 2.
На плато Азанде, № 1.
Образи Сан-Франціско, № 6.
Острів тисячі назв, № 6.
Паккард Ванс. — «Корнюкопія», № 9.

Педанюк І. М. — Видання зарубіжної літератури в
1965 році, № 1.
Під звуки веселого джазу, № 9.
Піднесення і падіння Дейзі Боог, № 1.
Пілігрими на дорогах, № 9.
Про що розповідають калінсо, № 3.
Розваги і гроші, № 3.
Семирічний математик, № 1.
Скільки було Робінзонів, № 4.
Силует міста, № 2.
Там, де кінчався світ, № 1.
Тридцять сьомий Гарзан, № 4.
Тріумфи і трагедії марафонців, № 3.
Убивство з режисером, № 9.
У голлівудських джунглях, № 9.
Урбаняк Я. — Над гостинним морем, № 11.
Формули совісті, № 10.
Це почалося в Парижі, № 7.
Чаклуни і стратегія, № 6.
Чари Будапешта, № 7.
Як Франція вшанувала пам'ять Едіт Піаф, № 2.

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Вінер Рольф. — В курсі справи, № 9.
Бернгард Фріц. — Комісар поліції Кнолле та його
протоколи. Поїздка до Голландії. Родина добро-
вольців. Тепер... Експерсія. Милі люди. Пакет
акцій, № 6.
Бідstrup X. — З нового альбому, № 11, 12.
Брудзінський Веслав. — Афоризми, № 5.
Гуша Ян. — Ванна, № 5.
Гумор різних часів, № 2.
Дерецький Фелікс. На новій дорозі життя, № 5.
Жарти на кожному кроці, № 4, 8, 9, 10, 11, 12.
Італійська карикатура, № 3.
Потемковський Анатоль. — Широкосерда душа, № 5.
Рашер Ганс. — Вони знову дзвенять, № 9.
Шедліх К. — Втіха по телефону, № 10.
Якубовський В. — Блакитний автомобіль, № 5.

Життя мистецтв № 1, 2, 4—12.
Наші інтерв'ю, № 1, 6, 9, 10, 12.
Звідусіль потроху № 1, 2, 4—12.
Калейдоскоп Всесвіту, № 1—12.
Мудрість народна, № 1, 4, 9.
У видавництвах республіки, № 4—8, 10, 12.

«Весь мир» (на українському мові)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

ВФ 36838. Підписано до друку 18. XI. 1965 р. Формат паперу 60×92, Фіз. друк арк. 20
Умовних друк. арк. 20. Тираж 35 814. Ціна 60 коп. Зам. 05171.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ВІСНИК

ІНДЕКС 74089

1965

ВІСНИК

ЦІНА 60 КОП.